

SBORNÍK PRACÍ PEDAGOGICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

**ŘADA
SPOLEČENSKÝCH VĚD
(HISTORY AND DIDACTICS OF HISTORY)**

32/2018/1

Brno
2018

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků. / The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Za jazykovou úroveň textu odpovídá autor. / The author is responsible for the language level of the text. Rubrika Vzpomínky obsahuje příspěvky subjektivního charakteru nepodléhající pravidlům vědeckého textu. / The section of memoirs contains contributions of a subjective nature, not subject to the rules of the scientific text.

Rukopisy jsou anonymně posuzovány dvěma recenzenty a z jejich hodnocení vychází redakční rada při přijímání rukopisů. S výsledky recenzního řízení je autor redakci seznámen v nejkratším možném termínu. / The articles are anonymously reviewed by two reviewers and based on the evaluation the editorial board gives the articles into press. The editorial board announces the results of the review process to the author in the shortest possible time.

Od února 2016 je časopis byl zařazen do prestižní evropské databáze vědeckých časopisů ERIH PLUS (evropského referenčního indexu pro humanitní a společenské vědy). Since February 2016 the journal has been included in the prestigious European database of scientific journals ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences).

Etický kodex: Redakce časopisu přijímá do recenzního řízení zaslané články i další příspěvky všech autorů bez rozdílu, pokud splňují stanovené podmínky pro publikování. Garantuje rovněž všem autorům profesionální recenzní řízení. Další podrobnosti etického kodexu jsou uveřejněny na internetových stránkách časopisu. Internetové stránky časopisu s informacemi pro autory a s obsahem aktuálních čísel: www.ped.muni.cz/sbspolecenskevedy / Code of ethics: The editors accept all received articles into a peer-reviewed process as well as other authors' contributions without distinction, if they fulfil stated conditions for publishing. Similarly, they also guarantee all authors a professional peer-reviewed process. The other details of the code of ethics may be found at the journal's website. Website (information for authors, content of current issues): www.ped.muni.cz/sbspolecenskevedy

Recenzovali: PhDr. et PaedDr. Jiří Dvořák, Ph.D., FF JU, České Budějovice
doc. PhDr. Radomír Vlček, CSc., HÚ AV ČR, pobočka Brno

Vedoucí redaktor: Jaroslav Vaculík

Výkonný redaktor: Lukáš Kratochvíl

Redakční rada: Roman Baron, František Čapka, Jaroslav Čechura, Tomáš Černušák, František Hanzlík, Miroslav Jeřábek, Bohuslav Klíma, Michail Kovaljov (Saratov), Pavel Krafí, Štefan Kucík (Ružomberok), Robert Letz (Bratislava), Jiří Mihola (předseda), Miroslav Piwowarczyk (Wrocław), Jan Saheb, Kamil Štěpánek, Marek Vařeka

Adresa redakce: Pedagogická fakulta MU
katedra historie
Pořící 9/11, 603 00 Brno
e-mail: vaculik@ped.muni.cz

Copyright © Masarykova univerzita, 2018

ISSN 1211-6068 (Print)

ISSN 2571-0427 (Online)

STUDIE

OBJEVY LETECKÉ PROSPEKCE ZANIKLÝCH STŘEDOVĚKÝCH VESNIC NA JIŽNÍ A JIHOZÁPADNÍ MORAVĚ¹

JAROMÍR KOVÁRNÍK

In the presented article, we are focusing on the description of newly discovered extinct medieval villages. We complete the extensive works on the fortresses and the small castles in Moravia, where the importance of the concept of fortified small feudal settlements is also explained. Applying the aerial exploration, we discovered and documented other defunct villages from the Middle Ages.

Key words: Deserted medieval village; small feudal seat; fortress; fortified medieval village; ditch; Holenice; Křížkovice; Lykodery/Ostrá Louka; Ratibořice; Šardice; Uherčice; Libice; Rohoteř/Řehotoř.

Úvod

Uplatněním letecké prospekce jsme objevili a dokumentovali² rovněž další zaniklé vesnice z vrcholného středověku. Zjištění jejich přesné polohy v krajině a dalších podrobností, k nimž patří případné ohrazení jednoduchým nebo dvojnásobným příkopem, půdorys drobného feudálního sídla (tvrze), nebo rozmístění jednotlivých usedlostí upřesňuje naše poznatky nejen o vzeření vrcholně středověké vsi, také o sociálním rozvrstvení jejich obyvatel.

V předloženém článku se zaměřujeme na popis nově objevených zaniklých středověkých vesnic. Doplnujeme tak souborné práce o tvrzích a hrádcích na Moravě, v nichž je také osvětlen význam pojmu opevněných sídel drobných feudálů.³ Nemůžeme však v této práci obsáhnout hlubší historický rozbor tohoto tématu.⁴

Jsmo si vědomi, že naše pozorování mají výhradně ráz struktur určených na základě porostových příznaků odlišitelných na polích s kulturními plodinami, především s obilím, které vykazují pravidelné tvary a někdy také systematického uspořádání. Jde převážně o případy, kdy jsou součástí areálů zaniklých vrcholně středověkých vsí (ZVS) rovněž tvrze.

¹ Článek je jedním z výstupů k 35 letům uplynulým od okamžiku, kdy autor zavedl systematickou leteckou prospekci a dokumentaci archeologických objektů a lokalit v bývalém Československu (jako první v zemích střední a jiho-východní Evropy).

² Hovoříme o letecké archeologii, která je velmi pokrokovou nedestruktivní výzkumnou metodou založenou na projevu archeologických objektů a lokalit díky porostovým příznakům, barevným půdním kontrastům, sněhovým a stínovým příznakům.

³ NEKUDA, V. – UNGER, J.: *Hrádky a tvrze na Moravě*. Brno 1981.

⁴ Jsme limitováni počtem stran odevzdávaného textu vůči počtu náleží.

Letecká archeologie a objevy zaniklých vrcholně středověkých vesnic a tvrzí

Zaniklá vrcholně středověká ves Holenice a tvrz u Drnholce, okr. Břeclav

Souřadnice:

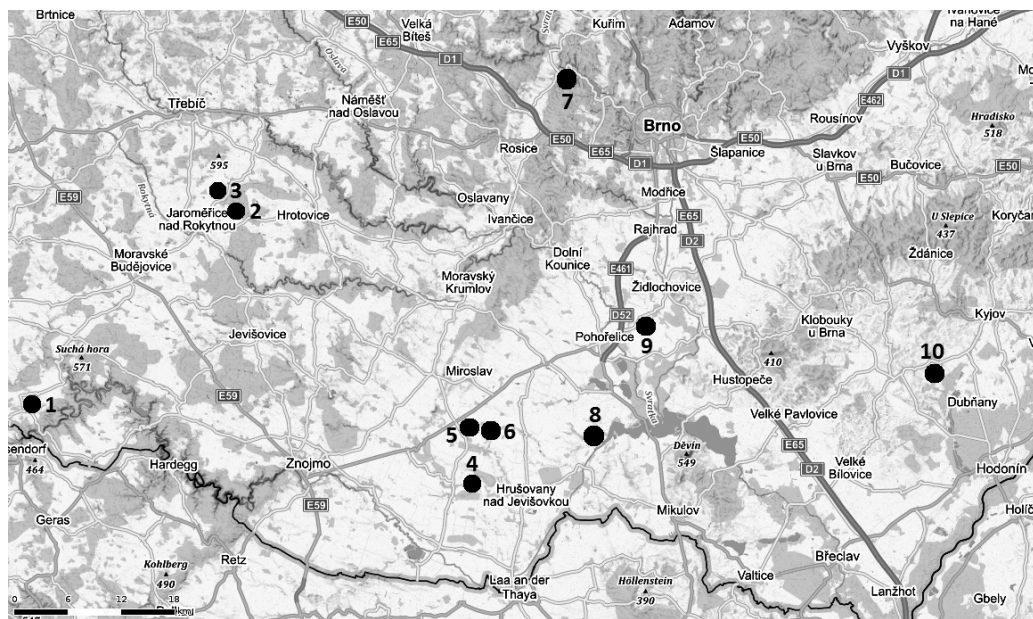
Zaniklá vrcholně středověká ves

S: 48°53'18.749"N, 16°30'13.481"E; J: 48°53'6.051"N, 16°30'10.739"E; V: 48°53'16.667"N, 16°30'20.008"E; Z: 48°53'8.717"N, 16°30'2.821"E

Tvrz:

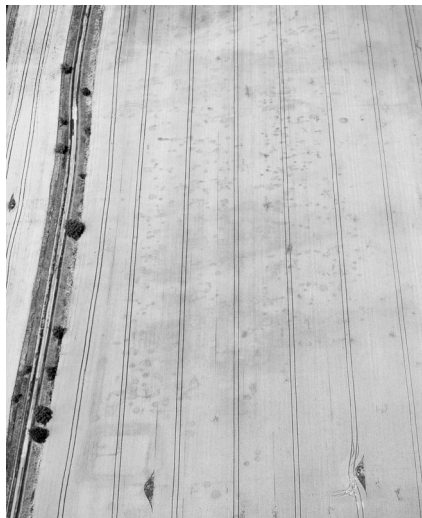
S (nároží): 48°53'10.384"N, 16°30'5.776"E; J (nároží): 48°53'9.051"N, 16°30'5.978"E; V (nároží): 48°53'9.828"N, 16°30'6.891"E; Z (nároží): 48°53'9.663"N, 16°30'4.829"E

Výrazné stopy opět dosud neznámé zaniklé středověké vesnice s tvrzí jsme registrovali asi 2,52 km severoseverovýchodně od okraje městyse Drnholec, okr. Břeclav, v polní trati Holenická pole.⁵ Nalézá se po pravé straně silnice z Drnholce do Pasohlávek na levé terase řeky Dyje

Obr. 1. Mapa nově objevených zaniklých vrcholně středověkých vsí a tvrzí na jižní a jihozápadní Moravě. 1 Uherčice, okr. Znojmo, 2 Lykodery – Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč, 3 Ratibořice, kr. Třebíč, 4 Křížkovice, k. ú. Božice, okr. Znojmo, 5 Rohotež – Řehotoř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo, 6 Libice, k. ú. Břežany, okr. Znojmo, 7 Veveří, k. ú. Brno-Bystrc, okr. Brno-město, 8 Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav, 9 Koválov, k. ú. Žabčice, okr. Brno-venkov, 10 Šardice, okr. Hodonín (Podle: www.mapy.cz)

⁵ KOVÁRNÍK, J.: *Nálezová zpráva o zaniklé středověké vesnici a tvrzí Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav*. Archiv Archeologického ústavu AV ČR V Brně, 16. 4. 2016.

Obr. 2. Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav. Snímek porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s tvrzí. (Foto autor, 21. 6. 2008)

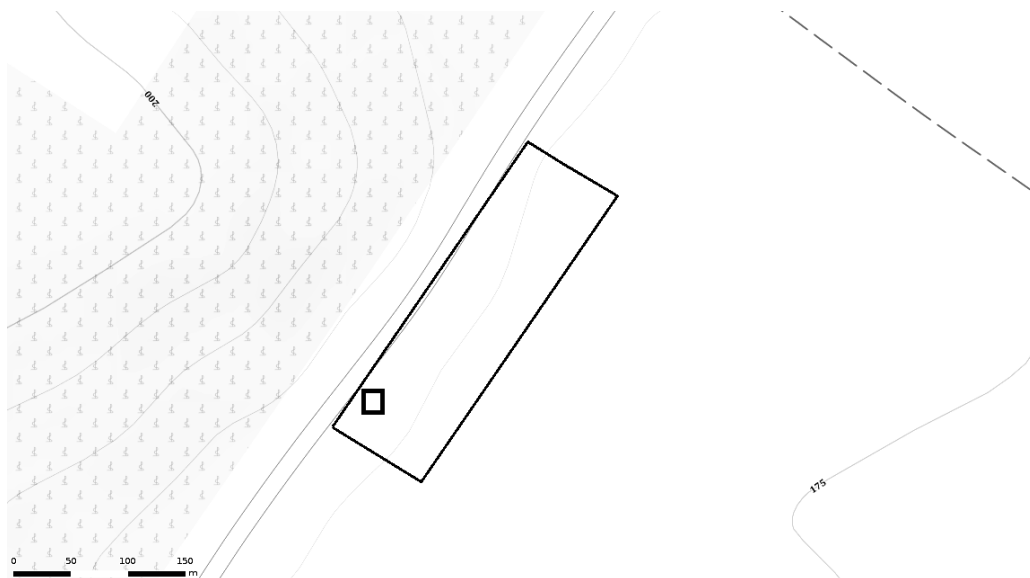

Obr. 3. Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav. Snímek porostových příznaků půdorysu zaniklé tvrze. (Foto autor, 21. 6. 2008)

nyní vzdálené asi 1,55 km na jihozápad. (Na mapě z II. vojenského mapování, tzv. Františkova⁶, se nachází asi 1,34 km od tehdejšího říčního koryta, které zde značně meandrovalo.) Půdorysy vesnických usedlostí se rozprostírají v délce nejméně 370 m (**Obr. 1: 8. Obr. 2–4**). Nachází se zde velmi mnoho porostových příznaků archeologických objektů. Jde s největší pravděpodobností o polykulturní lokalit osídlenou od pravěku po vrcholný středověk. Uspořádány jsou v kolmém směru do dvou souběžných pásů. Větší část objektů obdélného tvaru je orientována od severozápadu k jihovýchodu stejně jako půdorys tvrze (srov. dále) kolmo k cestě. Jde s největší pravděpodobností o pozůstatky základů tímto směrem postavených domů. Polní cesty pod lokalitou mají stejnou orientaci od severovýchodu k jihozápadu jako cesta z Pasohlávek do Drnholce. Pozůstatky zaniklé vesnice se rozprostírají na ploše s mírným sklonem k východu s nadmořskou výškou 182–177 m n. m.

Na jihozápadním okraji, zřejmě při vstupu do vrcholně středověké vesnice jsou příznaky téměř čtvercového půdorysu výrazného příkopu s mírně zaoblenými nárožími (**Obr. 3**). Půdorys je souběžný se současnou silnicí, má orientaci severovýchod – jihozápad. Leží na nivelované ploše s nadmořskou výškou 181–182 m. Příkop na severovýchodní straně je 30 m dlouhý, na jihovýchodní straně 32 m, na jihozápadní straně 31 m a na severozápadní opět kolem 32 m. Jeho šířka se pohybuje mezi 6–9 m (jihozápadní příkop). Vnitřní rozměry příkopu jsou asi 20×19×19×20 m. Velmi zajímavé porostové příznaky jsou v severozápadním rohu. Jde o symetricky vložený mírně obdélný půdorys, jehož severovýchodní a jihozápadní strany tvoří vnitřní okraj příkopu. Délka severovýchodní strany je 8 m, jihovýchodní 10 m, jihozápadní 8 m a severozápadní strany (hrana příkopu) činí asi 9 m. Šířka těchto výkopů je 1,50 m. Uvnitř se nachází objekt o průměru 3 m a dále pravouhlý žlab vymezující severozápadní čtvrtinu vnitřní plochy. Nelze však s jistotou stanovit, zda souvisí se stavbou této tvrze.

⁶ II. vojenské mapování (Františkovo), 1836–1852, měřítko 1 : 28 800.

Obr. 4. Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav. Mapa zaniklé středověké vesnice s tvrzí. (Podle: www.mapy.cz)

Silnice vedoucí z Drnholce do Pasohlávek patrně zachovává směr cesty středověkého stáří, která mýjela severozápadní stranu tvrze a procházela kolem nebo intravilánem středověké vsi.

Podle středověkých listin zde stávala vesnice Holenice, která byla připomínána v roce 1360. V roce 1368 vlastnil hrad Drnholec i městečko, dále vsi Holenice, Novosedly, Dobré Pole, Hroznatice, Purkmanice a polovinu Přerova Jindřich z Vartenberka. Zapsal je do zemských desek směnou za jiné majetky moravskému markraběti Janu Jindřichovi, který hodlal posílit zeměpanskou moc oslabenou b období sporů o trůn v mezidobí 1306–1310.⁷ Ves byla v roce 1578 již pustá.

Zaniklá vrcholně středověká ves s tvrzí Křížkovice u Božic, okr. Znojmo

Souřadnice:

ZVS:

SZ: 48°50'58.859"N, 16°18'56.845"E; SV: 48°50'56.521"N, 16°19'15.462"E; JV: 48°50'37.966"N, 16°19'12.179"E; JZ: 48°50'38.754"N, 16°18'52.171"E

Tvrz:

S: 48°50'53.979"N, 16°19'7.582"E; J: 48°50'52.708"N, 16°19'7.621"E; V: 48°50'53.318"N, 16°19'8.780"E; Z: 48°50'53.293"N, 16°19'6.733"E; SV: 48°50'53.852"N, 16°19'8.200"E

Dlouhou řadu let sledujeme velmi bohatou koncentraci archeologických objektů v inundaci řeky Jevišovky v katastru Božic.

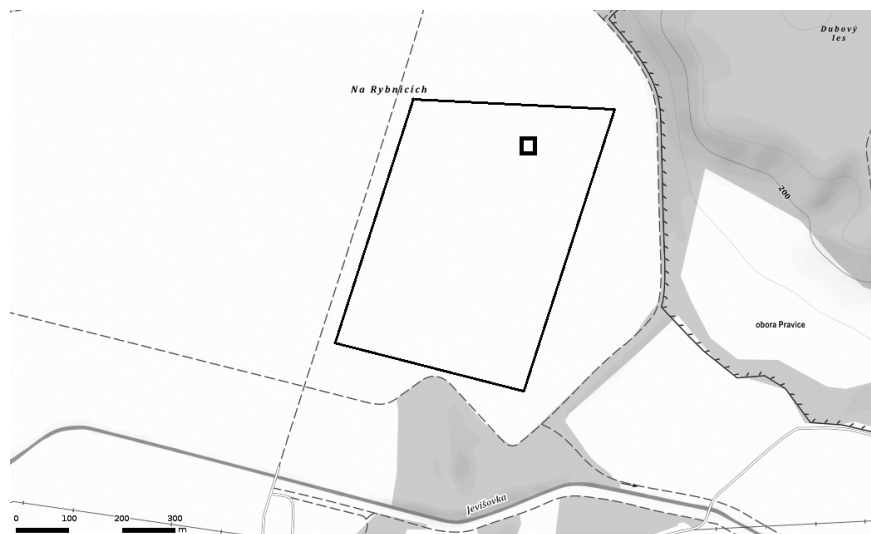
⁷ Internetový zdroj: https://cs.wikipedia.org/wiki/D%C4%9Bjiny_Drnholce

Obr. 5. Křížkovice, k. ú. Božice, okr. Znojmo. Fotografie porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s půdorysem předpokládané tvrže. (Podle: [www.Google earth](http://www.Google-earth))

Obr. 6. Křížkovice, k. ú. Božice, okr. Znojmo. Porostové příznaky zaniklé středověké vesnice s půdorysem předpokládané tvrže, detail. (Podle: [www.Google earth](http://www.Google-earth))

Obr. 7. Křížkovice, k. ú. Božice, okr. Znojmo. Mapa viditelných porostových příznaků (polykulturní lokalita) zaniklé středověké vesnice s tvrží. (Podle: www.mapy.cz)

Jde o polykulturní lokalitu s doklady osídlení (a patrně také pohřbívání) od pravěku po vrcholný středověk. Znojmo. Vegetační symptomy velkého uskupení objektů se nacházejí na vyvýšených říčních usazeninách asi 920 m severně od okraje osady Česká Kolonie u Dvora Hoja, místní části Božice.⁸ Pozorovali jsme během letecké prospekce, že tato vyvýšenina se nacházela v meandru řeky Jevišovky. Objekty se nacházejí v délce asi 430 m v severojižním a 330 m ve východo-západním směru (**Obr. 1: 8. Obr. 5–7**). Plocha zaniklé vrcholně středověké vsi se nalézá na levém břehu a je nyní vzdálena asi 650 m severo-severozápadně od regulovaného koryta Jevišovky. Nacházejí se zde půdorysy obdélných domů, zemnic (dokonce s šesti zřetelnými

⁸ KOVÁRNÍK, J.: *Nálezová zpráva o zaniklé středověké vesnici a tvrzi Křížkovice, k. ú. Božice, okr. Znojmo*. Archiv Archeologického ústavu AV ČR v Brně, 16. 4. 2016.

kulovými jámami uvnitř), sídlištních objektů kruhové až oválného tvaru, pravděpodobně také hrobů a různých lineárních půdorysů.⁹

Mezi drobnými kruhovými (kulové jámy) oválnými (maculae), čtyřúhelnými objekty větších objektů několika velikostních kategorií (domů a zemnic), dílčími úseky více lineárních struktur vyniká příkopové ohrazení podkovovitého půdorysu. Delší stranou 27,50 m je nasměrováno od severozápadu k jihovýchodu, kde se nachází zaoblená (podkovovitá) část příkopu. Severovýchodní strana příkopu je 21,60 m dlouhá, podobně jako jihozápadní část dosahuje šířky kolem 3,50–4,20 m. Interpretujeme ji jako opevňovací příkop předpokládané tvrze zaniklé středověké vesnice Křížkovice (srov. níže).

K zaniklé vsi se uvádí, že stávala v trati „ódung Krsisowitz“. Zaniklá osada je uváděna také pod názvem Křížkovice. Váže se k ní jedna z mála historických zpráv z 5. března r. 1337, kdy je v listině premonstrátského kláštera v Louce u Znojma zmíněno jméno Alšik von Grisgrawicz.¹⁰ Jde v tomto ohledu o velmi důležitý pramen, na jehož základě se můžeme domnívat, že zde stávalo drobné šlechtické sídlo, tvrz, tohoto zemana. Ves Křížkovice (nyní jmenována Křížovice) byla však již r. 1588 pustá a připadala k statku v Hevlínu. Úrodná pole (753 měr) této zaniklé vsi užívali po třicetileté válce rolníci z Českých Křídlovic (dnes Božic), Božic a z Hrádku. Píše se dále, že Břežany (Vršava, Frischau) a další statky včetně zaniklých Křížkovic (dále Vlkovic a Rochovic) Eliška, šlechtična Breunerová, rozená Cavrini, podruhé provdaná Buquoy, prodala Michalu Janovi z Althanu dne 11. 7. 1692.¹¹ Zaniklá ves se vyskytuje v záznamech z r. 1692 pod dalším názvem (zkomoleným) Trískovice.¹²

Musíme dodat, že nedaleko na vyvýšenině pravé terasy Jevišovky jsme objevili dvojnásobný kruhový příkop vrcholně středověkého opevnění, patně hrádku (Kovárník 1995, 248).

Zaniklá vrcholně středověká vesnice a tvrz Lykodery, nebo Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč

Souřadnice:

Zaniklá vrcholně středověká ves

S: 49°7'6.994"N, 15°58'1.660"E; J: 49°7'0.194"N, 15°58'4.248"E; V: 49°7'4.213"N, 15°58'5.175"E; Z: 49°7'1.104"N, 15°57'51.386"E

Tvrz

S: 49°7'7.051"N, 15°57'57.615"E; J: 49°7'6.020"N, 15°57'57.682"E; V: 49°7'6.564"N, 15°57'58.744"E; Z: 49°7'6.482"N, 15°57'56.108"E

Lokalita Myslibořice IV, okr. Třebíč, patří zaniklé raně středověké a vrcholně středověké vesnici s tvrzí (**Obr. 1: 2. Obr. 10–12**). Objevili jsme ji na konci 60. let.¹³

⁹ Týž: *15 let letecké archeologie na Moravě (a v bývalém Československu) 1983–1998*. Přehled výzkumů Archeologického ústavu AVČR Brno 40 (1997–1998), 406–419.

¹⁰ PEŘINKA, F. V.: *Jaroslavický okres*. In: Dvorský, F., ed., *Vlastivěda Moravská. II. Místopis*. Brno 1905.

¹¹ Tamtéž, s. 135.

¹² Tamtéž, s. 39–40.

¹³ Objevili jsme ji společně s otcem Stanislav Kovárníkem (Kovárník S. – Kovárník J., Rukopis). KOVÁRNÍK, J.: *Terénní archeologický průzkum na jižní a jihozápadní Moravě: Myslibořice*. Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 27 (1982), 95, 99 (94–100); Týž: *Nálezová zpráva o zaniklé středověké vesnici a tvrzí Lykodery – Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč*. Archiv Archeologického ústavu AV ČR v Brně, 18. 1. 2016.

Obr. 10. Lykodery – Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč. Pohled od ... na pozůstatky (val a příkop) zaniklé středověké tvrze. (Foto autor)

Obr. 11. Lykodery – Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč. Snímek (pohled od ...) pozůstatků zaniklé středověké tvrze. (Foto autor)

Obr. 12. Lykodery – Ostrá Louka, k. ú. Myslibořice, okr. Třebíč. Mapa zaniklé středověké vesnice a tvrze. (Podle: www.mapy.cz)

Jde o severovýchodní část Jaroměřické kotliny s dalekým výhledem pod nejvyšší kótou krajiny „Na Skalném“ (557 m n. m.) mezi Jevišovickou pahorkatinou a Českomoravskou vysočinou.

Lokalita leží asi 1,44 km severoseverozápadně o okraje Myslibořice a 1,1 km od okraje zemědělského areálu v Zárubicích. Nadmořská výška dosahuje 495–510 m. Jde opět o pramennou oblast tří vodotečí, které se po jejich splnutí nazývají Ostrý potok.

V 70. letech byly poměrně dobře patrné půdorysy některých vesnických usedlostí. Zajímavé byly mírné vyvýšeniny s prohlubněmi uprostřed, někdy s vykopanými kameny. Kolem ZSV jsou v lese staré úvozové cesty, z nichž některé souvisejí se zaniklou vrcholně středověkou vesnicí a dokládají přítomnost důležitých spojnic vedoucích z Jaroměřické sníženiny. Opevnění na vyšší levobřežní terase nad potokem se skládá z příkopu širokého 7–8 m a valu (**Obr. 10–11**). Systém opevnění je patrný především nad potokem od severozápadní strany až po jižní. Opevnění na protější straně je málo zřetelné, již srovnané do úrovně okolního terénu. Menší pahorek a dílčí prohlubně se nacházejí na vnitřní ploše tvrze. Z tvrze (parc. č. 1269/6, k. ú. Myslibořice) pochází středověký materiál a dokonce štípaná industrie. Zjistili jsme rozměry ca 24–25×19–20 m.

Z pole jihozápadně od pozůstatků tvrze známe nálezy z neolitu a eneolitu, halštatu a zdobenou keramiku z 11/12. až poloviny 13. století. Zbytky domů zaniklé vrcholně středověké vsi se vyskytují v lese i na poli asi jihovýchodně až jihozápadně od tvrze. Pravděpodobné porostové příznaky domů v poli nacházejí také 290 m jihozápadně od tvrze. Dnešní lesní cesta sledující od severovýchodu k jihozápadu údolí potoka Ostrý a procházející kolem východní části tvrze může být středověkého stáří.

V případě této zaniklé vsi se traduje název Lykodery a také Ostrá Louka. Sousední ves Myslibořice vlastnili páni z Myslibořic,¹⁴ větev pánů z Miroslavi. Zikmund Vajtmilnar ze Žerotíc prodal Myslibořice a tvrz spolu s pustou vsí Lykodery – Ostrou Loukou v r. 1437 Janu Liznovi z Arklebic. Uvádí se také, že sourozenci Tristan a Ludmila z Arklebic prodali roku 1531 tvrz a ves Myslibořice (včetně pusté vsi Lykodery – Ostrou Louku) se vším příslušenstvím Václavu Chroustenskému z Malovar.¹⁵

Pozůstatky tvrze a umístění zaniklé vrcholně středověké vsi nebyly doposud známe.

Nedaleko nad tvrzí se opět nachází menší rybník a pravděpodobně ještě jeden malý byl blízko u tvrze. Pozorovali jsme zde reliéfní pozůstatek hráze, kterou detekovalo také lidarové snímání¹⁶.

Zaniklá vrcholně středověká tvrz (hrádek) v k. ú. Ratibořice, okr. Třebíč

Souřadnice:

S: 49°8'17.925"N, 15°55'37.823"E; J: 49°8'16.516"N, 15°55'37.929"E; V: 49°8'17.059"N, 15°55'39.242"E; Z: 49°8'17.046"N, 15°55'37.128"E

Opevněné sídlo drobné šlechty jsme zjistili počátkem 70. let (Kovárník, S. a J., Rukopis) v průběhu terénního archeologického průzkumu území Jaroměřic n/Rok a okolí.¹⁷

Opevnění dochované v reliéfní podobě jsme objevili asi 1,31 km severovýchodně od okraje Ratibořic (**Obr. 1: 3**) v nadmořské výšce 486 m na okraji pravé terasy bezejmenného potoka, který zde pramení. Jde o rozmezí Jaroměřické kotliny a Českomoravské vysociny, podcelku Jevišovické pahorkatiny, na úpatí Klučovské hory (kóta 595 m n. m.). Převýšení činí 5–6 m, což společně s opevňovacím systémem dává tvrzi strategický význam.

Výška kužele dosahuje asi 5 m (**Obr. 13**). Delší osa ve směru S–J měří ca 40 m a kratší ve směru V–Z přibližně 35 m. Vnější okraj vlastního opevnění má rozměry 25×15 m, přičemž plocha na vrcholu obklopená příkopem je velmi malá s rozměry asi 8×3 m. Příkop i val mizí na severní straně lokality. Dochovaná výška valu dosahuje 2–2,5 m. Vnitřní plocha se zvedá asi o 2 m nad dnešní úroveň dna příkopu.

Získali jsme z povrchové prospekce zlomky nádob z 13.–15. století. Jde o zlomek silnostěnné nádoby tuhové keramiky z konce mladohradištního až z pozdně hradištního období, plece hrnce nebo hrnku s vodorovnými žlábkami, nebo zlomek okraje poklice jako například z domů č. I–VI, IX ze zaniklé vsi Pfaffenschlag. Na vrcholu opevnění se nalézají části kamenné destrukce, nyní

¹⁴ Zmínka o tvrzi vladýků z Myslibořic se vztahuje k datu 1373 (Nekuda – Unger 1981, 213).

¹⁵ HOŠÁK, L. – ZEMEK, M.: *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava*. Praha 1981.

¹⁶ LiDAR (Light Detection and Ranging) je kolmé laserové snímání povrchu Země. Výsledkem je buď digitální zobrazení povrchu krajiny včetně baldachýnu korun stromů Digital Surface Model (DSM), nebo snímek výhradně vlastního povrchu terénu Digital Terrain Model (DTM), český digitální model reliéfu (DMR) 4. a 5. generace, který je dostupný na internetových stránkách Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního (<http://ags.cuzk.cz/dmr/>).

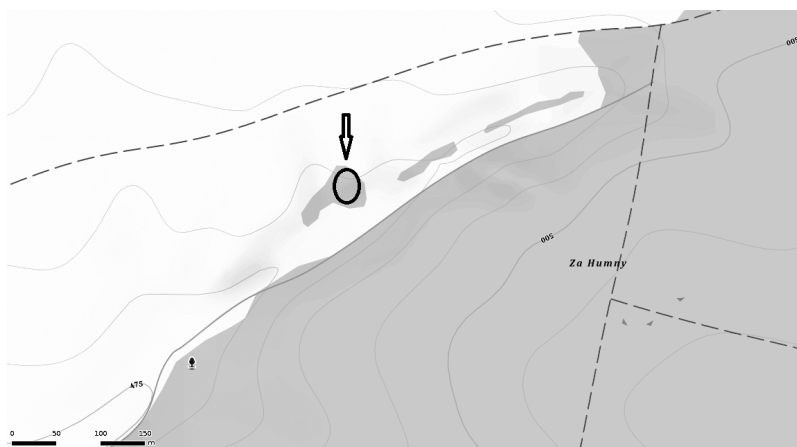
¹⁷ KOVÁRNÍK, J.: *Terénní průzkum regionu horního toku Rokytné a Jevišovky: Ratibořice*. Přehled výzkumů Archeologického ústavu AV ČR Brno 19, s. 95–97.

Obr. 13. Ratibořice, okr. Třebíč. Snímek (pohled od ...) pozůstatků zaniklé středověké tvrze. (Foto autor)

Obr. 14. Ratibořice, okr. Třebíč. Snímek (pohled od ...) pozůstatků zaniklé středověké tvrze. (Foto autor)

Obr. 15. Ratibořice, okr. Třebíč. Mapa viditelných porostových příznaků zaniklé středověké tvrze. (Podle: www.mapy.cz)

již poničené výkopy (**Obr. 14**). Zjistili jsme porostové příznaky dalších objektů. Přibližně čtvercový půdorys o stranách 12–13 m se nachází ca 33 m SSV a porostové příznaky dalších pěti čtyřúhelných půdorysů (s přibližnými rozměry 8×4 m, 9×5 m) asi 305–328 m SV od opevnění.

Zmínka o drobném feudálově, vladykovi Ctiborovi z Ratibořic je vrocena 1351. Uvedený údaj nasvědčuje pro přítomnost jeho sídla v podobě tvrze. Je uvedena později r. 1385, kdy ratibořické panství s menším statkem získává Ondřej Nelep.¹⁸ Následují další zprávy o majetku od r. 1408, kdy byl vlastníkem Křištof z Ratibořic. Boček z Jevišovic dobýval tvrz v Ratibořicích.¹⁹ Poté vlastnil Ratibořice do r. 1493 rod rytířů z Hrochova, od nichž přechází celý majetek do rukou rodu Hostakovských z Arklebic. Tvrz měla k roku 1575 vyhořet. Víme, že Václavu Rechenberkovi bylo konfiskováno ratibořického panství v souvislosti se stavovským povstáním r. 1618–1620 ve prospěch jeho bratrů Adama a Arnošta Rechenberkových ze Želetic, kteří

¹⁸ HOSÁK, L. – ZEMEK, M.: *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I. Jižní Morava*. Praha 1981.

¹⁹ NEKUDA, V. – UNGER, J.: *Hrádky a tvrze na Moravě*. Brno 1981, s. 257–258.

přestavěli renesanční tvrz v barokní zámek. Ratibořice jsou připojeny r. 1696 k panství v Lesonicích.²⁰ Uvedené údaje se v literatuře vztahují k místu dnešního zámku. Popisované drobné feudální opevnění sídlo nebylo doposud známo.

Na potoku u drobného feudálního opevnění jsou zaznačeny v rámci podkladů I. vojenského mapování (tzv. josefské, 1764–1768 a 1780–1783 – rektifikace) dva menší rybníky. Na katastru vsi byly ještě další tři velké.²¹

Předpokládaná zaniklá vrcholně středověká tvrz v k. ú. Šardice, okres Znojmo

Souřadnice:

S (nároží): 48°57'7.755"N, 17°2'31.957"E; J (nároží): 48°57'6.823"N, 17°2'30.972"E; V (nároží): 48°57'7.203"N, 17°2'32.527"E; Z (nároží): 48°57'7.394"N, 17°2'30.634"E

V průběhu letecké archeologické prospekce jsme doložili vegetační příznaky čtyřúhelného příkopového ohrazení asi 664 m jihozápadně od výrobního areálu v jihovýchodní části obce Šardice v Kyjovské pahorkatině (**Obr. 1: 10. Obr. 19**). Jde o polní trať „Nivky nad Hrubým kopcem“.

Čtyřúhelné ohrazení leží na pravé terase Šardického potoka v nadmořské výšce 205–207 m (**Obr. 20–21**). Převýšení vůči údolí potoka (177 m n. m.) dosahuje 18–20 m. Delší strany o délce ca 33 m příkopu jsou orientované od severovýchodu k jihozápadu, kratší s délkou asi 20–22 m od severozápadu k jihovýchodu. Porostový příznak delší jihovýchodní strany naznačuje přerušení (vchod?) v úseku pěti metrů. Příkop dosahuje šířky 6–7 m. Nelze vyloučit, že by mohlo jít o zaniklé opevněné sídlo drobného feudála. Ověřit jej však může výhradně archeologický výzkum. Ve vzdálenosti kolem 136 m západojihozápadně směrem k vrcholu se nachází kruhový příkop a dvojité obloukovité ohrazení. V údolí Šardického potoka jsou velmi početné porostové příznaky zahloubených chat mírně obdélného tvaru vícenásobně osídlené archeologické lokality.

V Šardicích se uvádí k roku 1286 drobný feudál Soběbor a roku 1300 Soběhrd ze Šardic, kdy zde měla být vystavěna tvrz.²² Později ji vlastnil spolu s dvorem roku 1412 Martínek z Medlovic

Obr. 19. Šardice, okr. Hodonín. Porostové příznaky předpokládané zaniklé středověké tvrže?. (Foto autor, 7. 7. 2015)

Obr. 20. Šardice, okr. Hodonín. Porostové příznaky předpokládané zaniklé středověké tvrže? (Podle: www.Geogle earth)

²⁰ Tamtéž, s. 209.

²¹ http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=de&map_root=1vm&map_region=mo&map_list=m074

²² Tamtéž, s. 221.

Obr. 21. Šardice, okr. Hodonín. Mapa viditelných porostových příznaků předpokládané zaniklé středověké tvrze. (Podle: www.mapy.cz)

jako léno augustiniánského kláštera.²³ Kolem poloviny 15. století přešla jako zástava do rukou Jan Svinka z Onšova. Zánik tvrze se datuje do druhé poloviny 15. století v souvislosti s česko-uher-skými válkami. Řád augustiniánů z Brna založil údajně na jejím místě v 16. století dvůr. Na Šardickém potoce pod lokalitou býval rybník, jak ukazuje I. vojenské josefské mapování.

Předpokládaná zaniklá vrcholně středověká ves s tvrzí Uherčice, v k. ú. Uherčice, okres Znojmo

Přibližné souřadnice porostových příznaků zaniklé vrcholně středověké vesnice:

48°54'38.659"N, 15°38'19.299"E; 48°54'37.568"N, 15°38'25.401"E; 48°54'41.851"N, 15°38'28.877"E; 48°54'42.067"N, 15°38'27.506"E

Přibližné souřadnice půdorysu předpokládané tvrze:

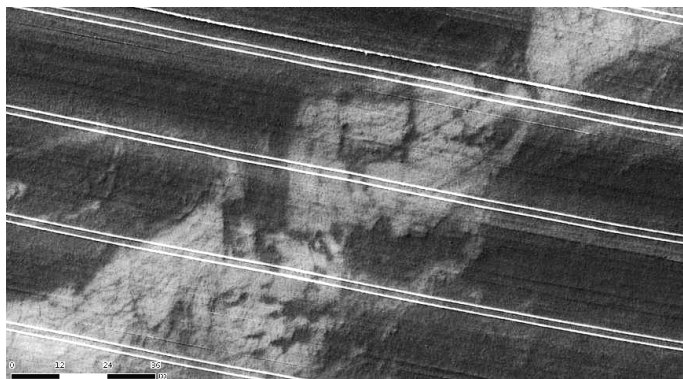
48°54'40.236"N, 15°38'24.209"E; 48°54'40.211"N, 15°38'25.054"E; 48°54'40.782"N, 15°38'25.102"E; 48°54'40.788"N, 15°38'24.238"E

V rámci leteckého průzkumu jsme pozorovali na poli asi 300 m od rohu zámeckého parku v Uherčicích (**Obr. 1: 1. Obr. 23**) v polní trati „Za Stodolami“ tmavozeleně zbarvené porostové příznaky tvaru pravidelného čtyřúhelníku.

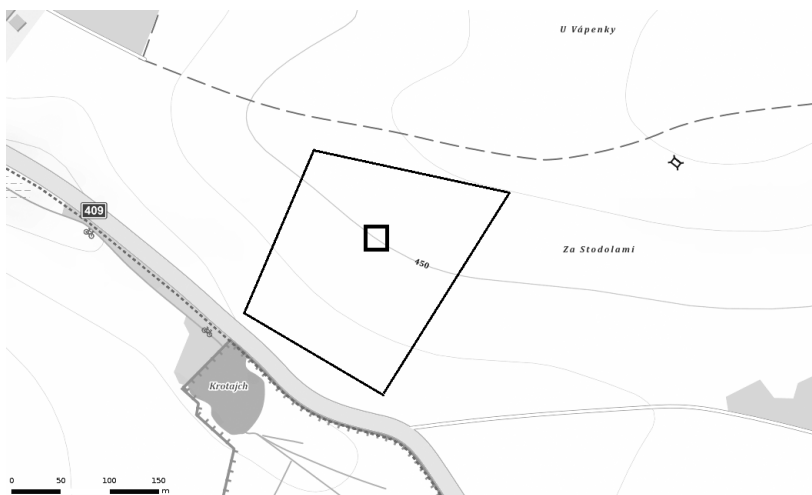
Jde o území na jihozápadním okraji historického území Moravy. Leží v nadmořské výšce kolísající mezi 425–460 m v blízkém okolí s nejvyššími kótami Na Horkách 468 m a Kamenná 485 m. V severozápadní části katastru tvoří pokryv luvizem modální, zatímco na popisované lokalitě a v celé jihovýchodní části luvizem oglejená (<http://mapy.geology.cz/pudy/>). Jde o poměrně úrodné půdy. Katastrálním územím protéká potok Blatnice.²⁴

²³ NEKUDA, V. – UNGER, J.: c. d., s. 278.

²⁴ Vodoteč pramení v k. ú. Bělčovice, okr. Jindřichův Hradec.

Obr. 22. Uherčice, k. ú. Uherčice, okr. Znojmo. Fotografie porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s půdorysem předpokládané tvrze. (Podle: www.mapy.cz – TopGis Brno)

Obr. 23. Uherčice, k. ú. Uherčice, okr. Znojmo. Mapa viditelných porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s tvrzí. (Podle: www.mapy.cz)

Sledované území bylo osídleno v raném středověku v 9. (až 10.?) století. Jde o známý mohylník nacházející se východně od obce v lese nedaleko „Zámečku“.²⁵

Objevená lokalita leží na pravém břehu bezejmenného potoka v jeho pramenné oblasti, který se vlévá v Uherčicích pod zámek do Blatnice (**Obr. 22–23**). Pod místem nálezů byl na této vodoteči vybudován rybník „Krotajch“. Je zobrazen, včetně dalších čtyř v rámci I. vojenského, tzv. Josefova, mapování.

Na jeho krátkém toku se nacházejí další tři rybníky. V místě prameniště se vyvinul glej modální a glej fluvičský (<http://mapy.geology.cz/pudy/>).²⁶ Pole tvoří mírný svah orientovaný k jihu až jihozápadu. Jde o území s příhodnými půdami a s dostatkem vody potřebným k založení osídlení i polí.

Porostové příznaky předpokládaných archeologických objektů v podobě tmavozeleně zbarveného obilí leží v nadmořské výšce 446–453 m. Téměř pravidelně čtvercový výrazný půdorys

²⁵ KRÁL, J.: *Slovanský mohylník ve Vysočanech nad Dyjí*. Památky archeologické L-1, Praha 1959, s. 197–226, obr. 1–19; DOSTÁL, B.: *Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě*. Praha 1966.

²⁶ Území „Uherčická louka“ s vlhkými loukami a mokřadními společenstvy bylo prohlášeno přírodní památkou 8. 4. 1999.

(450 m n. m.) má rozměry (odečtené z leteckých snímků) ca 17×17×18×17 m. Šířka pravděpodobného příkopu dosahuje asi 1–2 m. U severozápadního nároží se nachází „přerušeni“ v délce kolem 4 m (**Obr. 22**). Intenzivní erozní rýhy však znesnadňují interpretaci porostových příznaků. Východně ve vzdálenosti 12 m jsme zjistili porostový příznak mírně obdélného půdorysu menšího objektu s kůly v rozích o rozměrech 5×4 m. Dále jsme našli asi 12 m jižně (rozměry ca 7×10 m a více) až 30 m jihozápadně (rozměry ca 8×17 m) porostové příznaky obdélných půdorysů nebo jejich částí se základovými žlaby širokými kolem 50 cm. Uvedené půdorysy mohly být vnitřně členěné. Vzdálenost mezi půdorysy činí přibližně 12 m. Orientované jsou v severojižním směru. Šlo by o štítovou orientaci a respektování západovýchodní stavební čáry. Případné porostové příznaky obdélného půdorysu se rýsují také 13 m západně od půdorysu předpokládané tvrže. Další porostové příznaky předpokládaných čtvercových půdorysů (3×4 m, 3×6 m) se nacházejí 70 m jihojihovýchodně od nároží půdorysu možné tvrže. Jiné půdorysy jsme našli 70–78 m severovýchodně. Bližší porostový příznak půdorysu o rozměrech asi 4×4 m vykazuje linie základového žlabu. Vzdálenější čtvercový objekt o stranách 5×5 m má plný půdorys. Mohlo by jít o zahloubený objekt (zemnici?). Zjistili jsme porostové příznaky ještě dalšího možného půdorysu o dochovaných rozměrech asi 4×7 m přibližně 71 m jihojihovýchodně od půdorysu domnělé tvrže. Předpokládané stavby mohly mít v rozích kúlovou konstrukci. Zachytili jsme však ještě další porostové příznaky půdorysů (snad venkovských usedlostí, hospodářských objektů, jako jsou chlévy, stodoly, špýchary se zahloubenou částí a kolny) jihozápadně od předpokládané tvrže. Čtyřúhelný půdorys 5×10 m leží jihozápadně ve vzdálenosti 54 m, jiný menších rozměrů (ca 2×4 m) asi 81 m a větší obdélný (asi 3×11 m) opět severojižního nasměrování delší osy asi 90 m jihozápadně od porostových příznaků půdorysu předpokládané tvrže.

Jižní až jihozápadní situování svahu, půdní pokryv luvizemí oglejenou, blízkost pramenů, dva malé potoky (možnost k vybudování rybníka Krotajch) vytvářely příhodné podmínky pro založení vsi.

Uvedená letecká pozorování porostových příznaků však může upřesnit pouze geofyzikální a archeologický výzkum.

Je však zapotřebí, abychom zdůvodnili přítomnost porostových příznaků půdorysu předpokládané tvrže a vesnických domů zaniklé vrcholně středověké vesnice. Poslouží nám k tomu stručné dějinné údaje. Důležitý je první písemný údaj o vrcholně středověké vsi Uherčice v potvrzené darovací listině z 10. srpna 1312. Uvádí se v ní, že Isolda (Eysalda), manželka Matěje z Fulštejna (Matthäus von Fullstein) darovala část vsi s deseti a půl lánem ženskému cisterciáckému klášteru Vallis sanctae Mariae v Oslavanech.²⁷ Sama pak vstoupila do tohoto kláštera a stala se jeho abatyší. Královna Eliška a král Jan Lucemburský stvrdili uvedený dar 10. srpna 1312.²⁸ Listina pochází proto z období před r. 1312. Zbývající část vsi Uherčice zůstala příslušenstvím Vratěnina.

Z následujícího dějinného vývoje je podstatný údaj, že pan Lipolt Krajíř z Krajku (a na Frejštejně, † 1433, zemský hejtmán) dostal v léno od krále Zikmunda za pomoc v průběhu husitských válek rovněž obec Uherčice, která byla pravděpodobně za těchto válek zničena. Abatyše cisterciáček z Oslavan Kateřina podala v roce 1481 žalobu k zemskému soudu v Brně proti Wolfgangu Krajířovi z Krajku (1459–1499, pánu na Landštejně, Bílkově, Dačicích a Cornštejně) za neoprávněné držení vesnic, mimo jiné také „pustých Ungeršíc“.²⁹ Zmínka o pusté vsi Uherčice

²⁷ Dále darovala ženskému klášteru v Oslavanech vsi Menhartice, Hluboké, zboží v Bělčovicích s domem, loukami, poli a veškerým příslušenstvím, v Kozojedech jeden a půl lánu a s loukami, lesy a veškerým příslušenstvím, zboží ve Stálkách, ves Stupešice se čtyřmi lány, lesy loukami a příslušenstvím a ves Křepice se čtyřmi lány, lesy, loukami a příslušenstvím.

²⁸ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae 6, 46–47, č. 62.

²⁹ Internetový zdroj: [https://cs.wikipedia.org/wiki/Uher%C4%8Dice_\(okres_Znojmo\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/Uher%C4%8Dice_(okres_Znojmo))

je vrocena rovněž k 21. únoru 1493, kdy král Vladislav II. potvrdil v Budíně Lipoltovi Krajířovi z Krajku (1464–1504, nejvyššímu sudímu moravskému, pánu na Dačicích a Cornštejně) a jeho bratrům propuštění z manství, tak jak to udělil již jejich otci Wolfgangovi (Volfovi).³⁰

Obnovu vrcholně středověké vsi pak uskutečnil Lipoltův prasynovec opět Lipolt Krajíř z Krajku, když koupil část zaniklé vsi Uherčice od cisterciáckého kláštera v Oslavanech a stavěl v Uherčicích, někdy nazývaných „Nové Uherčice“, od r. 1495 pozdně gotickou tvrz.³¹

Pojmenování obnovené vsi „Nové Uherčice“ patrně odráží tehdejší znalost „starých“ Uherčic. Můžeme se proto domnívat, že se původní, tehdy již zaniklá ves mohla nacházet buďto v místech obnovené vsi nebo v jejím blízkém okolí. Popisované porostové příznaky předpokládané tvrze a domů na pozemcích v bezprostředním sousedství by tomu mohly nasvědčovat. Ověřit je však může jen geofyzikální a archeologický výzkum.

Zaniklé vrcholně středověké vsi ohrazené příkopem

Zaniklá vrcholně středověká ves Libice, k. ú. Břežany, okr. Znojmo

Souřadnice:

S: (nároží dvojitého příkopového ohrazení): 48°53'14.847"N, 16°20'15.538"E; SV (ukončení příkopů): 48°53'13.146"N, 16°20'20.675"E; JZ (ukončení příkopů): 48°53'10.022"N, 16°20'7.891"E; JV (předpokládaný okraj plochy vsi): 48°53'6.618"N, 16°20'13.916"E

Díky uplatnění leteckého průzkumu jsme zachytili v obilí porostové příznaky dvojitého příkopu (**Obr. 8**), který vymezoval předpokládanou zaniklou vrcholně středověkou ves Libice.³² Lokalita se rozkládá asi 1,03 až 1,28 km severně od okraje Břežan a 1,43 až 1,62 km severovýchodně od okraje Mackovic v polní trati „Libicko“ (**Obr. 1: 6. Obr. 9**). Zaniklá vrcholně středověká ves ležela opět v pramenné oblasti pravého ramene Libického potoka.

Patrně jsou porostové příznaky dvou paralelních příkopů, které vykazují v severní části zaoblené pravoúhlé nároží (**Obr. 8**). Severozápadní strana vnějšího příkopu je dlouhá ca 220 m a severovýchodní 140 m. Uvnitř bývají pozorovatelné porostové příznaky objektů (domů?).

Nejstarší záznam o zaniklé vsi Libice je vrocen k r. 1227. Tehdy vznikl spor faráře Martina z Rohotře (nebo též Řehotoř, zaniklá vrcholně středověká ves v sousedním k. ú. Mackovic) s opatem Floriánem z kláštera premonstrátů v Louce pro platbu desátků a práva farních vsí Jazovic,

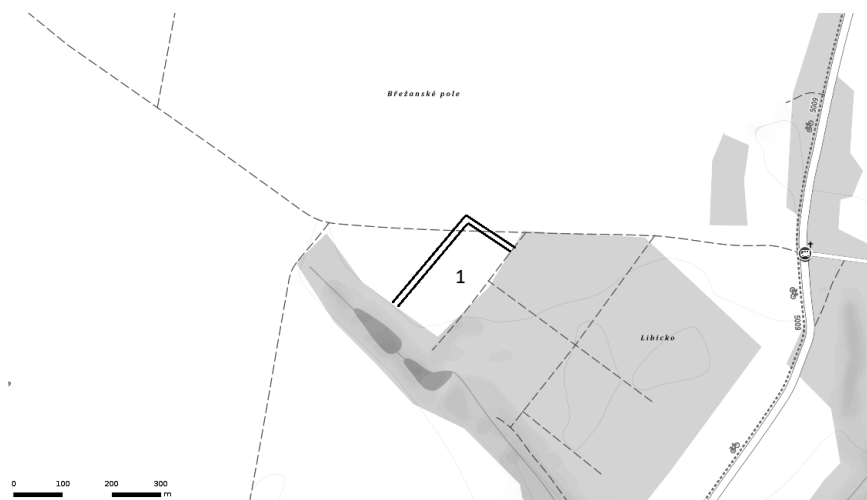
³⁰ „... Hrad Cornštejn s horú, s řekú, s mlýnem pod hradem, s lukú, s pěti lány lesu, s kostelním podacím kostela svatě Trojice, s některými domy při téžž kostele postavenými, zbořený hrad Frajštajn a pod ním ves se dvěma mlýny, s řekú, s lukami, lesy k témuž hradu příslušejícími, ves Stalek se vším jejím příslušenstvím a s kostelním podacím, ves Krezynk (Křeslík) pustú s dvorem poplužným, ves Chrlupy s dvorem poplužným se vším jejím příslušenstvím kromě dvě lánú, kteréž k oltáři do Vratěnina příslušejí, ve vsi Mošovcích (Mešovcích) pět polůlání a čtyři čtvrti, dvuor řečený Sycznhof, v Terčicích jeden lán, v Rancěrově roli a lůku, ves pustú Šatice, v Leubinku pustý mlýn, v Kostnicích puol šesta lánú a sad s rolí, s lukami, s lesem, kterýž leží v žlebě pod vsí, s vodami i s druhým lesem, jenž slove Dúbrava, ležící nade vsí, v Lubnici dvuor se vším, což k němu od pradávna příslušie, ves pustú Uherčice a dvuor poplužní se dvěma pluhoma role, kromě toho, co tu abatýše z Oslovan má, ves pustú Stojáčice, městečko Vratěnín se vším jeho příslušenstvím, s dvorem poplužným a s dvěma pluhoma rolí, ves Mladoňovice se vším jejím příslušenstvím, s dvorem poplužným s dvěma pluhoma rolí, i s opravami na vseh a na lidech, kteréž již k psanému hradu Frajštajnu od staradávna spravedlivě příslušejí. ...“ (MZD II/XVII, 54., č. 178).

³¹ Jan Krajíř z Krajku (syn Jindřicha) vložil k r. 1548 do zemských desek manželce Anně z Huburgu věnem tvrz a ves „Nové Uherčice“. HOSÁK, L. – ZEMEK, M.: c. d., s. 238.

³² PRŘINKA, F. V.: c. d., s. 45–46, 134, 136–138; KOVÁRNÍK, J.: 15 let letecké archeologie na Moravě 1983–1993. Přehled výzkumů archeologických výzkumu AÚ AV ČR Brno 40, s. 406, obr. 7:1.

Obr. 8. Libice, k. ú. Břežany, okr. Znojmo. Fotografie porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s půdorysem dvojnásobného příkopového ohrazení. (Foto autor, 15. 6. 1998)

Obr. 9. Libice, k. ú. Břežany, okr. Znojmo. Mapa viditelných porostových příznaků zaniklé středověké vesnice (1). (Podle: www.mapy.cz)

Zlubicz (tj. Libice), Moskowitz (Mazowicz, tedy Mackovice) a Bransudic.³³ Markrabě moravský Karel uděluje jurisdikci soudu velehradského kláštera Vršavě (tj. Břežanům) v listině z 25. března 1338 na vesnice Lubice a Vlkovice. Beneš z Miličína se dělil o vsi Lipnicze, Nyempeczice, Wrbowec a Kollendorf (Chvalovice) a o jejich výnosy s Pavlem, biskupem v Olomouci k r. 1437. Další spor měl kněz Mikuláš a klášter ve Velehradu s Janem Sirotkem z Lichtemburku, Bítova a Knínic za to, že si přivlastňoval vsi Fryšov, Vilkvíce a Libice ke dni 1. června 1481. Velehradský klášter však prodal uvedené vsi na základě svolení krále Vladislava II. z 9. 2. 1498 Volfgangu Otmaru z Radčic. Vesnice Libice (Libzicze, Lewicze, Lewicky) byla k roku 1513 již pustá.³⁴

Vzhledem k tomu, že polnosti ZSV Libice se rozdělily mezi obyvatele vesnic Mackovice a Břežany, je zřejmé, že vrcholné středověká vesnice se rozprostírala mezi vesnicemi Mackovice a Břežany, do jejichž katastru přináležel (srov. výše).

Na I. vojenském (tzv. Josefově) mapování jsou na pravém přítoku Libického potoka zobrazeny tři rybníky.

³³ Týž: c. d., s. 136.

³⁴ Týž: c. d., s. 137.

2.2.2 Zaniklá vrcholně středověká vesnice s příkopovým ohrazením Rohoteř nebo také Řehotoř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo

Souřadnice:

S (nejseverněji zachycená část příkopu severozápadní strany): 48°53'40.452"N, 16°17'57.690"E; JZ (zaoblené nároží příkopu): 48°53'38.217"N, 16°17'56.724"E; JV (podchycená nejzářší jihovýchodní část jihozápadní strany příkopu): 48°53'36.071"N, 16°18'4.073"E

Výrazné porostové příznaky početných archeologických objektů a jejich částí pravidelně uspořádaných v podélné ose severoseverovýchod – jihojihozápad (zřejmě jednotlivých vesnických domů) jsme sledovali delší dobu od r. 1991.³⁵ Objekty se nacházejí ca 930 m severozápadně od okraje obce Mackovice vpravo od silnice ke křižovatce se státní silnicí Znojmo–Brno a do Hostěradic.³⁶ Jsou situovány na mírně vyvýšenině (237–238 m n. m.) na pravém břehu ve vzdálenosti do 155 m od potoku Břežanky, opětovně nedaleko jejího pramene (**Obr. 1: 5. Obr. 18**). Objekty jsme sledovali v délce nejméně 260 m. Uskupení objektů se rozprostírá od severozápadu k jihovýchodu podél vodoteče. Pozoruhodná je skutečnost, že podél vyvýšeniny na jejím jihozápadním okraji se vine lineární anomálie, která se poté zatáčí ve tvaru zaobleného nároží směrem k severovýchodu k potoku Břežance (**Obr. 16–17**). Nevylučujeme, že jihozápadní strana příkopu může vykazovat zdvojení příkopů. Nachází se zde však několik stejně orientovaných erozních rýh, které nám znesnadňují interpretaci. Předběžně můžeme uvažovat, že případně by mohlo jít také o pozůstatky příkopu nebo dvou paralelních příkopů. Zcela shodné dvojité příkopové ohrazení jsme zjistili sousední u zaniklé vesnice Libice.³⁷ Ve vzdálenosti ca 260 m se nachází hřbitov, kde stával také původní kostel (**Obr. 18**).

Jde patrně o pozůstatky vrcholně středověké vesnice Rohoteř.

Z historických pramenů víme, že u Mackovic se uvádí zaniklá vrcholně středověká ves. Jde o Řehotoř, nebo také Rohoteř, jindy psanou také Roaticz, Rochtice, Rohatec a podobně.³⁸ K existenci vsi Rohoteř se váže například zpráva z r. 1227a 1228, že farář Martin z Rohotře měl spor s opatem kláštera v Louce o desátky a práva farních vsí Jazovic, Zlubic, Moskovicz a Bransudic. Kostel sv. Hippolyta patřil k r. 1258 proboštsví řádu křížovníků s červenou hvězdou v Hradišti u Znojma. R. 1278 byl podepsán jako svědek na listině kláštera v Louce o patronát v Křtěnici farář Václav z Rohatic–Rohoteře.³⁹ Mikeš z Kyjovic ves Rohoteř 15. května 1346 Ctiboru Pflugovi, komturovi řádu německých rytířů a Berchtoldovi, taktéž komturu a farářů v Hostěradicích. Část majetku však nadále vlastnil vladyka Hanuš z Rohotře v r. 1365. Dále se dovídáme, že například kněz Mikuláš dědil po otci dva lány a také jeho sestra Elška, která připsala vlastnictví v Rohotři r. 1407 svému muži Petru Kozlovcovi z Rudky.⁴⁰ Ves se uvádí jako pustá k r. 1522, kdy farář Jan z Rohotře žaloval Jana Rechemberka ze Želetic, že si přisvojil. Klášter klarisek ve Znojmě učinil r. 1564 úmluvu s Berchtoldem z Lipého, majitelem Hostěradic, a postoupil mu zaniklou ves Rohostie – Rohoteř/Rohotře.⁴¹ Rolníci založili po zániku vesnice Rohoteř dnešní obec Čejkovice.

³⁵ KOVÁRNÍK, J.: 15 let..., c. d., s. 406, 416.

³⁶ Týž: Nálezová zpráva o zaniklé opevněné? Středověké vesnici Rohoteř – Řehotoř. Archiv AÚ AV ČR V Brně, 16. 4. 2016.

³⁷ Týž: 15 let..., c. d., s. 406.

³⁸ PEŘINKA, F. V.: c. d., s. 106, 166; KOVÁRNÍK, J.: 15 let..., c. d., s. 416.

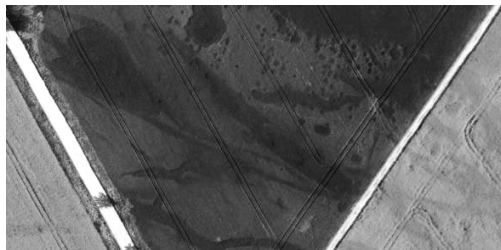
³⁹ Týž: c. d., s. 107, 136.

⁴⁰ Týž: c. d., s. 107.

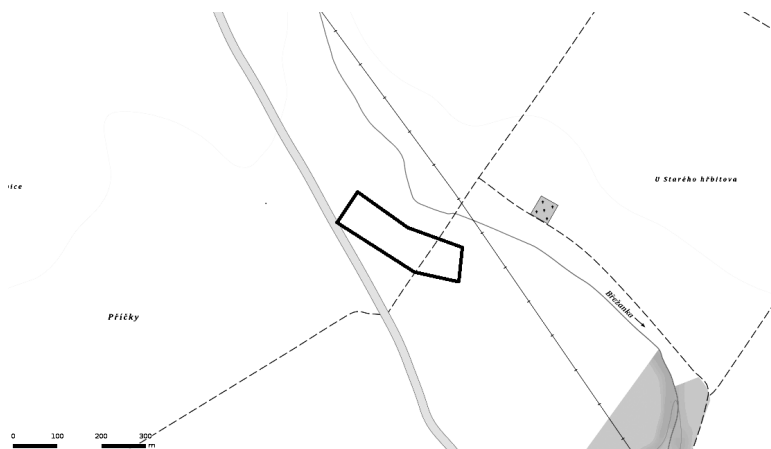
⁴¹ Týž: c. d., s. 107–108.

Obr. 16. Rohoteř nebo také Řehotoř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo. Fotografie porostových příznaků zaniklé středověké vesnice s půdorysem obvodového opevňovacího příkopu. (Podle: www.mapy.cz)

Obr. 17. Rohoteř nebo také Řehotoř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo. Porostové příznaky zaniklé středověké vesnice s půdorysem obvodového opevňovacího příkopu, detail. (Podle: www.Geogle earth)

Obr. 18. Rohoteř nebo také Řehotoř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo. Mapa viditelných porostových příznaků zaniklé středověké vesnice. (Podle: www.mapy.cz)

Terénní situace a snímkování DMR naznačuje, že obyvatelé zde vybudovali rybník. Přítomnost příkopu podle porostových příznaků můžeme pouze uplatněním geofyzikálních metod a archeologického výzkumu.

Diskuse

Zakládání a zánik vrcholně středověkých vesnic

Vrcholně středověké vesnice byly zakládány v období tzv. klimatického optima. V některých případech nelze vyloučit vývoj osídlení z předcházejícího mladohradištního (950–1200) a pozdně hradištního (1200–1250) osídlení (např. Mstěnice, okr. Třebíč), nebo dokonce ze středohradištní, velkomoravské fáze (800–950). Příhodné polohy s velmi dobrými podmínkami k zemědělství, ale také ležící na strategických místech s tradičními stezkami a cestami ve staré kulturní krajině ovlivnily buď nepřetržité osídlení, nebo opakované osídlování stejných míst.

Ve vztahu k otázce zanikání vrcholně středověkých vesnic převažuje v současné době názor, že je mnohdy způsobila změna klimatických podmínek a nerentabilní zemědělské hospodaření. Příčin bylo zřejmě více. Vyvěraly z hromadících se krizových jevů v českém státě.⁴² Kolonizační ves Pfaffenschlag, k. ú. Slavonice, okr. Jindřichův Hradec, měla zaniknout požárem v době husitských válek mezi léty 1423–1432.⁴³ Naopak zánik vsi s tvrzí Mstěnice u Hrotovic se spojuje s vydrancováním vojskem krále Matyáše Korvína v souvislosti s česko-uherskou válkou k roku 1468 během jeho tažení (ve dnech 12.–14. května) na město Třebíč.⁴⁴ Velký negativní úlohu způsobila třicetiletá válka (1618–1648).

Vliv přítomnosti původních křesťanských staveb (rotund a kostelů) na pokračující osídlení

Trvalé osídlení dokonce i ze středohradištního do období vrcholného středověku výraznou měrou mohou ovlivnit zachované a činné kostely. Jde například o Hradiště u Znojma s původní rotundou z období Velkomoravské říše, poté kostel sv. Hypolita a objevené základy dalšího menšího kostela⁴⁵, dále o zaniklou vrcholně středověkou vesnici ze 13.–15. století u Kopčan, okr. Senica s malým kostelem z období Velké Moravy (založeným již za knížete Rostislava (vládl 846?–870), nebo Svatopluka I (vládl 871–894), nyní kostel sv. Markéty Antiochijské.⁴⁶ Totéž platí pro nejstarší, velkomoravskou fázi kostela v Kostolanech⁴⁷ pod Trábečom ad.⁴⁸

Dalším příkladem jsou zachované církevní stavby, které přečkaly v místech zaniklých středověkých vesnic do dnešních dnů. Jmenujme kostel Nanebevzetí Panny Marie se hřbitovem v zaniklé vsi (**Obr. 1: 7. Obr. 26**) na předhradí hradu Veverí, okr. Brno-město, kostel sv. Markéty se hřbitovem podle pozorování vegetačních příznaků obehnaný ještě čtyřúhelným příkopem v intravilánu zaniklé středověké vesnice Topanov, k. ú. Rybníky, okr. Znojmo, a další.

Vrcholně středověké vesnice opevněné příkopem/přikopy

Na základě dosavadních výsledků lze vyčlenit několik typů ohrazených středověkých vesnic. Jde jednoduché nepravidelné obdélné ohrazení obvodu vesnice, přičemž jednu stranu ohrazení mohl nahrazovat potok (Rohoteř, k. ú. Mackovice, okr. Znojmo), o dvojnásobné obdélné ohrazení vesnice (Libice, k. ú. Břežany, okr. Znojmo) a o jednoduché případně dvojité nepravidelné oválné ohrazení obvodu vesnice, jako například Hroznětice, okres Břeclav, Kovalov, k. ú. Žabčice, okr. Brno-venkov (**Obr. 1: 9. Obr. 24–25**), nebo Želice, okr. Břeclav.⁴⁹

⁴² ČORNEJ, P.: *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek V. Praha–Litomyšl 2000.

⁴³ NEKUDA, V.: *Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic*. Brno 1975.

⁴⁴ NOVÁČKOVÁ, E.: *Od válek husitských po zkázu města Třebíče (1420–1468)*. In: Uhlíř, J., ed., (et Fišer, R. – Nováčková, E.) *Třebíč 1977, Dějiny města I*. 47–58; NEKUDA, V. – UNGER, J.: c. d., s. 205.

⁴⁵ KLÍMA, B.: *Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě*. In: *Velká Morava mezi východem a západem*. Spisy AÚ AV ČR Brno 17. Brno 2001, 228–240; Týž: *Objev prvního velkomoravského kostela na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě*. Sborník prací PdF MU, řada spol. věd č. 18. Brno, 2–24.

⁴⁶ BAXA, M.: *Die Kirche St. Margarethen und andere Fundplätze des 9.–10. Jahrhunderts auf der Flur „Za jazerom pri sv. Margite“ von Kopčany*. Internationale Tagungen in Mikulčice, Bd. 8, 135–147.

⁴⁷ Uvedený jev se zrcadlí v názvu obce.

⁴⁸ BAXA, P. – MAŘÍKOVÁ-KUBKOVÁ, J.: *Die älteste Phase der Kirche St. Georg in Kostolany pod Trábečom*. In: *Frühmittelalterliche Kirchen als archäologische und historische Quelle*. Internationale Tagungen in Mikulčice 2010, Bd. 8, 149–160.

⁴⁹ BÁLEK, M. – UNGER, J.: *Ohrazení středověké vesnice na jižní Moravě*. *Archaeologia historica* 21, Brno 1995, s. 429–442.

Obr. 24. Koválov, k. ú. Unkovice, okr. Brno-venkov. Porostové příznaky zaniklé středověké vesnice s půdorysy dvou příkopových ohrazení. (Foto autor, 25. 6. 2001)

Obr. 25. Koválov, k. ú. Unkovice, okr. Brno-venkov. Porostové příznaky zaniklé středověké vesnice s půdorysem obnovovaného příkopového ohrazení, detail. (Foto autor, 25. 6. 2001)

Obr. 26. Veverí, okr. Brno-město. Porostové příznaky pravděpodobných půdorysů domů (uspořádaných paralelně – ve svislé středové linii snímku) s dochovaným kostelem Nanebevzetí Panny Marie. (Foto autor, 12. 7. 2006)

Zaniklé vrcholně středověké vsi a jejich vazba na krajinné prvky

Umístění vrcholně středověké vsi v nivách

Zaniklé vrcholně středověké vsi (i tvrze), které byly založeny v nivách potoků a řek, se rozkládají na vyvýšeninách s nižší mírou ohrožení záplavami. Tímto způsobem byly budovány usedlosti ve vsích Holenice v k. ú. Drnholec, okr. Břeclav, Křížkovice v k. ú. Božice, nebo Rohoň v k. ú. Mackovice, okr. Znojmo.

Zaniklé vrcholně středověké vsi a jejich vztah k síti středověkých cest

Zjistili jsme, že některé z nově objevených zaniklých vrcholně středověkých vesnic a tvrzí leží buďto nedaleko, nebo přímo na starých cestách pravděpodobně již středověkého stáří. Je tomu tak v případě vsi s tvrzí Lykodery – Ostrá Louka u Myslibořic, okr. Třebíč, kolem níž stále probíhá stará lesní cesta. Opevnění drobného feudála v katastru Ratibořic, okr. Třebíč, se nachází nedaleko polní cesty vedoucí z Ratibořic do Lipníka. Průběh cesty z Drnholce do Pasohlávek, případně do Ivaně je paralelní s tvrzí a zaniklou vesnicí Holenice, k. ú. Drnholec, okr. Břeclav. Tvrz se v tomto případě nachází na předpokládaném jihozápadním okraji vsi, aby zajišťovala kontrolu popisované cesty. Obdobně tomu bylo rovněž u tvrze v Lesůnkách, okr. Třebíč, kdy tvrz

jistila pohyb na cestě vedoucí do vesnice z Jaroměřic nad Rokytnou. Tato okolnost je samozřejmá a vyplývá z nutnosti spojení obyvatel vrcholně středověkých vsí s okolními vesnicemi a zejména s nejbližším městem například z důvodu pravidelných návštěv bohoslužeb v kostele v sousedství, dosahu trhu, potřebných řemeslníků a podobně. Uvedené cesty byly zachyceny ještě v rámci II. vojenského, tzv. josefského mapování (1836–1852), a dokonce i I. vojenského, tzv. Františkova mapování (1764–1768 a 1780–1783 – rektifikace).

Zaniklé vrcholně středověké vsi a jejich vazba na vodoteče (a přítomnost rybníků)

Většina zaniklých vrcholně středověkých vesnic se váže na vodní toky. V dějinách rybníkářství Čech se uvádí, že hlavní rozvoj rybníční soustavy proběhnul koncem 15. a v 16. století (v jižních Čechách díky příslušníkům rodu Rožmberků).⁵⁰ Povšimli jsme si však, že na vodních tocích v bezprostřední blízkosti zaniklých vrcholně středověkých vesnic na jižní a jihozápadní Moravě se nacházely (hráze jsou občas patrné na leteckých snímcích) nebo doposud nacházejí soustavy rybníků. V případě tvrze v Lesůnkách, okr. Třebíč⁵¹, jsme zjistili, že těleso jihozápadního valu se na koncích výrazně snižuje o 1,40–1,50 m v délce 17–17,50 m. Rozdíl náspu vůči dnu příkopu je v současném stavu pouze 0,40–0,50 m. Popsaná úprava jihozápadního valu, pokud je původní, mohla zřejmě sloužit k napouštění vody z Rokytné, případně z místního rybníka⁵² do vodního příkopu. Popisovaná fortifikace obehnaná pravděpodobně vodním příkopem mohla mimo jiné kontrolovat pohyb na této cestě i přes brod. Rybník byl zřejmě staršího založení.⁵³ Srovnatelnou polohu u vodních toků s rybníky měly vodní tvrze například v Hostimi pocházející asi z r. 1481,⁵⁴ v Boskovštejně,⁵⁵ nebo archeologicky prozkoumaná tvrť s vodním příkopem v zaniklé středověké vesnici Mstěnicích u Hrotovic.⁵⁶ Rybník jako zdroj vody pro vodní příkop sloužil příkladně také u tvrze v Popovicích, okr. Benešov. Rybník u zaniklé vsi Pfaffenschlag měl být až pozdějšího datování z období po jejím předpokládaném zániku.⁵⁷

Velmi časná zmínka o rybníku⁵⁸ je doložena v zakládací listině kláštera v Kladrubech⁵⁹ dokonce k r. 1115. Je tedy možné, že by již obyvatelé mohli budovat tyto rybníky od období založení, nebo v průběhu existence těchto vrcholně středověkých vesnic. Na druhou stranu je třeba vzít v potaz, že louky v bezprostředním okolí zaniklých vsí mohly být následně využity ke stavbě soustavy rybníků. Nepochybně bylo vždy sledováno hledisko dalšího zlepšení hospodářského využití pozemků (mnohdy vlhkých luk).

⁵⁰ Podstatné rozšíření počtu rybníků v 15. století se přičítá zavedení intenzivního třístupňového chovu ryb. Internetový zdroj: <http://www.rybarstvi.cz/historie-rybnikarstvi-a-cechu-rybarskeho>

⁵¹ VILDOMEČ, F.: *Praehistorie okresu moravsko-budějovického*. Moravské Budějovice 1927; PLAČEK, M.: *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, zámků a tvrzí*. Praha 2001, 341–342.

⁵² Do vesnice vede silnice z Jaroměřic n/Rok právě po hrázi těsně u jižního okraje valu tvrze.

⁵³ Nezobrazuje jej už I. vojenské mapování – josefské, 1764–1768 a 1780–1783 (rektifikace), což dokazuje, že byl již nefunkční.

⁵⁴ HOSÁK, L. – ZEMEK, M.: *c. d.*, s. 105.

⁵⁵ Tamtéž, s. 45.

⁵⁶ NEKUDA, V.: *Mstěnice 1*. Brno 1985; NEKUDA, R. – NEKUDA, V.: *Mstěnice 2*. Brno 1997.

⁵⁷ Je datován k r. 1483. Internetový zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Pfaffenschlag>

⁵⁸ Internetový zdroj: <https://cs.wikipedia.org/wiki/Rybn%C3%ADk%C3%A1%C5%99stv%C3%AD>

⁵⁹ KŘEČKOVÁ, J.: *Falzum pečeti knížete Vladislava I. u zakládací listiny kladrubskeho kláštera*. Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica. 1-2/2002. Z pomocných věd historických. 16 (Karolinum Praha) Praha 2007, s. 177–183.

Závěr

Předložený soupis zaniklých vrcholně středověkých vesnic a tvrzí objevených díky leteckému archeologickému průzkumu, studiu leteckých snímků i klasické terénní prospekce v území jižní, jihozápadní Moravy a příkladů z Čech rozšiřuje mimo jiné počet těchto lokalit.

Množství zaniklých vrcholně středověkých vesnic a k nim příslušejících tvrzí reflektuje určité jevy doby. Hovoří se o vlivu změny klimatu nástupem tzv. malé doby ledové. Patří k nim ale činitele v podobě válečných událostí, jako byly husitské nepokoje (1420–1432 – upřesnit), česko-uherská válka (mezi Jiřím z Poděbrad a Matyášem Korvínem, 1467–1469; zánik vsí Mstěnice, Pfaffenschlag), společenské a hospodářské změny v 15.–17. století. Nepochybně třicetiletá válka (1618–1648), významný evropský konflikt, včetně povstání českých stavů (1618–1620) významnou měrou přispěly ke zhoršení nejen hospodářské úrovně, ale i celkového stavu tehdejší společnosti. Nejvíce byly postiženy nížinné oblasti a vsi u důležitých cest, kudy procházely armády. Těžce byla postižena oblast Moravy po celé období třicetileté války, protože se zde shromažďovaly armády k tažením proti Vídni jako centru monarchie. Nárůst počtu zaniklých vsí (ale i pustých domů ve městech) dokládají berní rule a lánské rejstříky v Čechách a na Moravě. Velké zatížení představovalo vybírání berní kvůli zvyšujícím se požadavkům armády. S rostoucí bídou se pravidelně vyskytovaly morové epidemie (1624–1626, 1631–1635, 1639–1640, 1648–1649). Počet obyvatelstva se snížil o 30 %.⁶⁰

Zánik vrcholně středověkých vesnic vyvolává k řešení demografickou a sociální otázku v souvislosti s případným úbytkem obyvatelstva. Někteří zchudlí rolníci zřejmě odešli do rozrůstajících se měst a rozšířili řady městské chudiny.

Jiná otázka souvisí s další existencí drobných feudálů, majitelů zaniklých vrcholně středověkých vesnic a tvrzí, kteří zajisté v tomto procesu zchudli. Důsledkem takových podstatných změn ve vlastnictví půdy na druhou stranu nepochybně bylo scelení polí a lesů (i rybníků) s državami větších feudálů. Jejich hospodářská a ruku v ruce s tím i politická moc ještě více posílila.⁶¹ Pro zchudlou šlechtu se nabízel možnost přejít pravděpodobně do vojenských⁶², úřednických, nebo církevních funkcí.⁶³ V neposlední řadě nelze nezpomenout mimoeconomický způsob obohacování. Přistoupili k němu dokonce příslušníci z rodů majitelů hradů, jako například bratři Jimram a Artleb z hradu Sádek.⁶⁴ Vzpomněli jsme také Bočka, syna Petra z Jevišovic, který dobýval tvrz v Ratibořicích.⁶⁵ V době narůstající krize na přelomu 14. a 15. století mimo jiné poklesla feudální renta. Celé oblasti ovládali lapkové, kteří mnohdy loupili pro vlivné české a moravské feudály.⁶⁶

⁶⁰ ČORNEJOVÁ, I. – KAŠE, J. – MIKULEC, J. – VLNAS, V.: *Velké dějiny země Koruny české*. Svazek VIII. 1618–1683. Praha–Litomyšl 2008, s. 162–166.

⁶¹ Šlo v podstatě o vznik konkurenceschopných feudálních panství.

⁶² Příkladem je život zemana Jana Žižky z Trocnova. Nejprve působil proti rodu Rožmberků a královskému městu České Budějovice. J. Žižka dostal však milost od krále Václava IV. (1409) a poté vstoupil do vojska polského krále Vladislava II. Jagellonského. V bojích s řádem německých rytířů mu velel Jan Sokol z Lamberka (Čornej 2000, 73, 76, 80, 81, 82, 128, 129, 465, 503).

⁶³ Do úvahy by dále mohla přicházet výhodná sňatková politika.

⁶⁴ HOSÁK, L. – ZEMEK, M.: *c. d.*, s. 208.

⁶⁵ NEKUDA, V. – UNGER, J.: *c. d.*, s. 257–258.

⁶⁶ ČORNEJ, P.: *c. d.*, s. 22, 79, 84.

doc. PhDr. Jaromír Kovárník, CSc.
katedra archeologie
Filozofická fakulta UHK
Rokitanského 62
500 03 Hradec Králové
Česká republika
e-mail: jaromir.kovarnik@uhk.cz

LISTINNÝ MATERIÁL KE VZTAHU JANA ŽELEZNÉHO A MĚSTA LITOMYŠLE¹

PETR SEDLÁČEK

The article deals with Jan Železný, who in the end of the 14th century, but especially in the first quarter of the next century, significantly contributed to Czech and European history. A considerable part of his life was connected with the town of Litomyšl, where he served as a bishop in the years 1388–1418 and participated in the development of the Litomyšl bishopric, but also the city itself. The intention of the article is to contribute to the theme of the connection between the person of Jan and the town of Litomyšl on the basis of the preserved Latin documentary material. Primarily we will introduce the charters from the archive fund “Archiv města Litomyšl” (Archive of the town Litomyšl), inventory numbers 28, 31, 33 and 34. This fund is deposited in the Státní okresní archiv Svitavy. The first three charters was issued by bishop Jan IV. Železný. The charter with the inventory number 34 includes two charters by bishop Jan, too. There are five charters stylized in Latin language from the years 1402–1413 in the archive. The article presents these charters from the perspective of the auxiliary historical sciences, especially analyzes them in term of diplomatics, sphragistics and palaeography. Particular attention is also paid to the contents of these archival documents and to the person of bishop Jan. The article also reflects the documents already published in the edition of Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV, which could contribute to the theme of Jan Železný and Litomyšl.

Key words: Charters; Town of Litomyšl; 15th century; bishop Jan; Jan IV. Železný.

1. Úvod

Jan Železný² je nepochybně zajímavou osobou, která se na konci 14. století, ale zejména pak v první čtvrtině století následujícího výrazně zapsala do české, ale také evropské historie.

¹ Text vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR „RBMV X. Listiny a listy východočeských archivů z doby Václava IV.“, reg. č. 17-16153S.

² K osobě Jana Železného blíže KRZENCK, T.: *Prelát táhne do války. Jan Železný. Osobnosti moravských dějin 1.* Brno 2006, s. 129–153. Dále NEJEDLÝ, Z.: *Dějiny města Litomyšle a okolí. Díl 1., Dějiny kláštera a biskupství Litomyšlského (do r. 1421).* Litomyšl 1903, s. 185–225. Dále též SOUKUP, D.: *The Alleged Conversion of the Olomouc Rabbi Moses in 1425: contribution to the Host Desecration Legends in Mediaeval Literature.* Judaica Bohemiae, roč. 48, č. 1. Praha 2013, s. 5–38. O Janu Železném a Zikmundovi Lucemburském blíže ELBEL, P.: *Neznámý list krále Zikmunda litomyšlskému biskupu Janovi Železnému ze 4. září 1417. Edice, rozbor a komparace se Zikmundovým listem Čechům téhož data. Querite primum regnum Dei: sborník příspěvků k počtě Jany Nechutové.* Brno 2006, s. 515–534. TÝŽ: *Olomoucký biskup Jan Železný a Zikmund Lucemburský: příspěvek k poznání Zikmundovy spojenecké sítě v českých zemích a jeho dvorských struktur.* Studia mediaevalia Bohemica roč. 6, č. 1. Praha 2014, s. 17–68. HLEDÍKOVÁ, Z.: *Litomyšlský biskup Jan IV. a jeho vizitace.* Studie o rukopisech 21. Praha 1982, s. 115–139.

Nezanedbatelná část jeho života je spjata s městem Litomyšl,³ kde zastával v letech 1388–1418⁴ funkci biskupa a podílel se na rozvoji litomyšlského biskupství, ale i města samotného.

Cílem článku je na základě dochovaného latinského listinného materiálu přispět k tématu vztahu osoby Jana a města Litomyšle. Primárně si představíme listiny litomyšlského biskupa Jana z let 1402–1413, jejichž byl vydavatelem a které byly vyhotoveny v latinském jazyce. Jedná se o soubor pěti listin uložených ve Státním okresním archivu Svitavy, fondu Archiv města Litomyšl, inventární čísla 28, 31, 33, které jsou Janovými originály, a 34, jimž generální vikář a oficiál litomyšlského biskupství Šimon z Prahy transsumuje instrumentem veřejného notáře listinu, v jejímž znění jsou inzerovány další dvě listiny biskupa Jana. Článek reflektuje také listiny již vydané v edici *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378, dec. – 1419, aug. 16)*, které mohou přispět k tématu Jana Železného a Litomyšle. Ze všech dosud vydaných dílů uvedené edice se jedná konkrétně o čtyři listiny, č. 3049,⁵ 6570 (první díl),⁶ 365 (čtvrtý díl),⁷ 133 (šestý díl).⁸

Součástí textu bude popis zkoumaných listin, jejichž vydavatelem je Jan Železný, z hlediska pomocných věd historických, zejména diplomatiky, paleografie a sfragistiky. Zvláštní pozornost upřeme na obsah jednotlivých listin (zahrnujíc písemnosti vydané ve výše uvedené edici), ale také na osobnost jejich vydavatele, tedy biskupa Jana. Sledován bude též použitý styl biskupské kanceláře a jeho případné proměny v průběhu let, do nichž vznik výše uvedených písemností spadá. Opomenut není ani velmi stručný exkurz do dějin Litomyšle. Zpracována byla pouze doba od osídlení regionu po zánik biskupství. Historii biskupství je rovněž věnována krátká kapitola.

V textu budou citovány některé z pasáží výše uvedených listin a to v uvozovkách a kurzívě. Nejisté čtení pramene je označeno otazníkem v kulaté závorce a vykřičníkem v kulaté závorce je poukázáno na gramatickou či jinou chybu.

2. Stručné shrnutí dějin Litomyšle od osídlení regionu po zánik biskupství

Prvotní přítomnost člověka na území Litomyšle se klade na základě archeologických výzkumů do starší doby kamenné.⁹ K trvalému osídlení Litomyšlska však došlo až v době slovanských knížat a vedly tudy obchodní stezky do Čech z východní a jihovýchodní Evropy i Přední Asie. Litomyšl byla původně ochranným hradištěm slavníkovského knížectví na významné obchodní stezce. Stopy po hradišti jsou ještě dnes patrné na návrší v zámeckém parku. Od roku 996 bylo spravováno Přemyslovci.¹⁰ Za knížete Břetislava II. byl vybudován hrad, jehož správa příslušela knížecímu kastelánovi, a založen byl i nový kostel Panny Marie, jenž patrně patřil opatovic-

³ K dějinám Litomyšle více např. SKŘIVÁNEK, M.: *Litomyšl 1259–2009: město kultury a vzdělávání*. Litomyšl 2009, 616 s. Dále NEJEDLÝ, Z.: *Litomyšl*. Litomyšl 1934, 152 s. TÝŽ: *Litomyšl: tisíc let českého města*. Praha 1954, 380 s. TÝŽ: *Dějiny města Litomyšle a okolí. Díl 1., Dějiny kláštera a biskupství Litomyšlského (do r. 1421)*. Litomyšl 1903, 372 s. REICHERTOVÁ, K.: *Litomyšl*. Praha 1977, 233 s. HOFFMANN, F.: *Litomyšl v husitském revolučním hnutí*. Sborník příspěvků k dějinám Litomyšle a okolí. Pardubice, 1959, s. 33–105.

⁴ Tohle vymezení episkopátu uvádí např. PAKOSTA, O.: *Pečeti litomyšlských biskupů*. Litomyšl 2003, s. 35. Jeho vysvěcení na kněze k roku 1389 uvádí BUBEN, M.: *Encyklopedie českých a moravských sídelních biskupů*. Praha 2000, s. 141.

⁵ JENŠOVSKÁ, V. (ed.): *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378 dec.–1419 aug. 16)*. (Dále RBMV) *Tomus I, Fontes archivi capituli metropol. eccl. Pragensis, fasciculus 3*. Praha 1974, s. 740.

⁶ TÁŽ (ed.): *RBMV I/6*, Praha 1982, s. 1656.

⁷ KOPIČKOVÁ, B. (ed.): *RBMV IV, Fontes archivi publici Olomucensis et Opaviensis*. Praha 1989, s. 156–159.

⁸ TÁŽ (ed.): *RBMV VI, Fontes archivi publici Litomericensis*. Litoměřice 2013, s. 57–58.

⁹ REICHERTOVÁ, K.: *Litomyšl*, s. 7.

¹⁰ Tamtéž, s. 8–9.

kým benediktinům. Za Vladislava II. (1140–1173) zde olomoucký biskup Jindřich Zdík založil klášter premonstrátů, který stál na místě, jež dostalo jméno Hora olivetská. Součástí kláštera byl i kostel sv. Klimenta.¹¹ Přemysl Otakar II. vydal 27. července 1259 klášteru dvě privilegia, jímž dal Litomyšli městské právo. Současně s povýšením pražského biskupství na arcibiskupství bylo téhož roku, 1344, v Litomyšli ustanoveno biskupství, které dosáhlo největšího lesku za episkopátu Jana ze Středy. Během jeho působení v diecézi byl na Janův popud vystavěn v roce 1356 augustiniánský klášter, oratoř, kostel, krypta, zvonice i jiná stavení. Klášter byl osazen mnichy od Sv. Tomáše v Brně a zanikl v době husitských bouří.¹² K vnitřnímu rozvoji města, ale též k uznávanému postavení biskupství přispěl za svého episkopátu Jan Železný. Během působení Janova nástupce, Aleše z Břeží,¹³ biskupství fakticky zaniklo při tažení husitských vojsk.¹⁴

3. Jan IV. Železný

O narození, studiích i počátcích duchovní dráhy Jana toho dodnes víme málo. Přesné datum narození, ale i místo není zcela známo, avšak patrně jím byla Praha. Mnozí badatelé se domnívají, že byl levobočkem některého z Lucemburků, jiní připisují otcovství pražskému staroměstskému patricijovi Hánovi ml. Benešovskému. Do doby, než se stal litomyšlským biskupem, byl patrně vyšehradským kanovníkem.¹⁵

Na biskupa byl vysvěcen 28. dubna 1389 a v témže roce přenesl kartouzu v Tržku u Litomyšle do Dolan na Moravě. V roce 1393 vysvětil nově postavený kostel v Morašicích a o další tři roky později, po rezignaci pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna, se poprvé neúspěšně ucházel o stolec sv. Vojtěcha. Dalších dvou voleb se zúčastnil v letech 1403 a 1411, avšak opět bez úspěchu. Během zajetí krále Václava (1402–1403) však byl Zikmundem Lucemburským jmenován jedním ze zemských správců. Ještě předtím, 5. září 1401, konal jedinou známou diecézní synodu litomyšlského biskupství.¹⁶

Někdy se v literatuře objevuje jako litomyšlský biskup v letech 1392–1420 tzv. Jan V. Bucek, avšak jedná se o totožnou osobu s Janem IV. Železným. Rozdvojení jeho postavy vzniklo omylem od Conrada Eubela (*Hierarchia catholica medii aevi* I., 318).¹⁷ Oldřich Pakosta vymezuje období Janova episkopátu roky 1388–1418,¹⁸ stejně jako Milan Buben.¹⁹

Jan byl odpůrcem Mistra Jana Husa a husitství vůbec. Účastnil se také kostnického koncilu, kde bojoval za zákaz přijímání pod obojí. Ještě před koncilem byl jedním ze žalobců Jana Husa, což mu nevyneslo v Čechách mezi utrakvisty popularitu. Koncil jej zplnomocnil do funkce mimořádného apoštolského legáta, ovšem skrze svoji neoblíbenost v Čechách a plnění jeho statků kališníky nemohl tuto pozici řádně vykonávat. Snažil se tedy alespoň z Litomyšle učinit oporu pro boj proti husitům. V září 1416 ho zvolila část olomoucké kapituly v čele s děkanem olomouckým biskupem. Zbytek kapituly však tuto volbu neakceptoval a postuloval na popud krále

¹¹ Tamtéž, s. 11–12.

¹² Tamtéž, s. 20–26.

¹³ K osobě Aleše z Břeží blíže BUBEN, M.: *Encyklopedie*, s. 45–46. NEJEDLÝ, Z.: *Dějiny*, s. 249–252. PAKOSTA, O.: *Pečeti*, s. 41. Podrobněji k bibliografii o Aleši z Břeží MAUR, E.: *Příspěvek k biografii biskupa Aleše z Břeží*. Tábor: sborník Státního okresního archivu v Táboře. Tábor 1998, s. 11–35.

¹⁴ HLEDÍKOVÁ, Z.: *Litomyšl: Duchovní tvář českého města*. Sborník historických prací. Litomyšl 1994, s. 46.

¹⁵ BUBEN, M.: *Encyklopedie*, s. 141.

¹⁶ Tamtéž.

¹⁷ Tamtéž, s. 142.

¹⁸ PAKOSTA, O.: *Pečeti*, s. 35.

¹⁹ BUBEN, M.: *Encyklopedie*, s. 141.

Václava IV. Aleše z Březí. Duchovenstvo stálo na straně Jana Železného, ale světská moc podporovala Aleše z Březí. Arcibiskup Konrád z Vechty žádal potvrzení Aleše u kostnického koncilu, který však jeho požadavek odmítl a až do rozhodnutí nového papeže svěřil v prosinci 1416 diecézi jako administrátoru Janovi, jenž setrval i ve funkci litomyšlského biskupa. Nový papež Martin V. poté vyřešil spor směnou. V únoru 1418 potvrdil Jana Železného v Olomouci a Aleše z Březí ustanovil biskupem v Litomyšli. Roku 1421 pak pražská metropolitní kapitula zvolila Jana Železného administrátorem pražské arcidiecéze.²⁰

Přízviska Železný se Janovi dostalo díky jeho vojenským tažením. V roce 1422 svedl boj u Litomyšle, rok poté u Černé Hory a také vypudil kališníky z Kroměříže, která se předtím vzdala jejich obléhání. Dalším jeho vojenským úspěchem bylo také ubránění hradu Mírov před náporom husitů. Zasluhou Jana tak husitství nezapustilo na Moravě takové kořeny jako v Čechách.²¹

Papež Martin V. v roce 1426 ustanovil Jana kardinálem a o rok později mu bylo svěřeno privilegium udělovat v Čechách i na Moravě všechna církevní obročí, která jinak příslušela Svatému stolci. Na sklonku svého episkopátu se Jan zaměřil na obnovu víry ve své diecézi, avšak již roku 1428 musel i se svým dvorem uprchnout před kališníky do Uher za králem Zikmundem, který mu nabídl uvolněné vácovské biskupství, a Jan požádal papeže o dispens. Ta stačila ještě dojít, ovšem kardinál Jan Železný zemřel 9. října 1430 v Ostrihomi, kde se svoji konsistoři pobýval. Pohřben byl ve Vácově v nynějším františkánském kostele.²²

4. Litomyšlské biskupství

Povýšení pražského biskupství na arcibiskupství dne 30. dubna 1344 představovalo značný úspěch obratné politiky krále Jana Lucemburského i jeho syna a nástupce Karla. K vybudování státní suverenity zemí Koruny české a podmínkou stabilního velmocenského postavení ve střední Evropě, bylo i církevní osamostatnění. O ustavení zvláštní pražské provincie se pokoušelo několik českých panovníků, avšak k úspěšnému výsledku došlo až vydáním buly papeže Klimenta VI. z 30. dubna 1344 „Ex superne providencia majestatis“, tj. Z prozíravosti nebeského majestátu.²³ Vedle ústředního obsahu listiny, povýšení pražského biskupství na arcibiskupství, přinesla zmíněná bula do poměrů v českém státě církevně-geografickou a církevně-politickou změnu, jejíž součástí byl právě vznik nového (pro tuto chvíli jediného) litomyšlského biskupství, které bylo podřízeno Praze, jež se vymanila ze závislosti na Mohuči.²⁴

V dispozici papežské listiny se kromě povýšení Litomyšle na sídlo biskupství a premonstrátského kostela na katedrálu slibuje do budoucna ohraničení nové diecéze, jejíž základ vzejde z částí olomoucké a pražské diecéze.²⁵ K jednáním o hranicích došlo až ke konci roku 1349 z popudu Karla IV. Území diecéze vytvořily čtyři děkanáty od pražské diecéze – chrudimský, vysokomýtský, poličský a lanškrounský. Od olomoucké diecéze převzala Litomyšl celý šumperský děkanát a část úsovského.²⁶ Po ustanovení hranic tvořilo litomyšlskou diecézi 151 farností, přičemž skrze absenci písemných dokladů není jasné, kdo jmenoval do dořešení otázek ohledně hranic nové faráře na uprázdněné fary, zda stále ještě pražský a olomoucký hierarcha nebo již

²⁰ Tamtéž, s. 142.

²¹ Tamtéž, s. 142–143.

²² Tamtéž, s. 143.

²³ HLEDÍKOVÁ, Z.: *Litomyšl: Duchovní tvář*, s. 29–30.

²⁴ Tamtéž, s. 30.

²⁵ Tamtéž.

²⁶ Tamtéž, s. 36.

nový biskup. Od počátku roku 1351 se však již předpokládá plně rozvinutá činnost litomyšlských biskupů při správě jejich diecéze. Ke svěcení kněžstva měl již druhý litomyšlský biskup Jan ze Středy zvláštního světitelů biskupa, jenž tu působil do roku 1362. V mladších obdobích již patrně tato funkce obsazována nebyla, protože vysvěcení nového kostela v Morašicích vykonal 22. února 1393 přímo sídelní biskup Jan Železný. Do období episkopátu Jana ze Středy (1353–1364) zřejmě také spadá vytvoření pomocných úřadů biskupa, funkce oficiála a generálního vikáře, kterou zastávala vždy jedna a táž osoba.²⁷ Za biskupa Jana Železného se také prokazatelně konala vizitace farních kostelů, pravděpodobně koncem roku 1406.²⁸ Jedním z dokladů je dochovaná příprava kázání, kterým byla každá vizitace zahájena. Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, jedinou synodu, kterou lze bezpečně doložit, konal taktéž Jan Železný 5. září 1401.²⁹

Ve středověku představovalo kazatelství pro většinu obyvatelstva zdroj informací, osvěty a vzdělání. V únoru 1391 jmenoval Jan Železný mistra Jana Štěknu, bakaláře teologie, jako zvláštního kazatele při litomyšlské katedrále a současně lektora její školy. Za úkol mu dal kázat v lidovém jazyce, kterým byla zřejmě čeština, neboť toho času se v Litomyšli veřejný život počesťoval a českého kazatele měl i zdejší augustiniánský klášter.³⁰

Všichni litomyšlští biskupové byli jmenováni přímo papežem a za své ustanovení byli povinni platit poplatky kurii, tzv. servicia, což v případě námi rozebíraného biskupství čítalo osm set zlatých.³¹ Prvním z litomyšlských hierarchů, kteří tu působili přes třicet let nejen titulárně, ovšem i fyzicky, byl Jan Železný. Jeho zásluhou zaujalo biskupství v devadesátých letech rovnoprávné postavení s ostatními a plně rozvinulo svůj pravidelný církevní život diecéze. Tento biskup přispěl též k vnitřnímu rozvoji města a zrušení práva selské odúmrti na statcích biskupství roku 1407 pro Českou Třebovou a 1412 všeobecně.³²

V předešlé kapitole již byla zmíněna situace mezi Janem Železným a Alešem z Breží, jenž se litomyšlským biskupem stal v roce 1418. Jeho episkopát končí po třech letech, v roce 1421, kdy odtud prchl při obléhání Litomyšle vojsky Jana Žižky. Po biskupově odchodu se město stalo husitským a biskupství fakticky zaniklo, byť až do roku 1474 byli postupně jmenováni zdejší biskupové nebo alespoň administrátoři. Titul litomyšlského biskupa nezanikl a po mnoha staletích byl znovu použit papežem Janem Pavlem II., jenž jmenoval roku 1982 zvláštního biskupa s působností pro Čechy žijící v zahraničí, Jaroslava Škarvadu. S titulem litomyšlského biskupa byl vysvěcen o rok později.³³

5. Popis listin

Z období vymezeného roky 1402 a 1413 se ve Státním okresním archivu Svitavy dochovalo z působení biskupa Jana v Litomyšli pět listin v latinském jazyce a jedna v německém. Uloženy jsou tu pod inventárními čísly 28, 31, 32, 33 a 34. Všechny jsou vyhotoveny na pergamenu.

Listiny s inventárními čísly 28, 31 a 33 jsou Janovými originály, zatímco číslem 34 generální vikář a oficiál litomyšlského biskupství Šimon transsumuje notářský instrument s listinou lanškrounského probošta a litomyšlského oficiála Jindřicha, v němž jsou inzerovány texty dvou

²⁷ Tamtéž, s. 40.

²⁸ O vizitaci blíže HLEDÍKOVÁ, Z.: *Litomyšlský biskup*, s. 115–139.

²⁹ HLEDÍKOVÁ, Z.: *Litomyšl: Duchovní tvář*, s. 41–42.

³⁰ Tamtéž, s. 42.

³¹ Tamtéž, s. 44.

³² Tamtéž, s. 46.

³³ Tamtéž, s. 47.

listin biskupa Jana. V následujících řádcích se budeme těmto archiváliím věnovat z hlediska diplomatiky, jejich vnějším i vnitřním znakům.

Nejmladší listinou, vyhotovenou roku 1413, je inv. č. 33, nejstarší jsou pak dva inzerty z let 1402 a 1405 v inv. č. 34, jenž byl zhotoven v roce 1417. Stav dochování listin se různí, avšak žádná z nich není výrazně poškozená. Ke každé listině byla na pergamenovém proužku přivěšena pečeť, jakožto ověřovací prostředek. Z celkových šesti pečeti se do dnešní doby zachovalo pět, přičemž jejich stav dochování je odlišný.

Inventární číslo 28 je se svými rozměry 30,7×29,1–4 cm (v poměru šířka × výška – plika) druhou největší zkoumanou listinou. Pergamen, na němž je vyhotovena, je na některých místech pomačkaný, což svědčí o skutečnosti, že tato archiválie ještě neprošla restaurováním. To je patrné i ze způsobu jejího uložení v archivu, kde je složena v papírové obálce opatřené stručným registrem, datem vzniku, údaji o jazyce i pečetích, razítkem Městského muzea v Litomyšli a samozřejmě také současným inventárním číslem. Při prvním seznámení s listinou si badatel všimne vybledlého atramentu v místech exponovaných skládáním psací látky. Kromě výrazné iniciály upoutá pozornost také dvě levé marginální malůvky, z nichž výše situovaná je blíže těžko specifikovatelná. Nižší připomíná rozmáchnutou napsanou arabskou trojku. Přehlédnout nelze také obě pečeti přivěšené na pergamenových proužcích. První o velikosti 3,6 centimetrů, otištěná do červeného vosku v misce z přírodního vosku, patří vydavateli listiny, biskupu Janovi, a jedná se o jeho menší pečeť hagiografického typu.³⁴ Druhá o velikosti 5,7 centimetrů, otištěná do přírodního vosku v misce z téhož vosku, náleží kapitule. Janova se dochovala v dobrém stavu, pouze pečetní miska je na některých místech vlevo poškozená. Pečetní obraz na sobě v jednom místě nese výraznou kapku přírodního vosku. Kapitulní pečeť má poškozenou pečetní misku v levé, ale také ve spodní části, což má za následek těžko čitelný, či spíše nečitelný pečetní opis. Listina je psána poměrně úhlednou a dobře čitelnou bastardou. Jediné úskalí při čtení představují zmíněná místa na pergamentu, kde byl přehnut. Řádky jsou vedeny rovně, písmo je spíš lehké a svisle orientované, tj. bez sklonu.

Na zadní straně je pergamen opatřen středověkým přípisem „*Littera hospitalis*“, novověkým „*Hamfest(?) Yana biskupa i s kapitolou, latinskej, potvrzení na dání Taulowczowa na špitál litomyšský 1407, die 8 Iuly.*“ a označením „*Numero 22*“. Na přilepeném papírovém štítku je humanistickou kurzívou z roku 1853 perem Josefa Valoucha³⁵ uvedeno „*Číslo 27. Listina latinská nadání ke špitálu od Toulouce v roku 1407. reg. 1853 Vallouch*“.

Listina výše uvedeného inventárního čísla 28 byla vydána v Litomyšli dne 8. července 1407. Litomyšský biskup Jan a litomyšská kapitula v ní potvrzují donaci³⁶ Vavřince Toulouce³⁷ z Třebošné pro špitál v Litomyšli ve vsi Trusnov³⁸ na základě Vavřincovy donační listiny sepsané veřejným notářem, kterou inzerují, a potvrzující listiny českého krále Václava IV. Text této listiny tedy odkazuje na další dvě listiny uložené ve Státním okresním archivu Svitavy, fondu Archiv města Litomyšl. Jedná se konkrétně o listiny: inv. č. 27, donace Vavřince Toulouce ze 7. června 1407 a inv. č. 26, listina vydaná králem Václavem IV. dne 1. května 1407.

Co se týče skladby z hlediska diplomatiky, je listina tvořena běžnými formulemi. Začíná intulací ve znění „*Nos Iohannes, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Luthomisslensis*“. Násle-

³⁴ O pečetích biskupa Jana blíže PAKOSTA, O.: *Pečeti*, s. 35–40.

³⁵ Josef Valouch, městský úředník.

³⁶ O listinách potvrzujících donaci Vavřince Toulouce s jejich edicí viz SEDLÁČEK, P.: *Donace Vavřince Toulouce pro špitál v Litomyšli. Pramenná edice*. Sborník prací pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd 31, 2017, č. 2. v tisku.

³⁷ O Vavřinci Toulouci viz např. SKŘIVÁNEK, M.: *Litomyšl*, s. 67–69.

³⁸ Trusnov, obec v Pardubickém kraji.

duje promulgace „*notum facimus tenore presencium universis*“ a narace „*quod in nostra personaliter constitutus presencia discretus vir Laurencius dictus Tulowecz de Trzymossna alias de Luthomyssl, quoddam instrumentum donacionis publicum in pergameni scriptum sigilloque ipsius Laurencii Tulowecz proprio pendenti in pressula pergameni sigillatum, sanum et integrum, non viciatum non cancellatum nec in aliqua sui parte suspectum, sed omni prorsus vicio et suspitione carens exhibuit et ostendit nobisque presentavit*“, která je rozdělena zněním listiny veřejného notáře Matyáše Duchka ze 7. června 1407, inv. č. 27, donace Vavřince Toulouvce. Poté narace pokračuje, v dispozici je uvedeno sloveso „*confirmamus*“ a navazuje na ní koroborace. Celá listina je pak zakončena koroborací, jež zní „*In cuius rei testimonium presentes litteras sigillo capituli nostri ad sigillum reverendi in Cristo patris domini episcopi Luthomislensis memorati appensione iussimus communiri*“, a datací složenou z „*Datum et actum*“, místa, inkarnačního roku a průběžného datování.

Inventární číslo 31 se se svými rozměry 31,8×22,5–3,1 cm (v poměru šířka x výška – plika) řadí mezi dvě nejmenší zkoumané listiny. Pergamen, na který bylo znění písemnosti napsáno, je na některých místech lehce ušpiněný a na plíce lze vidět ohýbající se její pravý roh. Podobně jako předchozí archiválie, ani tato dosud neprošla důkladným restaurováním. To je taktéž patrné ze způsobu jejího uložení. Listina je složena v papírové obálce opatřené stručným registrem, datem vzniku, údaji o jazyce i pečetích, razítkem Městského muzea v Litomyšli a také současným inventárním číslem. Již na první pohled si badatel u listiny všimne chybějící pečeti, výrazné iniciály a míst, kde byla psací látka přeložena. Jak bylo výše uvedeno, první pečeť, ověřovací prostředek biskupa Jana, je dnes deperditní a jeho přítomnost kromě koroborace ohlašuje fragment pergamenového proužku, na němž byla přivěšena. Druhá pečeť, o velikosti 5,7 cm, otiskovaná do přírodního vosku v misce z téhož vosku, náleží litomyšlské kapitule. Na některých místech je poškozená, zejména v pravé horní čtvrtině, kde chybějící část misky zasahuje až do opisu, ale také v levé dolní čtvrtině, kde je z části poškozen i pečetní obraz. Co se týče paleografického hlediska, docházíme k podobným zjištěním jako u předchozí písemnosti. Je psána poměrně úhlednou a dobře čitelnou bastardou, kde jediným problémem při čtení mohou být ta místa na pergamentu, kde byl přehnut. Řádky jsou vedeny rovně, písmo je spíš lehké a svisle orientované, po levém okraji řádně zarovnané, na pravém je markantní prodloužení řádku vůči ostatním o slovo „*Cunczdorff*“.

Na dorsu je pergamen opatřen středověkou poznámkou „*Littera devolucionis 1412*“ a novověkým „*Hamffesst latinskej od Yana biskupa na odúmrti ve vseh*“. Nechybí ani označení „*Numero 16*“ a Valouchův přilepený papírový popis z roku 1853.

Zkoumaná listina, inv. č. 31, byla vydána v Litomyšli dne 4. února 1412 a jejím prostřednictvím litomyšlský biskup Jan se souhlasem své kapituly osvobozuje poddané z vesnic uvedených ve znění písemnosti, které patří litomyšlskému panství, od povinnosti odúmrtě hmotných i nehmotných statků ve prospěch biskupství.

Listina je tvořena shodnou intitulací jako inv. č. 28, avšak na jejím počátku bylo vynecháno zájmeno „*Nos*“. Následuje promulgace „*notum facimus tenore presencium universis presentibus et futuris*“ a arenga „*quod dum humane fragilitatis rimamur incertum, dum collabentis vite ruinam prospicimus, dum certissime mortis appropinquantis molestias intuemur, profecto ad considerandas nostre vite semitas, ad discuciendum lese consciencie tenebras et ad obtinendum favorem propicium iusti iudicis Domini Dei nostri, argumentis non tam probabilibus quam eciam ad sensum demonstrantibus animamur eoquidem forcius, quo nichil latet tanti Iudicis noticiam, quo cuncta nuda sunt eius oculis, quo sue potencie nichil est, quod resistere valeat quovismodo. Ideoque volentes condicioni nostre mortalitatis auctore Deo consulere et misericordem (!) nobis nunc optare Dominum, ne in examine discussivo districti sui iudicii severum iudicem*

senciamus. “ Po dispozici je listina ukončena koroborací „*In cuius rei testimonium et robur sigilla videlicet domini episcopi et nostrorum presentibus sunt appensa*.“ a datací, v níž se uvádí „*Datum Luthomissil in capello nostro generali*“. Poté následuje inkarnační rok a den podle svátku.

Inventární číslo 33 se zařadí spolu s inv. č. 31 se svými rozměry 33,5×14,5–3,7 cm (v poměru šířka × výška – plika) k nejmenším ze zkoumaných listin. Pergamen, na němž je zaneseno znění listiny, je na některých místech viditelně ušpiněný. Na rozdíl od předchozích archiválií je tato listina po zásahu restaurátorské dílny, o čemž svědčí již samotné uložení písemnosti do papírové krabice opatřené nalepeným štítkem nesoucím na sobě stručný regest, datací, název fondu, inventární číslo a další údaje o listině, jako je jazyk, psací látka, druh vyhotovení (ad hoc originál) a informace o pečetí. Archiválie je uvnitř zajištěna proti pohybu pomocí dvou průhledných pásků. Pro pečeť je vyhotovena z tvrdého papíru „ohrádka“, jež brání jejímu poškození při manipulaci s krabicí. Během prvního pohledu zaujme badatele u listiny pečeť, výrazná iniciála a místa, kde je text pokryt tmavými skvrnami. Proti předešlým listinám byla u inv. č. 33 užita odlišná pečeť. Biskup Jan opatřil tento pergamen svoji velkou pečetí, kterou užíval až v poslední čtvrtině svého episkopátu.³⁹ Jde o kombinovaný typ pečetí, tzn. portrétní – adorační a hagiografický – mariánský, s dominujícím mariánským motivem. V horní polovině pečetního pole se vyskytuje postava Panny Marie pod honosnou architekturou, v dolní části pak postava biskupa v adoraci s heraldickou výzdobou po stranách; vpravo se nachází na španělském štítě erb diecéze, vlevo na polceném španělském štítě břevno, tj. rodový erb biskupův. Legenda je psána lámavou gotickou minuskulou a zní „+ s.iohannis.di.gracia.epi.luthomislensis“. ⁴⁰ Z jednotlivých liter stojí za pozornost užití dlouhého „s“ ve slově „luthomislensis“. Jak již vyplývá z citace legendy, slova „dei“ a „episcopi“ jsou zkráceny kontrakcí. Opis je od pečetního pole oddělen jednoduchou linkou. Okrajová linka je dvojí.⁴¹ Typář byl otištěn do červeného vosku v misce z přírodního vosku a na výšku dosahuje pečeť 6,6 cm, na šířku 4,5 cm. Způsob jejího upevnění je shodný se všemi ostatními, tj. přivěšení na pergamenovém proužku. Pečeť se dochovala v dobrém stavu, pouze v dolní části, „patě“, došlo k odlomení špičky. Listina je psána poměrně úhlednou a dobře čitelnou bastardou. Jediné úskalí při čtení představují zmíněné skvrny na pergamenu. Řádky jsou vedeny rovně, po obou stranách je text zarovnan, písmo lze považovat za lehké a svisle orientované.

Zadní strana pergamenu na sobě nese středověkou poznámku „*littera indulgenciarum hospitalis*“, k níž bylo v novověku dopsáno „*quod singulis diebus debeat cepi Salve regina celi 40 dierum qui intersunt*“. Další poznámky: „1413“, „*Die 4 Januari*“, „*Numero 10*“, „*Descriptum*“. Novověkým písmem je též připsáno „*Hamffesst latinskej lana biskupa na odpustky a na Salve regina celi*“. I k této listině je na dorsu přilepen papírový štítek s Valouchovým označením.

K vyhotovení listiny inv. č. 33 došlo v Litomyšli dne 4. ledna 1413 a ve svém znění označuje, že Jan, biskup litomyšlský, uděluje čtyřicet dní odpustků těm, kteří navštíví kapli svatých apoštolů ve špitálu ve městě Litomyšl v průběhu zpívání antifyony *Salve regina*, prováděné podle nadace Vavřince Toulouce, a vykonají předepsané modlitby.

Listina je strukturována dle běžných zvyklostí, tzn. ze standardních listinných formulí. Začíná intitulací, jejíž znění je oproti předešlým zkráceno. Vypuštěno bylo „*et apostolice sedis*“, tudíž má podobu „*Iohannes, Dei gracia episcopus Luthomislensis*“. Následuje inskripce se salutací „*universis Christi fidelibus presentibus inspecturis salutem in Domino sempiternam*“ a aren-

³⁹ PAKOSTA, O.: *Pečeti*, s. 35.

⁴⁰ Tamtéž.

⁴¹ Tamtéž.

ga „*Suscepti pastoralis officii, coctidiana nos cura sollicitat, ut saluti animarum omnium Christi fidelium, precipue tamen nostro commissorum regimini, quantum cum Deo possumus, intendamus.*“. Další listinnou formulí je narace ve znění „*Sane considerantes, quia honestus vir Laurencius dictus Tulowecz, benefactor specialis hospitalis civitatis nostre Luthomislensis, propter intime devocionis affectum, quem ad piam Dei genitricem virginem Mariam ut pote post Deum potissimam in se sperancium adiutricem obtinet, in cappella hospitalis civitatis nostre prefate omnibus et singulis diebus peractis vesperis anthiphonam Salve regina sub nota et ad honorem beate Virginis disposuit perpetuis temporibus de cantandam.*“. Po dispozici je uvedena koroborace „*In cuius rei evidens testimonium sigillum nostrum presentibus est appensum*“ a text listiny končí tradičně datací, která se sestává z „*Datum Luthomissil*“, inkarnačního roku a průběžného datování.

Inventární číslo 34 je svým rozměrem 39×66–5,5 cm (v poměru šířka × výška – plika) největší ze zkoumaných listin. Pergamen, na který byl text písemnosti zanesen, je na některých místech lehce ušpiněný a pomačkaný, přičemž levý horní roh se svévolně ohýbá. Podobně jako inv. č. 28 a 31 neprošla tato archiválie důkladným restaurováním, což je opět patrné i ze samotného způsobu jejího uložení. Listina je složena v papírové obálce opatřené jako v předchozích případech stručným regestem, datem vzniku, údaji o jazyce i pečetích, razítkem Městského muzea v Litomyšli a také současným inventárním číslem. Na první pohled upoutá badatelovu pozornost nejen rozměr psací látky, ale také pečeť, výrazná iniciála a v levé dolní části též notářské znamení Havla Duchka z Prahy, jehož nezanedbatelnou část překrývá plika. Nelze si nevšimnout rovněž míst, kde je pergamen poškozený. Jedná se o místa, v nichž se psací látka ohýbá při skládání a je tedy výrazně exponovaná. Největší poškození tohoto druhu je patrné v dolní třetině pravého svislého přehybu. Na pergamenovém proužku je coby ověřovací prostředek přivěšena vydavatelova pečeť o rozměru 4,8 cm z přírodního vosku v misce z téhož vosku. Navzdory tomu, že se dochovala v celistvosti (pouze v horní části u pergamenového proužku je malá část misky odlomená), stav pečetního obrazu je značně nevýrazný, stejně jako opis. V pravé polovině je okraj pečetního pole na jednom místě zčernalý a na druhém je vosk natolik poškozený, že zcela zaniká část legendy odpovídající velikosti tohoto místa. Listina je psána úhlednou a poměrně dobře čitelnou, spíše lehkou bastardou. Komplikací při čtení mohou způsobovat zmíněná exponovaná místa, v nichž se psací látka ohýbá a atrament je důsledkem toho vybledlý, v některých pasážích již takřka zcela chybějící. Řádky jsou vedeny rovně, zarovnání do bloku je po obou stranách dodržováno a sklon písma je svisle orientovaný. Pod plikou je ukryta část notářského znamení se jménem „Gallus“, tedy česky Havel. Podobně jako je tomu u jiných notářských instrumentů, tak i zde je pod hlavním textem listiny odsazena ověřovací formule výše uvedeného notáře Havla Duchka.

Dorsum na sobě nese novověký text o šesti řádcích stručně shrnujícím obsah listiny. Červeným inkoustem je tu uvedeno též označení „*Numero 17*“ a na papírovém štítku je přilepen Valouchův popis.

Listina inv. č. 34 vznikla rovněž v Litomyšli dne 27. listopadu 1417. V jejím znění Šimon, generální vikář a oficiál litomyšlského biskupství, na žádost Václava Hrušky, faráře v Dřevčicích a oltářníka oltáře sv. Kříže v katedrálním kostele v Litomyšli, transsumuje instrumentem veřejného notáře Havla Duchka z Lysé listinu Jindřicha, probošta v Lanškrouně a litomyšlského oficiála, sepsanou veřejným notářem Šimonem (16. května blíže neuvedeného roku) pro Václava Hrušku. Tato listina transsumuje dvě listiny litomyšlského biskupa Jana (jednu z 18. dubna 1405 a druhou z 16. června 1402), kterými se podle testamentu Jana řečeného Mladeč z Branné potvrzuje zřízení a fundace oltáře sv. Kříže v litomyšlském katedrálním kostele se stálým příjmem a s Václavem Hruškou jako oltářníkem.

Nyní se zaměříme na dvě inzerované listiny biskupa Jana a představíme si je v pořadí, v němž byly transsumovány do listiny lanškrounského probošta a litomyšlského oficiála Jindřicha sepsané veřejným notářem Šimonem. Na základě jejího znění víme, že **první inzerovaná listina** Janova vydaná v Litomyšli dne 18. dubna 1405 byla opatřena 4 visícími pečetěmi, z nichž první patřila biskupu Janovi, druhá Petrovi z Chrustovic, třetí Přibíkovi z Týnce a poslední vikariátu litomyšlského biskupství. Pro Václava Hrušku z Březnice vydávají tuto písemnost litomyšlský biskup Jan spolu s bratry z Týnce, Petrem a Přibkem. Uvádí se v ní, že podle testamentu Jana řečeného Mladeč z Branné se má ze sta kop grošů v hotovosti zajistit roční příjem deseti kop grošů pro Václava Hrušku z Březnice, jakožto oltářníka oltáře sv. Kříže v katedrálním kostele v Litomyšli, kde je Jan řečený Mladeč pochovaný. Uvedený příjem o výši deseti kop mají pro oltářníka ze svých statků zajistit bratři z Týnce. Určuje se, který poddaný zaplatí kolik, a to vždy ve dvou splátkách ročně, na sv. Jiří a na sv. Havla. Dále se upřesňuje, že od uvedených poddaných mohou vybírat pouze berně a pokuty za znásilnění panny, vraždu a žhářství, které se vynaloží na výzdobu onoho oltáře. Pakliže by oltářník nedostal svých deset kop grošů, může si je vybrat i z jiných statků bratří z Týnce. Stanovena je také podmínka, že koupí-li bratři do šesti let za sto kop grošů oltářníkovi příjem z jiných statků, mohou si své poddané vzít zpět. Zároveň jsou určeni lidé, kteří hodnotu nového příjmu posoudí. V textu jsou též uloženy povinnosti oltářníka, zmiňme alespoň střídavé sloužení mší třikrát v jednom týdnu, konkrétně o nedělích, pondělcích a pátcích, a čtyřikrát v druhém týdnu, v neděle, pondělky, pátku a soboty. Sloužení mší může také přenést na jiného kněze podle smlouvy. Za každou neodslouženou mši pak musí zaplatit jeden groš na chudé. O nedělích a významných svátcích se musí účastnit procesí a nešpor. V listině není opomenut ani způsob volby oltářníka. První hlas náležel biskupovi z Litomyšle, další sirotkům Václava z Chlumu, Jindřichu a Janovi a poslední hlas měli Petr a Přibík z Týnce. V případě neshody měl přednost hlas biskupa. V závěru této listiny potvrzuje litomyšlský biskup Jan na žádost bratrů z Týnce zřízení a fundaci řečeného oltáře sv. Kříže a potvrzuje Václava Hrušku za jeho oltářníka od 16. června 1402.

Uvedenou inzerovanou listinu tvoří běžné formule. Uvozena je intitulací „*Iohannes, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Luthomisslensis, Petrus et Przibko, fratres germani de Tynecz alias de Chrustowicz*“, na níž navazuje promulgace „*recognovimus palam, publice et notorie, sponte et benivole, vive vocis oraculo omnes et similiter in solis(?)*“. V závěru jsou ohlášeny v koroboraci pečete „*In quorum omnium robur et testimonium sigilla ipsorum propria, videlicet reverendi patris domini Iohannis, episcopi Luthomisslensis, Petri et Przibconis, fratrum predictorum, necnon sigillum vicariatus officii curie episcopalis Luthomisslensis ad instanciam Wenceslaii Hruszcze, altariste memorati, de certa eorum sciencia presentibus sunt appensa*.“ a následuje datace s uvedením *datum*, místa „Luthomis!“, inkarnačního roku a průběžného datování.

Druhou inzerovanou listinu Janovu, vydanou taktéž v Litomyšli dne 16. června 1402, ověřovaly dvě visící pečete; litomyšlského biskupa Jana a také výše zmíněného vikariátu. Jan prostřednictvím této listiny nechává zřídit podle testamentu Jana řečeného Mladeč z Branné oltář sv. Kříže v katedrálním kostele v Litomyšli. Zároveň mu přiznává příjem deseti kop grošů pro oltářníka Václava Hrušku, jehož k onomu oltáři prezentoval.

Listina začíná intitulací, která je shodná s inv. č. 28, tzn. „*Nos Iohannes, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Luthomisslensis*“. Následuje promulgace „*tenore presencium et per nostra scripta infrascripta ad noticiam deducimus universorum et singulorum, presencium et futurorum*“, na níž navazuje dlouhá narace „*quomodo bone memorie Iohannes dictus Mladecz, armiger de Branna Pragensis diocesis, protunc familiaris noster et curie nostre domesticus continuus, existens in serviciis ecclesie nostre predictae et nostris, cupiens sibi et suis predeces-*

soribus ac parentibus de salubri remedio anime sue et suorum antecessorum providere, sanus mente, compos rationis dum adhuc in humanis ageret, testamentum suum nuncupantum sine scriptis fecit, condidit, ordinavitque dedit et deputavit pro confirmationi dicti testamenti finali et ut sua voluntas et ultima dispositio suum sortiretur effectum, centum sexagenas grossorum denariorum Pragensium pro decem sexagenis grossorum census annui et perpetui pro altario per eum dotato et dotando, erecto vel erigendo et specialiter pro ereccione altaris in ecclesia cathedrali nostra Luthomisslensis; et ut omnia et singula in eodem testamento facta, expressa et enarrata ad finem debitum deducantur, nominavit, elegit ad dictum altare erigendum idoneum ac discretum Wenceslaum dictum Hruska de Brzyeznycz, clericum similiter Pragensis diocesis, de dicto altario et de censibus predictis instituendo et investiendo fore, super premissis omnibus et singulis executoribus per eum datis et nominatis et deputatis, videlicet nobilibus Petro et Przibcone, fratribus germanis de Tynecz alias de Chrustowicz, ac Henrico et Iohanne, fratribus germanis de Chlum. “. Po dispozici jsou koroborací ohlášeny pečeti „In quorum omnium et singulorum testimonium premissorum sigillum nostrum ac sigillum vicariatus curie nostre prescripte in fidem et robur iussimus appendi. “ a uvedená je datace, která se skládá z „Datum Luthomissl“, inkarnačního roku a průběžného datování.

Další z listin, které vypovídají o vztahu Jana Železného a města Litomyšl, je RBMV I, 3, č. 3049, kterou biskup Jan ustanovuje jistého faráře za lektora a lidového kazatele kostela a kapituly v Litomyšli. Z poznámky se dozvídáme, že k listině byla přivěšená pečeť biskupa i kapituly, avšak obě jsou dnes deperditní.⁴² Místo vydání této písemnosti není v jejím znění uvedeno, podobně jako průběžné datování, avšak Věra Jenšovská ji zařazuje mezi 6. až 11. únor 1391.⁴³

Ve dvou vyhotoveních téhož notářského instrumentu z 19. srpna 1398⁴⁴ je podáno svědectví o dohodě mezi litomyšlským biskupem a kapitulou ohledně rozdělení statků a příjmů. Pod č. 6570 je regest listiny otištěn v RBMV.⁴⁵ Oba originály jsou stylizovány v latinském jazyce. Písmo lze u obou exemplářů označit za úhlednou a dobře čitelnou bastardou. Vyhotovení A má dodnes dochovaných všech 8 pečeti, které jsou přivěšeny na pergamenových prouzcích. Konkrétně jde o zachovalou pečeť litomyšlského biskupa Jana z červeného vosku v misce z přírodního vosku, silně poškozenou pečeť Jana, převora litomyšlské kapituly, z přírodního vosku, dále zachovalou pečeť kustoda Henzlina z přírodního vosku v misce z téhož vosku, mírně poškozenou pečeť kantora Libuše z přírodního vosku v misce z téhož vosku, zachovalou pečeť scholastika Petra z přírodního vosku v misce z téhož vosku, zachovalou pečeť kapituly litomyšlské z přírodního vosku v misce z téhož vosku, zachovalou pečeť lanškrounského opata z černého vosku v misce z přírodního vosku a taktéž zachovalou pečeť Jakuba Buška z černého vosku v misce z přírodního vosku. V případě vyhotovení B se do dnešní doby dochovalo 5 pečeti z původních osmi. Kromě silně poškozené pečeti litomyšlské kapituly se všechny dochovaly v dobrém stavu. Deperditní jsou pečeti převora litomyšlské kapituly Jana, kustoda Henzlina a opata lanškrounského.⁴⁶ Toto vyrovnání mezi litomyšlským biskupem a kapitulou potvrzuje pražský arcibiskup Wolfram zněním listiny vydané v Praze 19. února 1400.⁴⁷

⁴² JENŠOVSKÁ, V. (ed.): *RBMV I/3*, č. 3049, s. 740.

⁴³ Originál na pergamenu dochovaný ve dvou poškozených fragmentech ve vazbě kodexu, sign. 482 (XVIII 26 b ant.), Archiv pražské metropolitní kapituly. Regest v ERŠIL, J. – PRAŽÁK, J.: *Archiv pražské metropolitní kapituly. Katalog listin a listů z doby předhusitské (–1419)*. Praha 1956, č. 570, s. 159.

⁴⁴ Státní oblastní archiv Zámorsk – Státní okresní archiv Svitavy, Archiv města Litomyšl, inv. č. 20, 21.

⁴⁵ Znění listiny publikováno v edici PODLAHA, A. (ed.): *Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV. et XV. Liber VI (1397–1405)*. Praha 1927, č. 81, s. 148–156. Regest v JENŠOVSKÁ, V. (ed.): *RBMV I/6*, č. 6570, s. 1656.

⁴⁶ Viz připravovaný článek SEDLÁČEK, P.: *Listiny z přelomu 14. a 15. století z archivu města Litomyšl. Pramenná edice*.

⁴⁷ JENŠOVSKÁ, V. (ed.): *RBMV I/7*, č. 7224, s. 1826.

O dohodě mezi biskupem Janem a litomyšlskou kapitulou ohledně rozdělení majetků vypovídá listina vydaná v RBMV pod č. 365.⁴⁸ Vyjmenovány jsou v jejím znění statky biskupa a kapituly. K vydání této listiny došlo v Litomyšli 19. srpna 1398.⁴⁹

Poslední latinskou listinou, jež nám poodhaluje skutečnosti o vztahu Jana Železného a Litomyšle, je listina krále Václava IV., jež byla vydána na hradě Orlík 1. ledna 1401.⁵⁰ Jejím prostřednictvím český král jako odměnu litomyšlskému biskupovi Janovi uděluje městu Litomyšl právo výročního trhu na den sv. Viktorina s trváním jednoho týdne. Originál této písemnosti byl opatřen královou pečeti, jež byla přivěšena na pergamenovém proužku. Ověřovací prostředek je dnes deperditní a dochoval se pouze zmíněný proužek pergamenu.⁵¹ V RBMV je regist uveden pod č. 133.⁵²

Pro úplnost si okrajově zmíníme i onu jednu německou listinu, která je ve fondu Archivu města Litomyšl uložena pod **inventárním číslem 32**.⁵³ Vydána byla v Litomyšli 31. října 1412. Pergamen je v horní části značně poškozený, což komplikuje čtení textu. Pečeť vydavatele je deperditní. Jedná se o dlužní úpis biskupa Jana a města Litomyšl pro Hanuše Hamersteina a jeho bratra Petra.

6. Závěr

Z prostředí litomyšlské biskupské kanceláře, kde působil ve funkci biskupa v letech 1388–1418 Jan IV. Železný, se do dnešních dní dochovalo v depozitáři Státního okresního archivu Svitavy, fondu Archiv města Litomyšl, šest listin, jejichž vydavatelem byl Jan. Z tohoto počtu je celkem pět latinských, vzniklých v letech 1402–1413 (1417), a jedna je německá z roku 1412. Všechny byly vyhotoveny na pergamenu. Prvé tři jsou dochovanými originály, které byly biskupem Janem vydány pro různé příjemce. Původcem inventárního čísla 34 je generální vikář a litomyšlský oficiál Šimon, který na žádost faráře v Dřevčicích a oltářníka oltáře sv. Kříže v katedrálním kostele v Litomyšli, Václava Hrušky, transsumuje instrumentem veřejného notáře listinu probošta v Lanškrouně a litomyšlského oficiála Jindřicha, kterou pro uvedeného Václava Hrušku sepsal veřejný notář Šimon, přičemž tato Jindřichova listina transsumuje dvě listiny, jejichž vydavatelem je výše řečený biskup Jan, a které tedy byly zařazeny k bližšímu prostudování z hlediska pomocných věd historických, zejména diplomatiky, paleografie a sfragistiky. Pouze okrajově je pak zmíněna německá listina. V případě německé listiny se omezují pouze na stručný regist, údaje o datu a místě vydání a stav jejího dochování.

Z paleografického pohledu nedochází k žádnému překvapení, neboť všechny uvedené listiny jsou psány bastardou, která je dobře čitelná, úhledná, spíše lehká a svisle orientovaná. Atrament byl u všech užit černý. Řádky jsou vedeny rovně a až na inv. č. 31 bývají o přibližně stejné délce, tzn., že jsou zarovnány do bloku. Mírným odchýlením ze zarovnání se vyznačuje také listina s inv. č. 33, kde je první řádek delší a poslední kratší, než ostatní. Co se týče čtení zkoumaných

⁴⁸ KOPIČKOVÁ, B. (ed.): *RBMV IV*, č. 365, s. 156–159.

⁴⁹ Znění listiny publikováno v edici BRANDL, V. (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae XII*. Brno 1890, č. 483, s. 423–483.

⁵⁰ Listina je uložena v SOA Zámorsk – SOKA Svitavy, Archiv města Litomyšl, inv. č. 24.

⁵¹ Viz připravovaný článek SEDLÁČEK, P.: *Listiny z přelomu 14. a 15. století, o.c.*

⁵² Znění listiny publikováno v edici HAAS, A. (ed.): *Codex iuris municipalis regni Bohemiae. Díl 4-1, Privilegia nekrálovských měst českých z let 1232–1452*. Praha 1954, č. 177, s. 257. Regist v KOPIČKOVÁ, B. (ed.): *RBMV VI*, č. 133, s. 57–58.

⁵³ SOA Zámorsk – SOKA Svitavy, Archiv města Litomyšl, inv. č. 32.

listin, bylo již naznačeno, že díky úhlednému a dobře čitelnému písmu není problém s transkribováním či transliterováním (v případě vlastních jmen a místních názvů) textu. Komplikace však vyvstávají v místech, kde je psací látka poškozená. Nejprůzračnějším poškozením jsou ohyby pergamentu, které vypovídají o tom, jak byla listina skládána (mnohé jsou i dnes stále složené v papírové obálce). Takto exponovaná místa se vyznačují často vyblednutím inkoustu a někdy je písmo již takřka neznatelné. Dalším úskalím pak mohou být skvrny nejrozličnějšího charakteru na psací látce. Jedním z obecných znaků z hlediska úpravy textu jsou zdobené iniciály, nejčastěji u prvního slova z celého textu. Zvláštní pozornost si zaslouží listina z roku 1417 (inv. č. 34), na níž lze spatřit notářské znamení. V otázce srovnání písařského duktů, resp. počtu písařských rukou, jež zkoumané listiny vyhotovily, se jeví, že každý exemplář vzešel z pera jiného písaře a z důvodu malého souboru předložených písemností se nepodařilo identifikovat konkrétní osoby, které text vyhotovily.

Z hlediska diplomatického popisu, předně vnějších znaků, mají všechny zkoumané listiny mimo stejné psací látky, písma a barvy inkoustu také pečeti přivěšené na pergamenových proužcích. Pouze u listiny s inv. č. 28 se dochovaly obě dvě pečeti a to jak biskupa Jana z červeného vosku v misce z přírodního vosku, tak i litomyšlské kapituly z přírodního vosku v misce z téhož vosku. V případě inv. č. 31 je Janova pečeť deperditní a přežila pouze kapitulní. Inv. č. 33 má přivěšenou jen jednu, velkou pečeť biskupa Jana otištěnou do červeného vosku v misce z přírodního vosku. Vzhledem k tomu, že originály zbývajících dvou Janových listin nemáme a jejich znění známe pouze z inzerátů v listině transsumované do listiny z roku 1417, musíme se spokojit pouze s popisy pečeti, které jsou v textu Jindřichovy listiny popsány. Prvá inzerovaná listina z roku 1405 měla celkem čtyři pečeti, z toho jednu Janovu, druhá inzerovaná listina z roku 1402 měla dvě pečeti, z nichž jedna patřila taktéž Janovi. Listina s inv. č. 34 je opatřena pečeti svého vydavatele, tedy generálního vikáře a litomyšlského oficiála Šimona. V souvislosti se zmíněnými ověřovacími prostředky se nabízí otázka, proč je listina s inv. č. 33 pečetěna pouze Janovou pečeti a na rozdíl od ostatních postrádá kapitulní pečeť. V případě, že by se jednalo o zlistinění soukromé záležitosti biskupa, byla by absence pečeti kapituly pochopitelná a nepřekvapivá. Vzhledem k tomu, že však chybí u odpustkové listiny, nabízí se otázka, zda je její vydání pod autoritou pouze biskupovy listiny běžným jevem či výjimkou. Vzhledem k malému souboru listin, kterým se tento článek zabývá, není možné přinést k výše uvedenému problému relevantní odpověď. Ze stejného důvodu se také nepodařilo objasnit, proč si Jan v případě listiny s inv. č. 33 neuvádí titul papežského legáta.

Formát zkoumaných listin je u inv. č. 31 a 33 *charta recta*, tedy s šířkou větší než výškou (inv. č. 31: 31,8 cm × 22,5 cm; inv. č. 33: 33,5 cm × 14,5 cm). V případě inv. č. 28 je poměr mezi šířkou a výškou rozdílný pouhým centimetrem a šesti milimetry (šířka činí 30,7 cm a výška 29,1 cm). U inv. č. 34 lze hovořit o formátu *charta transversa* (39 cm × 66 cm). Z výše uvedených rozměrů vyplývá, že největší listinou je poslední uvedená, zatímco celkově nejmenší jsou inv. č. 33 a 31, avšak zcela nejužší je inv. č. 28.

Z diplomatického hlediska zaměřeného na vnitřní znaky zkoumaných listin již víme, že mají shodný jazyk, kterým je latina. Co se týče jejich skladby, lze konstatovat, že složením listinných formulí jsou si nejvíce podobné inv. č. 28 a inzerovaná listina z roku 1402 v inv. č. 34, které se sestávají (kromě dispozice, která je samozřejmostí a z tohoto důvodu není ve výčtu formulek uváděna u žádné z níže rozebíraných listin) z intulace, promulgate, narace, koroborace a datace. U inv. č. 31 chybí narace a místo ní se vyskytuje arenga. Podobnou skladbu jako inv. č. 28 a listina z roku 1402 má i další inzerovaný text v inv. č. 34, listina z roku 1405, v níž se však neobjeví ani narace, ani arenga. Je tedy tvořena pouze intulací, promulgací, koroborací a datací. Arenga se objevuje nejen u inv. č. 31, ale také u inv. č. 33, které je ještě navíc obohaceno

o inskripci se salutací a narací. Pořadí jednotlivých částí je následující: intitulace, inskripce se salutací, arenga, narace, koroborace, datace. Za pozornost stojí také komparace některých listinných formulek mezi jednotlivými exempláři. Intitulaci biskupa Jana můžeme vidět v podobě „*Nos Iohannes, Dei et apostolice sedis gracia episcopus Luthomisslensis*“ u inv. č. 28 a listiny z roku 1402. S vynechaným zájmenem „*Nos*“ se objevuje u inv. č. 33 a inzertu z roku 1405. V případě inv. č. 31 je vypuštěno i spojení „*et apostolice sedis*“. Promulgace je obdobná pouze u inv. č. 28 a 31, kdy „*notum facimus tenore presencium universis*“ v případě první listiny je u druhé rozšířeno o „*...universis presentibus et futuris*“. Koroborace vychází u všech listin, kromě inzertů v inv. č. 34, ze stejného začátku, kterým je „*In cuius rei testimonium*“. U inv. č. 33 je za substantivum „*rei*“ vloženo slovo „*evidens*“. Odlišný počátek koroborace mají inzerty z let 1402 a 1405, které začínají „*In quorum omnium*“. Datace je naprosto shodná u listin z let 1413 (inv. č. 33), 1405 (inzerováno v inv. č. 34) a 1402 (inzerováno v inv. č. 34). Skládá se z *datum*, místa, inkarnačního roku, dne a měsíce. Pouze užitím spojení „*datum et actum*“ se od nich odlišuje listina z roku 1407 (inv. č. 28). Poslední listina, inv. č. 31 z roku 1412, má dataci sestavenou z *datum*, místa, inkarnačního roku a dne podle svátku.

Z listin uložených v jiných archivech se pomocí RBMV podařilo dohledat čtyři listiny z let 1391–1401, přičemž v depozitáři svitavského okresního archivu se v originále nachází listina, resp. notářský instrument z 19. srpna 1398 (inv. č. 20, 21), jenž byl vyhotoven ve dvou exemplářích, a poté je v originále dochována listina krále Václava IV. z 1. ledna 1401 (inv. č. 24).

Vzhledem k malému souboru listin, kterému se tento článek věnuje, nebylo příliš možné sledovat nějaký kontinuální vývoj v diktátu či užívání různých druhů pečeti. Víme, že biskup Jan užíval menší pečeť (inv. č. 28) a velkou pečeť (inv. č. 33) od roku 1413.⁵⁴ Pro další bádání se nabízí v prvé řadě rozšířit získané poznatky o komparaci s ostatními Janovými listinami, včetně těch, jež byly vyhotoveny v německém jazyce, provést zevrubnou paleografickou analýzu i studium stylu biskupské kanceláře v Litomyšli za předpokladu rozšíření souboru listin.

Mgr. Petr Sedláček
Historický ústav AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno
e-mail: 361397@mail.muni.cz

⁵⁴ PAKOSTA, O.: *Pečeti*, s. 35.

PODÍL VOJENSKÉ SPRÁVY NA REPATRIACI PO VELKÉ VÁLCE

JAROSLAV VACULÍK

The repatriation of Czechoslovak people who had found themselves abroad as the result of wartime events – former members of the Austro-Hungarian army who had been taken prisoners or joined the Czechoslovak Legions.

Key words: repatriation after WWI; former members of the Austro-Hungarian army; 1919–1923.

V této stati navazujeme na naši monografii Reemigrace a repatriace Čechů a Slováků po první světové válce, která se poprvé v naší historiografii problematikou komplexněji zabývala.¹ Pozornost jsme jí věnovali také v našich studiích publikovaných v tomto sborníku i jinde.² Sledovat budeme problematiku repatriace osob, které se v průběhu Velké války ocitly za hranicemi, zejména válečných zajatců z bývalé rakousko-uherské armády, a to především podíl, který na tomto procesu měla československá vojenská správa. Studie se opírá především o archivní materiál uložený ve Vojenském ústředním archivu – Vojenském historickém archivu v Praze (VHA) v jeho fondu Ministerstvo národní obrany – prezidium 1918–1923.

Již v lednu 1919 navrhla Nejvyšší správa československých vojsk, aby při ministerstvu národní obrany (MNO) byl zřízen odbor pro péči o zajatce, který měl pečovat o československé příslušníky nacházející se dosud v zajetí, zprostředkovat jejich styk s vlastí, zkoumat jejich zdravotní, sociální a politické poměry a vést celkový přehled o zajatcích. K tomu měly být zřízeny expozitury vojenské správy v Petrohradě, Moskvě, Kyjevě, Oděse, Bělehradě a Sofii.³ Vojenská správa musela také reagovat na aktuální nebezpečí bolševické propagandy přicházející z Ruska. Zemské velitelství pro Čechy v Praze vydalo 9. ledna 1919 nařízení o uspořádání kurzů k výcviku důstojníků a mužstva za řečníky proti bolševismu. MNO zřídilo pro navrátilce z Ruska přijímací tábory, jejichž úkolem bylo pátrání po podvratných živlech, vyšetřování cizích agitátorů a zejména „na pravou cestu opět uvést ty vojáky, kteří dlouhým trváním války...ztratili cit pro kázeň a smysl pro svobodu spoluobčanů“.⁴ Zajatci vracející se z Ruska měli být rozděleni do tří

¹ Brno: MU 2014.

² VACULÍK, J.: *Uwagi w kwestii reemigracji i repatriacji do Republiki Czechoslowackiej po I wojnie światowej*. In: Człowiek – Idea – Dziel. Wrocław: Wydawnictwo Chronicon, 2013, s. 561–570; Týž: *Príspevok k reemigrácii a repatriácii krajanů po Velké válce*. Sborník prací Pedagogické fakulty MU, řada společenských věd, 28/2014/1, s. 31–50; Týž: *Ještě k reemigraci a repatriaci Čechů a Slováků po Velké válce*. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd 28/2014/2, s. 55–71; Týž: *Repatriacija češskich i slovackich vojenno-plennych iz Rossii v načale 1920-ch gg*. Slavjanskij sbornik, vyp. 13, 2015, s. 26–33; Týž: *Znovu k reemigraci a repatriaci Čechů a Slováků z Ruska po Velké válce*. Sborník prací PdF MU – řada společenských věd, 29/2015/1, s. 145–150; Týž: *Re-emigration of Czechs and Slovaks after World War I. and World War II*. In: *Resettlement and Extermination of the Populations. A syndrome of Modern History*. Prague: The Institute of History, Czech Academy of Sciences, 2015, s. 445–469; Týž: *O repatriacii čechov i slovakov iz Rossii posle Velikoj vojny*. In: *Rossija – SSSR – RF v uslovijach reform i revolucij XX–XXI vv*. Saratov: Saratovskij gosudarstvennyj universitet, 2016, s. 139–145; *K podílu vojenské správy na repatriaci Čechů a Slováků v Rusku po první světové válce*. Sborník prací PdF MU – řada společenských věd, 31/2017/2, s. 50–54.

³ VHA, f. MNO-pres. 1918–23, k. 47, sign. 1/23, Nejvyšší správa československých vojsk MNO 8. 1. 1919.

⁴ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5994, čj. 62.

skupin: a) naprosto bezvadní; b) pochybní; c) podezřelí. Příslušníci první skupiny měli být po čtrnáctidenní karanténě odesláni ke svým kmenovým útvarům nebo k doplňovacím velitelstvím. Druhá skupina měla být pod nenápadným dohledem, který měl zjistit jejich pravé smýšlení. Podezřelí měli být postaveni pod zostřený dohled, vyloučení ze styku s ostatními osobami v táboře a po uplynutí karantény posláni s doprovodem do tábora v Hranicích. Během čtrnáctidenní karantény měli být všichni navrátilci poučeni o poměrech v nové ČSR, mělo jim být předčítáno z „dobrých“ novin a vzbuzeno přesvědčení, že stát je řízen nejlepšími muži národa. Pro sledování navracených bývalých zajatců měli být rekrutováni tajní důvěrníci, které „*snadno mezi navrátilci naleznete*“.⁵

K rychlému provedení repatriace československých příslušníků, kteří dleli v cizině a přáli si návrat do vlasti, bylo při MNO zřízeno 27. června 1919 zvláštní repatriační oddělení. Repatriace ze Srbska, Itálie a Francie proběhla hladce ještě v roce 1919. Bylo repatriováno 96 268 vojáků, 7851 bývalých zajatců z rakousko-uherské armády a 254 civilisté. Občanská válka ale znemožňovala repatriaci vojáků a zajatců z Ruska. Teprve v roce 1922 se repatriace bývalých válečných zajatců z Ruska přiblížila ke svému zakončení. Do 30. září 1922 repatriovali z Ruska a Ukrajiny 56 594 vojáků, 37 694 bývalých válečných zajatců a 29 080 civilních osob.⁶

Repatriace zajatců ze Sibíře byla prováděna na žádost Mezinárodního Červeného kříže prostřednictvím Společnosti národů, která tímto úkolem pověřila dr. Fridtjofa Nansena. Do konce dubna 1921 bylo ze Sibíře repatriováno 18 219 Čechoslováků z celkového počtu 86 092 zajatců z německé a rakousko-uherské armády.⁷

K provedení repatriace ze Sibíře zřídil dr. Nansen v Berlíně pracovní výbor z delegátů jednotlivých nástupnických států. Pro nájem lodí a pomoc zajatcům oděvy, obuví a potravinami získal od vlád západoevropských zemí 413 tis. liber. Tyto vlády vydaly obligace na úhradu úvěrových sum, které byly splatny 1. ledna 1925.⁸ Československé Národní shromáždění zmocnilo vládu ČSR, aby vydala k úhradě úvěru dluhopisy v cizích měnách států, které poskytly finanční prostředky na provedení této akce. Na Dánsko připadlo 7406 liber, Francii 13 754 liber, Anglii 32 481, Holandsko 9437, Norsko 8853, Švédsko 7406 a Švýcarsko 9649.

Z evropské části Ruska se repatriace zajatců realizovala přes Centrální zajatecký tábor v Moskvě (Centrplenbež) a Petrohrad do Narvy a odtud na německých lodích, které přivázely ruské zajatce z Německa, do Štětína. Komplikované vztahy sovětského Ruska s Polskem a Rumunskem neumožňovaly transport vlakem.

K úspěšnému provedení repatriace zajatců zřídila ČSR v zahraničí repatriační stanice, ve kterých působili důstojníci, příslušníci mužstva a civilisté. Nejpočetněji byla obsazena stanice ve Vídni, kde působil 119 důstojníků, 350 řadových vojáků a 22 civilisté. K početněji obsazeným patřily také stanice v Černovicích, Bělehradě a Paříži.⁹

Vojenské úřady se na realizaci repatriace jen podílely, hlavní kompetenci mělo dle usnesení vlády z 15. července 1920 ministerstvo sociální péče (MSP), které mělo usnadňovat a umožňovat návrat československých příslušníků s výjimkou vojenských transportů a státních zaměstnanců přijatých do služeb ČSR. MSP mělo repatriantům opatřovat přístřeší, potraviny a zaměstnání a také hradit náklady dopravy osob i majetku.¹⁰ Repatriace předválečných starousedlíků neměla být uměle vyvolávána, československé zastupitelské úřady v zahraničí měly brzdit sna-

⁵ Tamtéž.

⁶ Tamtéž, k. 47, sign. 1/63, MNO PMR 7. 12. 1922.

⁷ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5992, čj. 60, MNO PMR 5. 12. 1922; i. č. 5995, čj. 63, MNO 28. 12. 1922.

⁸ Tamtéž, i. č. 5992, č. j. 60, MNO PMR 17. 11. 1922.

⁹ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5995, č. j. 63.

¹⁰ Tamtéž, k. 46, sign. 1/59.

hy o překotný návrat poučováním o poměrech v ČSR a zrazováním těch, kdo neměli ve vlasti zajištěn byt a zaměstnání. Repatriace státním nákladem se měla týkat pouze spolehlivých nemajetných příslušníků ČSR, které mimořádné poměry nutily přesídlit nebo vrátit se na území československého státu. Repatriace měla probíhat hromadnými transporty. Repatrianti měli předložit průkazy o československé státní, resp. domovské příslušnosti a nemajetnosti ověřené zastupitelským úřadem. Před nastoupením cesty se měli písemně zavázat, že náklady repatriace uhradí v co době nejkratší. Repatrianti vracějící se s vojenskými transporty měli nárok na stravu platnou pro mužstvo. Karanténu příjíždějících navrátilců mělo zajistit MNO v karanténní stanici v Lipníku. Příchod repatriantů do tábora měl být neprodleně oznámen domovské obci, aby se postarala o byt a zaměstnání. Majetné osoby mohly být účastny repatriční akce pouze na vlastní náklad.

Repatriace oficiálně začala 28. dubna 1919, kdy bylo MSP pověřeno repatriací z Vestfálska. Následovalo pověření ze 4. května 1920 k provedení repatriace z Rakouska a teprve 15. června 1920 definitivní pověření pro všechny státy.

Klíčovou otázkou repatriace byla doprava. Už 15. března 1919 psal Prokop Maxa tajemníkovi ministra národní obrany mjr. Chalupovi o nutnosti repatriace zajatců z Oděsy. Uváděl, že „*stává se pobyt v Oděse našim lidem den ze dne nemožnějším, jak pro úžasnou drahotu, tak pro řádění tam nemocí*“.¹¹ Poukazoval také na rostoucí bolševickou agitaci. Obtíže návratu spojovali zajatci s údajnou nedostatečnou péčí československé vlády, což je činilo velmi přístupnými této propagandě. MNO se mělo domáhat u francouzských úřadů lodí, které by zajatce odvezly z Oděsy do Terstu.

Na území bývalé monarchie se nacházelo velké množství českých úředníků a státních zřízenců, nejvíce v Bosně a Hercegovině. Zde se setkávali s nevraživostí domácích obyvatel vůči přistěhovaleckému elementu, tzv. „kuferašům“, tj. lidem, kteří sem přišli jen s kufrem. Domácí úředníci se snažili po vzniku Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (KSHS) obsadit vedoucí místa. Mezi Čechy proto sílilo hnutí opustit dosavadní pracoviště a vrátit se do českých zemí. Úplný odchod dosavadního českého personálu by však mohl ochromit činnost tamní státní správy. Úplný exodus Čechů by měl také negativní dopad na vztahy ČSR a Království SHS. Bylo nutno rovněž umístit české úředníky z Haliče a Bukoviny. Rumunsko propustilo ze státní služby v Bukovině 200 českých zaměstnanců. Na území Království SHS bylo ohroženo několik tisíc českých úředníků.¹²

O návrat do ČSR usilovali také čeští zaměstnanci v Bulharsku. Československý vládní delegát v Sofii Rudolf Künzl-Jizerský ale zdejší Čechy varoval: „*Následky války pocítují se i v naší Republice velmi značně, průmysl není ještě v chodu, mezinárodní obchod trpí neurovnanými poměry dopravními, což má vzápětí nezaměstnanost a drahotu....Kdo máš výhodné místo v Bulharsku, budiž tomu rád a neopouštěj je! Kdo nemáš dobré místo, čekej až se poměry v RČS ustálí. Zrazují od zbytečného cestování v dnešní době*“.¹³ Cesta do ČSR vlakem přes Brašov – Suboticu – Záhřeb – Štýrský Hradec a Vídeň trvala deset dní a stála 1500 Kč. Několik set československých příslušníků se nacházelo také v Lotyšsku, kde byli podporováni dánským konzulem finančními prostředky, šatstvem a léky. Trpěli místními poměry, drahotou a nedostatkem. Zajatce lotyšská vláda lákala do své armády.¹⁴

¹¹ Tamtéž, k. 3, i. č. 52, sign. 41, P. Maxa mjr. Chalupovi 15. 3. 1919.

¹² Tamtéž, k. 54, sign. 2/15, Pamětní spis Jihoslovenské komise Československému cizineckému úřadu z 12. 5. 1919.

¹³ Tamtéž, Praktické pokyny z 16. 6. 1919.

¹⁴ Tamtéž, k. 47, sign. 1/23, MNO–repatriční oddělení MNO-presidium 23. 7. 1919.

Bývalí zajatci z rakousko-uherské armády – českoslovenští příslušníci v Itálii byli bez rozdílu národnosti soustředěni v táboře Busto Arzizio. Šlo vesměs o muže do 33 let.¹⁵ První vlak zajatců z Itálie, tj. vojáků, kteří nevstoupili do legií, přijel do Českých Budějovic v srpnu 1919. Počítalo se s návratem až 24 tisíc mužů. Zajatci měli být odesláni ke svému kmenovému útvaru, pokud nesídlil na území ČSR k domovskému vojenskému evidenčnímu úřadu. U kmenového útvaru proběhla demobilizace ročníků 1899 a mladších a 1893 a starších. Ročníky dosud povinné činnou službu měly dostat čtrnáctidenní dovolenou a po jejím vypršení narukovat ke kmenovému útvaru. Osoby neslovanské národnosti pokud nežádaly o ponechání ve službě, měly obdržet trvalou dovolenou.¹⁶

Jedním z důležitých center repatriace, zejména z Ruska, byl Cařihrad. Jako vojenský zmocněnec ČSR zde působil praporčík Bělina. V Cařihradu žilo 700 československých státních příslušníků, z toho 150 Čechů, ostatní byli čeští Němci. Zdejší francouzské okupační úřady byly ochotné přijmout menší transporty z Ruska do výše 200 osob, které byly schopny ubytovat, stravovat a eventuálně ošatit. Pro nedostatek lodního prostoru nemohly převézt větší transporty. Ani Angličané neměli lodní prostory, ale byli ochotni přenechat potraviny a oděvy. Vojenský zplnomocněnec doporučoval najmout parníky, které vozily zboží do jihoruských přístavů a zpátky pluly prázdné. Informoval, že situace Čechů na Děnikinem kontrolovaném území „není naprosto zoufalá, naopak“.¹⁷ Uváděl, že je většina „našich příslušníků dosti majetná a není odkázána na naše podpory“. Repatriční akce se těšila podpoře gen. Děnikina, a to jak potravinami, tak i oděvy.

Většina zajatců z Ruska se vracela přes Německo. K přijímání těchto navrátilců zřídilo Zemské vojenské velitelství pro Čechy přijímací stanici v Děčíně, odkud byli dirigováni do přechodného vojenského tábora v Hranicích, kde byli podrobeni karanténě.¹⁸

Pro transporty ze Sibíře zřídil vojenský přidělenec pplk. Šeba z pověření ministra Beneše základnu v Terstu, kdy na základě smlouvy s tamním italským guvernérem pronajal přístav pro přechodný pobyt až dvou tisíc mužů.¹⁹ V Terstu byla zřízena Československá transportní komise akreditovaná u italské vlády.²⁰ V této době bylo také definitivně rozhodnuto o repatriaci československé sibiřské armády, která směřovala právě do Terstu. Přednostně měly být repatriovány vojenské útvary složené ze Slováků.²¹

Evakuace ze Sibíře se ovšem potýkala s všemožnými průtahy. Nejvyšší rada Dohody sice 27. září a 2. října 1919 rozhodla, že československé, polské a jihoslovenské vojsko bude repatriováno přednostně před německými, rakouskými a maďarskými zajatci, ale Anglie a Francie byly pro pozvolný odchod československého vojska, aby nebylo poškozeno postavení Kolčaka. „Naši hoši nedostanou se domů do roka“, předpovídala zpráva repatričního komisaře MNO mjr. Housky z 25. října 1919.²² Nehledě na nespokojenost domácí veřejnosti, ministerstvo zahraničních věcí věřilo, že „trpělivost našich vojáků lze dotáhnout až do maxima“.

Následkem vítězného postupu vojsk gen. Děnikina se v roce 1919 značně zvětšilo území, odkud měla probíhat repatriace. Po odchodu bolševiků usilovali Češi na Ukrajině o návrat do staré vlasti bez ohledu na upozorňování na nezaměstnanost v ČSR. Hlavní příliv repatriantů se

¹⁵ Tamtéž, MNO – rep. odd. MNO – pres. 11. 8. 1919.

¹⁶ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5962, č. j. 30, MNO 16. 8. 1919.

¹⁷ Tamtéž, k. 65, sign. 7/604, prap. Bělina MNO 3. 9. 1919.

¹⁸ Tamtéž, k. 47, sign. 1/20, MNO–rep. odd. 15. 9. 1919.

¹⁹ Tamtéž, k. 3, i. č. 51, čj. 8, pplk. Šeba MNO 26. 9. 1919.

²⁰ Tamtéž, k. 47, sign. 1/23, MNO–rep. MNO pres. 2. 10. 1919.

²¹ Tamtéž, k. 3, i. č. 60, sign. 49, zápis MNO 3. 10. 1919.

²² Tamtéž, k. 85, sign. 43/5, MNO–rep. odd. pplk. Chalupa 25. 10. 1919.

očekával z oblasti kolem Kyjeva. V Oděse byla zřízena průchodní stanice, odkud byly vypravovány transporty do Cařihradu, neboť Rumunsko odmítalo vpouštět na své území lodě z Ruska.²³

Jednoduchá nebyla ani repatriace amerických legionářů, kteří se nacházeli ve Francii. V červnu 1919 vznikla Repatriační komise amerických dobrovolníků vedená por. Vladimírem Šabecským. Komise měla plnou moc jednat s velitelstvím československé divize ve Francii a jednotlivými oddíly, do nichž byli Američané zařazeni. Svoji pracovní energii vyčerpala vyřizováním nesčetných ústních a písemných dotazů a urgencí. Nezaopatřila si plný výkaz amerických dobrovolníků, nezajistila včasné vyjednání vlaků a uvědomění zájemců o jejich odjezdu. Mnozí z nich před odjezdem do ČSR začali váhat, odvolávali podané přihlášky či odjížděli na dovolenou do USA.²⁴

Pozornost byla věnována také repatriaci zajatců z Egypta. Tamní repatriační komisař mjr. František Štilip zjistil, že Češi se nacházejí v 18 různých táborech a po 4–5 letech strávených v cizině trpěli značnou nervozitou. Celkem zjistil 325 zajatců v Egyptě a dalších 46 v Britské Indii.²⁵

V jižním Rusku a na Ukrajině pracovaly v roce 1919 čtyři československé repatriační stanice, a to v Novorossijsku, Rostově na Donu, Oděse a Kyjevě. V důsledku porážky Dobrovolnické armády gen. Děnikina koncem roku 1919 byl personál těchto stanic stažen do Novorossijska a okruh jejich působení se omezil na Kubáň, kde ale čeští a slovenští zajatci nebyli. Asi tři tisíce československých příslušníků se nacházely v bolševiky kontrolovaném Turkestánu, odříznutém od okolního světa nepřátelskými frontami.²⁶

Porada zástupců resortů zahraničních věcí, vnitra, financí, národní obrany a sociální péče 14. února 1920 konstatovala, že repatriační agenda z USA se bude podstatně lišit od agendy z ostatních zemí. V případě USA nešlo o návrat zavlečených osob, ale o reemigraci krajanů usazených v této zemi již před válkou, především poměrně zámožných Slováků. K realizaci tohoto návratu byla zřízena komise ze zástupců ministerstev zahraničních věcí, obchodu, financí, zemědělství, vnitra, železnic, sociální péče a pro správu Slovenska. Této komisi měl napomáhat laický sbor se sídlem v Bratislavě složený z odborníků a kruhů z oblasti obchodu, průmyslu a zemědělství, které měly kontakty s americkými Čechoslováky. Také v Americe byl zřízen zvláštní výbor tamních Čechoslováků, a to se sídlem v New Yorku. V evropských přístavech – Hamburku, Amsterdamu, Rotterdamu a Brestu byly zřízeny informační kanceláře. Bylo také zajištěno přímé železniční spojení z těchto přístavů do ČSR.²⁷

Proud uprchlíků a navrátilců z Ruska poté, kdy Polsko a Rumunsko uzavřely své hranice, se přelil do Bulharska, kde repatriaci zajišťovala mise ve Varně vedená kpt. Vlkem. Jak sděloval československý vládní delegát v Sofii Künzl–Jizerský, kromě zmíněné mise nebyla v Bulharsku žádná československé instituce „*k opatření těchto nešťastníků, kteří přijíždí ve zbědovaném stavu a bez peněz*“.²⁸ Vládní delegát podnikal potřebné kroky jak u francouzských okupačních úřadů, tak u královských bulharských úřadů. Situaci zhoršila stávka tamních železničářů a také opatření okupačních úřadů, která omezila svobodu disponování bulharských železnic s jejich majetkem. Zatímco ruští, srbští a polští zajatci dostávali k dispozici vagony pro své transporty, Čechoslováci byli zadržováni ve Varně, což mj. stálo značné finanční prostředky. Vládní delegát

²³ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5994, čj. 62, Čs. vojenská mise Cařihrad MNO 2. 11. 1919.

²⁴ Tamtéž i. č. 5994, čj. 62, MNO vojenskému zmocněnci v USA 22. 12. 1919.

²⁵ Tamtéž, k. 28, sign. 16.564, MNO – rep. MNO pres. 30. 12. 1919.

²⁶ Tamtéž, k. 157, sign. 6355, Vojenské mise Cařihrad MNO 24. 1. 1920. Turkestán zahrnoval dnešní Kirgizii, Tádžikistán, Turkmenii a Uzbekistán.

²⁷ Tamtéž, k. 47, sign. 1/23, protokol ze 14. 2. 1920.

²⁸ Tamtéž, k. 342A, i. č. 6018, čj. 86, Künzl-Jizerský MNO 11. 3. 1920.

kritizoval kpt. Vlka, že „*nechápe dobře korupci na Balkáně*“. Delegát přiměl ředitelství bulharských železnic k odeslání telegramu do Varny, aby každý den byly vypraveny 1–2 vagony s českými a slovenskými zajatci. Mnozí navrátilci projížděli Sofií po vlastní ose a dožadovali se peněz od Úřadu vládního delegáta. Proto Künzl–Jizerský požádal o vyslání 3–5 členné repatriační komise složené z velitele obeznameného s poměry na Balkáně a ovládajícího francouzštinu a bulharštinu, lékaře a pomocného personálu. Repatrianti měli být vyzváni, aby zůstali v Rusku „*neboť cestovní útrapy jsou hrozné a v ČSR sotva naleznou práci*“. O pomoc ruským navrátilcům v Bulharsku požádala předsedu tamního Červeného kříže dr. Gešova také předsedkyně Československého Červeného kříže dr. Alice Masaryková. Dr. Gešov zajistil, aby na nádraží v Gorné Orechovici byl uprchlíkům z Ruska bezplatně podáván chléb a čaj.

Repatriačními otázkami se zabývala 9. dubna 1920 subkomise branného výboru Národního shromáždění pro záležitosti legionářů, a to za účasti předsedy branného výboru Františka Udržala. Projednávala mj. požadavek na vyslání ženské delegace k legionářům do Vladivostoku a Terstu. Vyslání takové delegace do Vladivostoku považovalo MNO za akci post festum, proti vyslání delegace k uvítání legionářů v Terstu nic nenamítalo. Upozornilo, že čeští komunisté vyslali do Terstu 25 delegátů, kteří měli mezi legionáři provádět rozkladnou propagandu. Podvýbor vyslovil přání, aby „*příslušní velitelé zabránili jakékoliv politické agitaci*“. Důraz měl být kladen na reemigraci z evropského Ruska, kde „*celé rodiny vydány jsou bídě a nemocem*“.²⁹

V dubnu 1920 dorazily do Vladivostoku poslední ešalony s legionáři. Situace na Dálném východě byla neklidná, neboť Japonci se chtěli zmocnit této oblasti, aby chránili svoji zemi před bolševiky. Přesvědčili se, že vladivostocké úřady jsou plně ovládnuty komunisty. Odjezd legionářů komplikovaly neustálé údajné opravy amerických lodí, které je měly dopravit do Terstu. Lodě ohlášené na únor a březen 1920 vůbec nepřišly. U tisíců legionářů proto rostla nervozita. Také prostoje ešalonů, které se nacházely na transsibiřské magistrále, stály značné finanční prostředky.³⁰

Rovněž v Novorossijsku byli Čechoslováci odkázáni na Spojence v roli prosebníků. Velitel československé vojenské mise v Cařihradu kpt. Majzl psal MNO: „*Pochybují, že by nám spojenci brali naše lidi na své parníky, zadarmo jistě ne. Angličané téměř vůbec nepomohli. Francouzi vycházeli vstříc, protože nás potřebovali.*“³¹ Doporučoval pronájem parníků nebo vlastní parník. Uváděl, že Spojenci neradi viděli příjezd transportů z bolševického Ruska do Cařihradu, každý transport musel absolvovat několik politických a sanitárních kontrol.

Komplikovaná situace byla v roce 1920 v ruském Turkestánu, pro nějž byl určen jako československý repatriační komisař se sídlem v Tiflisu (nyní Tbilisi) František Štilip. Gruzínské konzuláty v Baku a Vladikavkazu propouštěly Čechoslováky přes Gruzii do Batumi, kontrolované Angličany. Odtud mohli být zajatci dopravováni do Terstu. Sovětská vláda povolila odesílat týdně padesát invalidů, ale přes Centrální zajatecký tábor v Moskvě do estonské Narvy. Přitom trasa Taškent – Baku – Batumi by byla kratší a pohodlnější. Navíc vláda Turkeštánské sovětské autonomní republiky zajatce odmítala propustit, neboť stáli v čele různých úřadů a podle jejich slov tím „*ztratí Turkeštán jediný pracovní element*“.³² Turkeštán propustil pouze invalidy a nemocné. Proti odeslání zajatců se stavěly také komunistické zajatecké organizace. Přes odpor ruských úřadů plánoval československý repatriační komisař vést repatriační akci prostřednictvím československých repatriačních stanic v Taškentu, Krasnovodsku, Baku a Batumi, kde byla pro větší transporty k dispozici kasárna. Pro nemocné byl plánován opěrný bod v Tiflisu v tamních německých nemocnicích.

²⁹ Tamtéž, k. 85, sign. 43/5, schůze subkomise pro záležitosti legionářů 9. 4. 1920.

³⁰ Tamtéž, k. 3, i. č. 108, čj. 5, telegram pplk. Kopala MNO 12. 4. 1920.

³¹ Tamtéž, k. 65, sign. 7/604, mise Cařihrad MNO 11. 6. 1920.

Od ledna 1920 byly z Turkestánu vypravovány transporty se zajatci, jejichž počet se od ledna do srpna snížil z 22 tisíc na 13 600. Ke každému vlaku z Taškentu do Moskvy byly připojovány 1–2 vagony s invalidními zajatci. Jejich další cesta vedla přes Petrohrad a Narvu do Gdaňska. Transport ztěžovalo zimní počasí, kdy např. v Orenburku vlak stál kvůli sněhu 21 dní. Od května 1920 začala masová repatriace. V tomto měsíci byly vypraveny tři vlaky po čtyřiceti vagonech. V každém vagonu bylo 30 lidí. Cesta do Petrohradu trvala 16 dní. V první řadě byli repatriováni Němci, Čechoslováci dostali jen 400 míst, která zaujali choromyslní zajatci z psychiatrického ústavu v Taškentu. V červnu a červenci 1920 byl vypraven vždy jen jeden vlak, z čehož byli zajatci zoufalí. Jen málo Čechoslováků přešlo na stranu Rudé armády. Jedním z velitelů turkestanské armády byl Čech Karel Kužela, který velel 800 mužům, kteří v srpnu 1920 odjeli na polskou frontu. Když sovětská vláda sdělila, že ve státních službách mohou být jen straníci, skoro všichni Čechoslováci vstoupili do komunistické strany. Po anulování tohoto pokynu zase vystoupili nebo byli vyškrtnutí pro neplacení příspěvků. Straníci ovšem byli z Turkestánu repatriováni přednostně. Němečtí zajatci a invalidé projížděli Moskvou bez jakéhokoli zbytečného zdržení, naproti tomu zajatci z ostatních zemí byli zadrženi v moskevském koncentračním táboře, vzhledem k tomu, že jejich státy podporovaly v polsko-sovětské válce Poláky. V Turkestánu museli zajatci na základě dekretu o pracovní povinnosti pracovat dle své odbornosti a měli stejná práva jako sovětské občany. Museli být také členy odborů. Každý odjezd transportu se zajatci byl spojen s nástupem s hudbou, kde řečnili zástupci komunistické strany, kteří zdůrazňovali, že do zajetí se dostali díky kapitalistické válce, ale ruský proletariát je osvobodil. Po příchodu do vlasti se zajatci měli zasloužit o vítězství proletariátu ve své zemi. Zdravotní stav zajatců v Turkestánu byl dobrý, v každém táboře existovala nemocnice. V Turkestánu byly celkem tři tábory, a to v Taškentu, Samarkandu a Kokandě. Veliteli tábora (plenbež) museli být členové komunistické strany, hlavně Židé. V Taškentu to byl Spielmann, v Samarkandu Steiner a v Kokandu český komunista Suda. Zajatci museli pracovat osm hodin denně, plat činil 6 tisíc R měsíčně, což ale nestačilo ani na šest dní. Příděl potravin činil půl funtu (funt = 400 g) chleba denně, funt masa týdně a půl funtu másla měsíčně. V Turkestánu platily turkestánské bony (rubly), které banka měnila za ruské v poměru 1 : 1.³²

V ruce 1920 byla podepsána repatriční smlouva, kterou uzavřel československý zástupce v Moskvě mjr. Skála se sovětskými úřady. Major Skála nepřistoupil na pátý bod, aby oba státy hradily dopravu transportů do Narvy a žádal, aby transporty československých příslušníků z Ruska šly na náklad ruské vlády až na československou hranici v Podmoklech. Československý Červený kříž (ČSČK) požadoval, aby se ruská vláda zavázala postupovat nestranně vůči všem československým navrátilcům bez ohledu na jejich hodnost, stav a politické přesvědčení, aby tak osobám nekomunistického smýšlení byla zaručena ochrana před šikanováním. Podle repatričního oddělení MNO bylo v Rusku dvacet tisíc československých příslušníků, nepočítaje předválečné starousedlíky (kolonisty). Na území ČSR bylo jen deset tisíc bývalých ruských zajatců, z toho tisíc v táboře v Josefově. MNO počítalo s repatriací osmi tisíc ruských zajatců, zbytek chtěl využít práva azylu v ČSR. Z Josefova měli být repatriováni přes Berlín a Štětín do Narvy.³⁴

Repatriace sibiřského vojska byla skončena v říjnu 1920, spolu s ním odjeli i bývalí váleční zajatci československé příslušnosti nacházející se ve východní Sibiři. Mezinárodní repatriční akci z vnitřní Sibiře prováděla Společnost národů a z jejího pověření komise dr. Nansena. Styk s touto repatriční misí zajišťoval ČSČK v dohodě s ministerstvy zahraničí a obrany.³⁵

³² Tamtéž, k. 75, sign. 17/1, zpráva F. Štilipa 20. 8. 1920.

³³ Tamtéž, k. 342A, i. č. 5962, čj. 30, MNO Generálnímu štábu 21. 8. 1920.

³⁴ Tamtéž, k. 4, i. č. 3, sign. 91, rep. odd. MNO politickému kabinetu ministra 23. 8. 1920.

³⁵ Tamtéž, MNO PMR 3. 10. 1920.

V březnu 1921 interpelovala skupina socialistických poslanců (dr. E. Franke, dr. T. Bartošek, dr. B. Vrbenský, L. Landová - Štychová, F. Zemínová) ministra zahraničí dr. E. Beneše ve věci zadržování a týrání československých zajatců v Rusku. Uváděli, že čeští, maďarští a jihoslovanskí komunisté páchají na českých a slovenských zajatcích hanebné bezprávi a násilí. Aktivní důstojníci byli posíláni do vězení, záložní důstojníci dostávali těžkou práci. Naproti tomu říšsko-němečtí zajatci cestovali do vlasti bez překážek. Čechoslováci byli zadržováni jako rukojmí za uvěznění komunistické účastníky prosincového pokusu o zvrát politických poměrů v ČSR v roce 1920 (tzv. prosincová generální stávka).³⁶

Ve své odpovědi ministr E. Beneš konstatoval, že byly podniknuty kroky k propuštění zadržovaných, a to prostřednictvím československého repatriačního zástupce v Moskvě mjr. Skály i mise Ruského Červeného kříže v Praze. Bolševická vláda zastavila samovolnou činnost tzv. Austrosovětu v Petrohradě, který vytvořili maďarští a čeští komunisté, zejména tajemník Československé komunistické strany na Rusi, bývalý vídeňský zedník Šimek, který se opíral o Federaci zahraničních rad dělníků a rolníků. Po zprávách o prosincové generální stávce v ČSR zadržel transport československých zajatců jako rukojmí. Aktivní důstojníci byli uvězněni, prostí vojáci si měli najít práci.³⁷

Československá vláda se v lednu 1923 usnesla, že veškerá agenda v záležitostech repatriace bude ukončena k 30. červnu 1923. Ale generální konzulát ve Vídni oznámil MSP, že vzhledem k mimořádným poměrům v Rakousku je tato lhůta příliš krátká a požadoval její prodloužení o rok. Uváděl, že většina československých příslušníků „*jsou lidé z chudých řad dělníků a malo-živnostníků, z nichž mohla být teprve menší část do ČSR přestěhována*“.³⁸ Dle brněnské československo-rakouské smlouvy mohli Čechoslováci repatriovat z Rakouska do tří let po výměně ratifikačních listin, ke které došlo 10. března 1921, tedy do 10. března 1924. Také československý konzul v Berlíně učinil analogický návrh. Proti termínu 30. června 1923 se ozvalo také československé zastupitelství v Moskvě, které navrhlo ukončení repatriační akce k 31. prosinci 1923, neboť někteří zajatci, např. v Turkestánu, o akci nevěděli. MSP mělo za to, že zajatcům repatriaci odepřít nelze. Na rok 1923 mělo k dispozici částku 3 mil. Kč a na rok 1924 1,3 mil. Kč.

Repatriace československých příslušníků, kteří se v cizině ocitli v důsledku válečných událostí – bývalých vojáků rakousko-uherské armády, kteří se stali zajatci nebo vstoupili do legií, probíhala paralelně s reemigrací krajanů, kteří se vystěhovali do ciziny již před světovou válkou. Zatímco při repatriaci šlo o návrat do dřívějších existenčních poměrů, při reemigraci šlo o zakládání nové existence. Repatriace a reemigrace byly součástí rozsáhlých migračních pohybů, které probíhaly v Evropě po skončení Velké války. Ke koordinaci repatriačních akcí byla nezbytná mezinárodní spolupráce všech zainteresovaných států s mezinárodními charitativními organizacemi, jako byl Červený kříž. Realizace repatriace byla ztěžována dezolátními dopravními poměry a politickou nestabilitou, zejména ve východní Evropě.

(S podporou GAČR – projekt 410/12/0142).

prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc.

katedra historie

Pedagogická fakulta MU

Poříčí 9

603 00 Brno

Česká republika

e-mail: vaculik@ped.muni.cz

³⁶ Tamtéž, interpelace z 3. 3. 1921.

³⁷ Tamtéž, odpověď dr. Beneše 14. 4. 1921.

³⁸ Tamtéž, k. 47, sign. 1/23, dopis MSP PMR 23. 5. 1923.

ČESKÉ SOCIALISTICKÉ ODBORY PŘI ZRODU ČESKOSLOVENSKA V ROCE 1918

FRANTIŠEK ČAPKA

Significant activities in the Czech labor movement before the emergence of the Czechoslovak republic were efforts between the two largest socialist trade union focal points about their merging. The article tracks the individual activities and efforts of the social democratically oriented trade association (OSČ) and the national socialist-oriented village workers (ČOD) for the unification, as this process took place even in political parties. After the establishment of the republic is increasingly showing that it's not just about trade union unity, but for a share of the political power. Therefore remained the unifying efforts unsuccessful.

Key words: the socialist trade unions; headquarters; unification; unity; trade unions; left wing; right wing.

Úvod

Nejednotnost a roztržičnost odborových organizací v bývalém Předlitavsku se přenesla i do počátečního stádia v první republice a ještě více se prohloubila. Nově vzniklá Československá republika byla hospodářsky i technicky nejvyspělejším státem Rakousko-Uherska. Připadalo jí sice jen 21 % plochy a 26 % obyvatelstva bývalého soustátí, ale na jeho území (především v českých zemích) se nacházelo (podle přibližných odhadů) 65–75 % výrobní kapacity průmyslu celé monarchie. V jednotlivých průmyslových odvětvích byl ovšem podíl Československa na tomto „historickém dědictví“ značně rozdílný. Známý hospodářský historik Vlastislav Lacina vypočetl, že jsme byli v základním ukazateli úrovně v národním důchodu na hlavu zhruba v polovině dvacátých let na sedmáctém místě na světě.¹ Jenže náš strojní park byl zastaralý, finance nedostatečné, výrobky pak v soutěži kvality s nejvyspělejšími zeměmi poněkud drahé. Vyváželi jsme proto hlavně na Balkán a do třetího světa. Znécné problémy přinášelo nerovnoměrné rozmístění výrobních sil, když rozhodující část průmyslových kapacit se nacházela zejména v severních částech Čech, Moravy a Slezska. K zajištění hospodářského rozvoje bylo nezbytné nutné změnit strukturu průmyslové výroby.

Z tohoto stručného konstatování vyplývá, že rozhodující společenskou sílu ve společnosti představovalo dělnictvo. V českých zemích v procentuálním srovnání se zemědělstvím byl podíl obyvatel spjatých s prací v průmyslu a v řemeslech zhruba 40 %, když převyšoval podíl zemědělského obyvatelstva s necelými 35 %.² Tento základní informační „servis“ o podobě české ekonomiky zde uvádíme z toho důvodu, abychom si přiblížili předpoklady i možnosti pro fungování odborových organizací, které byly bezprostředně provázány na obraz zaměstnanosti v zemi.

¹ Blíže: LACINA, V.: *Formování československé ekonomiky 1918–1923*. Praha 1990, s. 169–172.

² Propočteno podle *Statistické příručky Republiky československé*, II. Praha 1925, s. 403, a *Statistické ročenky Republiky československé*, IV. Praha 1932, s. 13.

Odborové centrály od svého vzniku v období před rokem 1918 byly rozvrstveny nejen podle politického a profesionálního „profilu“, ale i národnostně.

Období po první světové válce představuje výrazný kvalitativní zlom v postavení odborových organizací. Studium tohoto tématu bylo v české historiografii po roce 1989 v podstatě opuštěno. Starší historické práce jako V. Dubského nebo V. Jiší z období reálného socialismu byly málo použitelné, protože kladly důraz na pozdější komunistické odbory a na kvantitativní aspekty zaměstnaneckého sdružování. Činnost odborů je v nich zpracována z přísně marxistického pohledu, v jednostranně úzkém propojení na dělnické hnutí. Odbory jsou v nich prezentovány jako „masové organizace pracujících, které sehrály mimořádně důležitou úlohu v dějinách dělnického hnutí“. Zcela opomenut zůstal u nich kvalitativní prvek, tj. proměna postavení odborů v sociálním a politickém systému. Sluší se připomenout faktograficky bohatý text z počátku 80. let minulého století z pera V. Dubského, zabývající se stručným vývojem hlavních odborových ústředí, který však zůstal nepublikovaný a je uložen ve Všeodborovém archivu v Praze. Z poli-stopadového období si můžeme k sledovanému tématu připomenout například menší studii J. Rákosníka nebo první kapitulu z monografie autora tohoto článku.³

V sledovaném počátečním období socialistických odborů v českých zemích po roce 1918 je zejména potřebné zdůraznit rostoucí konkrétní strukturální ekonomické i politické předpoklady v nové republice. Odborové organizace od původní převážně podpůrné činnosti a obhajoby každodenních ekonomických zájmů svých členů se definitivně přesunuly k formování nového systému reprezentace své nové úlohy, k úloze v širším sociálním pojetí státu. Bude rovněž upozorněno na konkrétní strukturální předpoklady, jako silné zaměstnavatelské i zaměstnanecké organizace se zdůrazněním situace v socialisticky zaměřených odborových centrálách.

Situace v odborech na konci monarchie

S uvolněním politického života v roce 1917 začínala v českých zemích ožívat i činnost odborových organizací, z nichž si udržovaly dominantní postavení tři tzv. socialisticky orientované největší centrály, jejichž členstvo tvořili převážně průmysloví dělníci, podchycující zhruba tři čtvrtiny všech ostatních odborářů. U národnostně českých dělníků se jednalo o dvě centrály – *Odborové sdružení československé* (OSČ), propojené s autonomistickou Československou sociálnědemokratickou stranou dělnickou (ČSDSD), a o *Českou obec dělnickou* (ČOD), „pupeční šňůrou“ svázanou s Českou stranou národněsociální (ČSNS); němečtí dělníci byli organizováni v centrále *Zentralgewerkschaftskommission des deutschen Gewerkschaftsbundes* (GDB), zaštitěné politickou stranou Deutsche sozial demokratische Arbeiterpartei (DSAP).⁴

V letech války vystupovalo vedení sociální demokracie a odborových organizací OSČ s tvrzením, že odbory jsou organizacemi pro mírové období a jejich hlavním posláním je přechkat válku. Při této argumentaci se vycházelo pravděpodobně ze snahy funkcionářů v „teplém zázemí“

³ RÁKOSNÍK, J.: *Odborové organizace v počátcích Československa*. In: Na pozvání Masarykova ústavu, Praha 2007, s. 56–70. ČAPKA, F.: *Odborové hnutí na konci habsburské monarchie a na počátku nového československého státu (1917–1921)*. In: Odbory v českých zemích v letech 1918–1948. Brno 2008, s. 11–62.

⁴ První dvě uvedené české centrály svým datem vzniku představují nejstarší odborové organizace v českých zemích: OSČ bylo založeno na sjezdu odborových a vzdělávacích spolků 31. ledna 1897 v Praze, podobně jako ČOD 27. dubna 1902 na schůzi podpůrných a vzdělávacích spolků v pražském hostinci U žitné brány; v pramenech můžeme najít i dřívější datum vztahující se ke vzniku ČOD – říjen 1898. Zemská organizace německých odborových sociálnědemokratických organizací v Čechách byla po dlouhých jednáních ustavena na konferenci v roce 1912; sídlem zemského ústředí se stal Liberec (Reichenberg), spadající pod vídeňskou odborovou ústřednu. Podobně byla vytvořena zemská odborová ústředna německého dělnictva na Moravě a ve Slezsku.

svých postů nedostat se do nemilosti státních úřadů a vyvarovat se povolání na frontu. Proto nepřekvapí skutečnost, že odborová byrokracie spolupracovala na opatřeních restrukturalizace lehkého průmyslu včetně převádění pracovních sil ze spotřebního průmyslu do zbrojařských podniků. Počet odborově organizovaných během válečných let rapidně klesal; jestliže v roce 1913 bylo v OSČ registrováno 105 tisíc členů (zejména na území Čech), jejich počet v roce 1914 klesl na 50 tisíc a o dva roky později (1916) dokonce jen na necelých 24 tisíc.⁵

Pracovní podmínky dělníků za „Velké války“ se rychle zhoršovaly. Na místa narukovaných dělníků na frontu nastupovali mladiství a ženy. Pracovní doba se prodlužovala mnohde i na 12 hodin denně, často se pracovalo také v neděli. Ve zbrojních závodech byl zaváděn vojenský dozor. Od roku 1916 stoupal počet krátkodobých živelných stávek. Těžkosti v zásobování obyvatelstva se blížily kritickému bodu. Narůstající nespokojenost nacházela své vyjádření i v postupném vstupu dělníků do dřívějších odborových organizací. Opět to budeme dokumentovat na situaci v OSČ, nejsilnější socialistické centrále, kde se během roku 1917 zvýšila členská základna na zhruba 42 tisíc, když další výraznější nárůst zaznamenal hned následující rok 1918 – 122 160 odborářů. Pro srovnání: na konci roku 1918 vykazovala ČOD registraci 84 386 členů.⁶

Ve vedení socialistických odborů přetrvával za války předválečný trend: vzrůstal počet autonomistů a nacionalistů na úkor centralistů, tak jak tomu obdobně bylo v sociálnědemokratické straně, kde byl v září 1917 odstraněn z vedení strany Bohumír Šmeral, který zastával prorakouské pozice (proti národně radikální opozici vedené G. Habrmanem, R. Bechyněm a F. Modráčkem). Svým prorakouským „státotvorným“ postojem si i OSČ vysloužilo (stejně jako sociální demokracie) značnou toleranci ze strany Vídně. Předáci sociálních demokratů a národních socialistů začali koketovat s možností sjednocení obou stran a současně i se splynutím obou odborových ústředí. Problém odborové jednoty zazněl na první všeodborové konferenci společně uspořádané OSČ 24. června 1917, stejně jako na všeodborové konferenci ČOD, která se následně sešla 26. srpna téhož roku. Role prostředníka mezi oběma ústředními byla svěřena pražské Dělnické radě, vytvořené v létě 1917 z důvěrníků kovodělných závodů, kde měli převládající vliv národní socialisté.

Konference ČOD se vyslovila pro budování „neutrálních“ odborů se zdůrazněním, že každý dělník má vstoupit do té odborové organizace, „*která je jeho ideovému nazírání nejbližší*“.⁷ Hlásání neutrality v ČOD však postupně ustupovalo, zejména po konferenci OSČ 24. června 1917, a bylo nahrazováno tezí „*úzké součinnosti s politickou stranou*“. Zaznívaly zde hlasy, že se odbory nemají v dosavadní podobě rozpouštět a že druhá strana má přejít právě k nim. Takže lze říci, že se mnohdy jednalo spíše o deklarativní přístup doprovázený poněkud chaotickými kroky. To dokládají závěry konference zastupitelstva ČOD z 3. prosince 1917 a následného valného sjezdu o několik dnů později (z 30. prosince), které na jedné straně konstatovaly a připouštěly škodlivost dosavadní roztržitosti dělnictva, ale na druhé straně obviňovaly (bez pádných důkazů) sociálnědemokratické odbory, že „*nedávají záruku úspěšné činnosti*“. Proto jejich odborový předáci přišli s návrhem ustavit na podkladě parity jakousi „Radu českých dělníků“. Navrhovaný systém parity ze strany národněsocialistických odborářských bossů svědčí o jejich uvědomění si vlastní početní slabosti, kterou hodlali „vyrovnat“ stejnoměrným zastoupením. Ke zvýšení své prestiže „zdola“ uspořádala centrála začátkem prosince 1917 dvě veřejné schůze

⁵ *Přehled dějin československého odborového hnutí*. Praha 1984, s. 98.

⁶ Archiv Českomoravské konfederace odborových svazů v Praze (dále jen A ČMKOS). TUČNÝ, A.: *Památník ČOD 1902–1927*, s. 38. Státní úřad statistický uváděl počet 91 390. Celkový přehled: ČAPKA, F.: c. d., s. 44.

⁷ TUČNÝ, A.: *Odborové hnutí českého dělnictva v letech 1914–1918*. Zpráva tajemnická ke sjezdu českých odborových organizací socialistických ve dnech 7., 8. a 9. června 1919 v Praze. Praha 1919, s. 51.

pražských dělníků (na Žofině a v Plodinové burze), které měly být odpovědí na velmi rezervované stanovisko zemského výkonného výboru a některých výkonných orgánů krajských organizací sociální demokracie k otázce sloučení.⁸

Nelze se tedy divit, že následných několik pracovních schůzek zástupců OSČ a ČOD nepřineslo žádné konkrétnější výsledky. Přesto se ČOD nehodlala vzdát a hledala další cesty, jak vyrovnat svůj členský handicap. Prohlásila se sice za „neutrální“ se snahou získat neorganizované dělníky do své odborové centrály, ale stále bylo zřejmé, že její snahy jsou ovlivňovány (nebo někdy přímo diktovány) národnostními motivy, které jsou vydávány za „posílení dědičného tábora proti absolutistickému a germanizačnímu úsilí rakouské vlády za války“, kdy „národní zájmy národních socialistů byly protikladem internacionalismu v OSČ“.⁹ Z tohoto lavírování byla zřejmá a průhledná taktika a vnitřní ideová nejasnost národních socialistů spojená se snahou „přelstít“ svého soka. Podle představ některých předáků ČOD se měly odbory stát spolu s národně sociální stranou státotvorným elementem.¹⁰ Přitom vzájemná jednání o sjednocení obou odborových centrál dál pokračovala.

Na schůzce 14. ledna 1918 naopak předložili zástupci OSČ návrh, aby byly organizace ČOD až do sloučení podřízeny jejich organizační struktuře. Návrh tentokrát opřeli o svou „neutralitu“, tedy pod opačnou hegemonií, spočívající v podřízení se OSČ, hrající „první housle“. V poněkud deklarativní podobě probíhala další jednání mezi oběma centrály, navazující na předchozí návrhy, které měly vést k dohodě.¹¹ Každá jednající strana argumentovala „svou pravdou“. Příkladem takového postoje byl návrh vedení ČOD ze dne 17. února 1918 předložený Ústřední radě OSČ coby podkladový materiál k odborovému sjednocení, který společně vypracovali odboráři s funkcionáři národněsociální strany. V materiálu je uveden i výčet důvodů, proč je nutná i stranická „socialistická jednota“ jako záruka a podmínka jednotné odborové centrály. Předpokládané sjednocení obou politických stran i odborových centrál bylo především zdůrazněno v 6. a v 7. bodě navrhovaných zásad: „*Jde nám o jednotnou organizaci politickou i odborovou. Socialistickou organizací rozumíme organizaci socialisticky smýšlejících mužů a žen... Náš poměr k nesocialistickým stranám je jasný. Příslušností ke třídě neruší se svazky pojící proletáře organicky s národním celkem v jeho otázkách existenčních a kulturních. Proto jsme se všemi českými stranami za jedno v boji o český stát.*“ „Socialistická jednota“ dostala podporu na sjezdu národně sociální strany ve dnech 30. března až 1. dubna 1918, kdy zde došlo k přijetí „socialistického“ programu, což se odrazilo i ve změně názvu strany na Českou stranu socialistickou.¹² V zahajovací řeči prohlásil zakladatel strany Václav Klofáč, že z hnutí národně sociálního se stává hnutí socialistické.¹³ Ve druhém jednání dne se sešli k samostatnému zasedání předáci ČOD, kteří vyslali do nově zvoleného předsednictva strany svého zástupce Jana Hrizbyla.

⁸ DUBSKÝ, V.: *KSČ a odborové hnutí v Československu na počátku dvacátých let*. Praha 1966, s. 12–16.

⁹ KOTEK, J.: *Odborové hnutí zaměstnanců*. (Teorie a praxe odborového hnutí, vývoj a stav odborového hnutí zaměstnanců v Československu a v cizině). Praha 1930, s. 172.

¹⁰ Blíže: DUBSKÝ, V.: *Hlavní tendence odborové politiky a vývoj v KSČ v letech 1919–1922*. In: *Vznik Československé republiky a odborové hnutí*. Praha 1968, s. 53 a n.

¹¹ K argumentaci lze uvést již zmíněná dvě veřejná jednání pražských dělníků ze dne 9. prosince 1917 (na Žofině a v Plodinové burze), kde byly „nadšeně přijaty resoluce pro jednotu odborového hnutí i pro jednotu politické strany socialistické“. Srovnej: *Český dělník*, 14. 12. 1917.

¹² TUČNÝ, A.: *Odborové hnutí českého dělnictva v letech 1914–1918*, s. 51. V listopadu 1919 byla strana přejmenována na Československou stranu socialistickou. To se však setkal s nevolí „starých členů“, kteří požadovali návrat k původnímu názvu, neboť vypuštění „národně“ považovali za chybu. Přesto nový název zůstal do roku 1926 nezměněn. In: PAROUBEK, J. – DUCHOSLAV, P.: *Stručné dějiny národních socialistů*. Praha 2011, s. 21.

¹³ Podrobněji: KREČMER, J.: *Václav Klofáč a jeho národní socialismus*. Praha 2000. V bodě IV. programu byla vůči sociální demokracii zdůrazněna „nutnost jediného socialistického tábora, aby zájmy utlačované třídy byly chráněny jednotně a účinně“. Blíže: *Politické programy českého národního socialismu*. Ed. Harna, J. Praha 1998, s. 73.

Na společné poradě obou ústředen, která proběhla 6. června 1918, zástupci ČOD setrvali na požadavku, že ještě předtím, než dojde ke konkrétnímu jednání o sjednocení obou odborových centrál, by mělo dojít „*k vyjasnění socialistických zásad ideových a ke sjednocení hnutí politického*“, tj. politických stran, v jednu reformistickou stranu, v níž by právě oni měli zaujmout vůdčí postavení. Jednalo se de facto o poslední oficiální jednání ČOD a OSČ do konce monarchie.

Podstata „českého socialismu“ byla v předvečer událostí Října 1918 postupně vyjádřena zcela pragmaticky – jednoznačně nadřazovat národně politická hlediska nad sociálními.¹⁴ Přitom stále ještě „doznívaly“ zbytky „internacionalismu“ v sociální demokracii oproti „národním zájmům“ v národněsociální straně. Bylo stále zřejmější, že v obou stranách nešlo výhradně o odborovou jednotu, ale stále více o politické otázky, o „spojité nádoby“ mezi stranou a jejími odbory. Předáci ČOD to pojmenovali zcela jednoznačně: odbory by mohly být jen jakousi „filiálkou“ sjednocené strany na zásadách „českého národního socialismu“.

S blížícím se rozuzlením politicko-mocenských změn se stále důrazněji ozývaly z obou odborových centrál hlasy žádající jasná stanoviska k diskutovaným tématům okolo možného sjednocení OSČ a ČOD. Výsledek se však nedostavoval, jednání dál špěla do „slepé uličky“. Velká očekávání v otázce sjednocování se očekávala od VI. sjezdu OSČ, který se sešel ve dnech 28. září – 1. října 1918.¹⁵ Dosti odlišně zněla slova ve vystoupení prostých delegátů oproti stanoviskům členů vedení, kteří vyzývali k opatrnosti, když se snažili možné sjednocení označit jako „*poškození zájmů odborově organisovaného dělnictva*“. Z jejich úst zazněly návrhy neukvapovat se a počkat „rok až dva roky“. Proti sjednocování s ČOD se v centrále stále silněji prosazovala myšlenka spojit OSČ s centralistickými organizacemi; předběžná jednání začala od března 1918. Nakonec předáci OSČ předložili tzv. socializační program, který byl oficiálně schválen až v květnu 1920. K otázce sjednocení se na sjezdu vykristalizovaly dva protichůdné názory, z nichž jeden považoval sjednocení za nešťastnou záležitost, a naproti tomu ten druhý ho označoval za zásadní věc. Ukazovalo se, že stávající diference mezi OSČ a ČOD se nadále spíše prohlubuje, což korespondovalo s přetrvávajícím odlišným pohledem na priority u obou těchto odborových centrál. U ČOD se kladl větší důraz na tradiční „všenárodní“ pojetí související s dlouhodobou orientací, naproti tomu v OSČ se zdůrazňovaly sociální otázky. Už na začátku jednání sjezdu byla přijata rezoluce, která „*vyslovila svůj soud k událostem dnešní doby a zejména učinila projev proti nesnesitelným poměrům drahotným a vyživovacím*“.¹⁶

S posunem říjnových dat dospěl rozklad rakousko-uherského mocnářství do kritického stádia. Po Národním výboru československém¹⁷, jako vrcholném orgánu domácího odboje, se ze zástupců výkonných orgánů sociální demokracie a socialistické strany vytvořila 6. září 1918 tzv. Socialistická rada, koordinační instituce, v níž se scházeli vůdcové obou českých socialistických

¹⁴ Tamtéž, s. 56.

K možnému sloučení obou socialistických stran se později lapidárně vyjádřil Ferdinand Peroutka: „*Aby tito soupeři se sešli, bylo třeba, aby dříve se odehrály dva procesy: sociální demokraté musili zcela přijmout myšlenku národní, což se stalo vlivem války, a národní socialisté musili se zradikalizovat sociálně, což se stalo také vlivem války. Sblížení obou stran mohlo být uskutečněno jen ve znamení národní i pevnosti socialistické.*“ In: PEROUTKA, F.: *Budování státu, I (1918–1919)*. Praha 1991, s. 22.

¹⁵ A ČMKOS. *Protokol VI. všeodborového sjezdu Československého odborového sdružení, konaného 28. září – 1. října 1918 v Praze*. Sbirka starých odborových spolků, svazů a centrál, č. inv. j. 6312, kart. 440.

¹⁶ Tamtéž, s. 44.

¹⁷ Národní výbor československý vznikl 13. července 1918 na základě reorganizace stávajícího výboru z roku 1911, jehož úkolem byla příprava na převzetí moci, vypracování nových zákonů a budování příští státní správy. Výbor v čele s Karlem Kramářem měl 38 členů, při zastoupení jednotlivých politických stran se vycházelo z výsledků posledních voleb do říšské rady (1911).

stran k poradám o společném postupu.¹⁸ Jak později uvedl Ferdinand Peroutka, rada byla utvořena, „aby do nového státu socialismus vešel jako činitel vlivný a vědomý si svých cílů. Národní svornost, usuzovali socialisté, nemá být prostředkem k oslabení nebo k zakrytí socialistických ideálů“.¹⁹ Jejím úkolem bylo rovněž pokračovat v přípravách na sloučení obou socialistických stran.

Prvním konkrétním krokem společného postupu obou socialistických stran sdružených v Socialistické radě byla akce 14. října 1918, známá jako generální stávka, namířená proti vývozu potravin a zboží do zaalpských zemí. V připravené proklamaci (v pozdějších oběžnících) se vyhlášoval nejdříve „samostatný stát“, později zaměněný za „samostatnou republiku“; v Moravské Ostravě došlo dokonce k prohlášení „socialistické republiky“. Touto aktivitou, podpořenou jejich odborovými centrály, hodlaly obě strany upevnit své postavení ve stávající politické struktuře a výhledově zaujmout postavení v budoucím státě. V pokynech pro řečníky bylo uvedeno: „*Velmi budiž zdůrazněno naprosté provedení zásad demokracie v našem státě a řešení důležitých problémů socialistických.*“²⁰ Generální stávka, nekonzultovaná s Národním výborem československým, skončila úspěšně, téměř všude se zastavila práce; v Praze však jen částečně, protože střed města obsadily jednotky vojska (složené převážně z Němců a Maďarů). Od chvíle, kdy se vytvořila Socialistická rada, mnozí odborářští funkcionáři věřili, že sloučení obou socialistických stran (i odborových centrál) je téměř hotovou věcí. Doufalo se, že do prvních voleb v novém státě budou již postaveni společní kandidáti. Mnohdy se jen hýřilo optimismem. Naopak nastávající problémy jej brzy zchladily.

Vydáním prvního zákona, jenž vstoupil do historie jako *Zákon Národního výboru československého ze dne 28. října 1918 o zřízení samostatného státu československého*, vyhlášeným se Sbírce zákonů pod č. 11/1918 Sb. z. a n.²¹, se českou národní revolucí (převratem) zrodil samostatný stát. Habsburská monarchie se propadla do minulosti.

Snahy po sloučení socialistických odborů

Po prvních hektických porevolučních dnech se vracela otázka sloučení obou socialistických stran. Vznik Československé republiky vytvořil novou základnu pro činnost odborových ústředí a organizací. Ke sloučení však došlo jen s českými centralisty v sociální demokracii. Centralisté, kteří usilovali za Rakouska o jednotu organizací sloučením, vycházeli z marxistické zásady, že v jednom státě má být jedna odborová organizace. Proto okamžitě po vytvoření republiky, kdy bylo jasné, že setrvat u vídeňské centrály této zásadě odporuje, navrhli vedení OSČ sloučení. V listopadu se uskutečnily oficiální porady mezi zástupci Ústřední rady OSČ a zástupci centralistů, takže část centralistických organizací od 1. prosince 1918 splynula s OSČ, zbytek pak počátkem následujícího roku.²²

¹⁸ Socialistická rada byla složena ze zástupců výkonných výborů obou socialistických stran (A. Němce, F. Soukupa, B. Šmerala, G. Habrmana, J. Stivína, V. Klofáče, E. Frankého, J. Stříbrného, J. Svozila). Po vzoru pražské (ústřední) Socialistické rady vznikaly rady i v řadě českých měst a venkovských obcí. Svou činnost rada ukončila na jaře 1919.

¹⁹ PEROUTKA, F.: c. d., s. 21–22.

²⁰ Tamtéž, s. 29.

²¹ ČAPKA, F. – KRÁLOVÁ, P.: *Novověk a doba moderní*. Textová příručka k výuce dějepisu II. Praha 2006, s. 114–115.

²² JÍŠA, V.: *Formování revoluční odborové politiky*. In: O revoluční odborovou politiku. Praha 1945, s. 18–22. O společném postupu a podmínkách případného sjednocení autonomistické sociální demokracie a centralistické České sociální demokracie strany dělnické se jednalo 29. ledna 1919 v Praze. Další jednání proběhlo 16. března 1919 v Brně, takže od 1. dubna 1919 bylo sjednocení potvrzeno. In: *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*. Ed. Prokůš, P. Praha 1999, s. 131–132.

Podobně jako sloučení s centralisty v sociální demokracii posílilo radikalismus, tak v socialistické straně to bylo spojení s anarchisty, kteří měli silné pozice mezi horníky na severu Čech; jejich představitel Bohuslav Vrbenský se stal dokonce ministrem výživy lidu v první Kramářově vládě. Po celou dobu svého spojení s českými socialisty anarchisté kolísali mezi vrozeným revolucionářstvím a touhou prospět republice. 8. prosince 1918 zastupitelstvo československých socialistů přijalo novou rezoluci, v níž „*nanovo zdůraznilo svou pevnou vůli po sloučení všech socialistických organizací politických i odborových v jedinou stranu československých socialistů. Sloučení to budiž provedeno v duchu programu, který přijal sjezd naší strany 1. dubna 1918... Od sjezdu československé sociálnědemokratické strany dělnické očekáváme definitivní rozhodnutí.*“²³

K vyjasnění základní otázky – sloučení sociálnědemokratických a národněsocialistických (socialistických) odborových centrál – měl tedy přispět XII. sjezd sociálních demokratů, který zasedal ve dnech 27. až 30. prosince 1918. Strana (se změněným názvem Československá sociálnědemokratická strana dělnická-ČSDSD) se zmítala už od války ve vnitřních sporech.²⁴ Nyní se objevily nové motivy rozporů, které zejména souvisely se vstupem jejich ministrů do vlády. V průběhu jednání se několikrát srazily dva směry – levý a pravý. Levá nálada se projevovala zejména neurčitým horováním pro bolševismus. Praporem kolem něhož se stmelovala levice, byl odpor proti spolupráci s „měšťanskými stranami“. Nakonec převládl kompromisní postoj, který jen oddálil trvající rozpory. Sjezd v rezolucích podpořil „*požadavky vyslovené Všeodborovým sjezdem ve dnech 28. září – 1. října 1918 v Praze konaným a předloženým Odborovou ústřednou vládě československé.*“²⁵

Jednou z příčin rozdělovacích levice a pravici byla na sjezdu otázka sjednocení. Levice vyjadřovala obavy, že sloučení, kde největší část tvoří „*živly neuvědomělé, krajně nacionální a šovinistické*“ by zatáhlo sociální demokracii do „drobečkového reformismu“. Pravé křídlo se naopak přimlouvalo za sloučení. Posilňování radikálního křídla v sociální demokracii obě strany i jejich centrály oddalovalo. Čeští socialisté (nyní členové Československé socialistické strany – ČSS) se ostře vyslovovali proti „bolševickým záchvatům“. Podobně požadavek, aby do názvu nové strany bylo vloženo slovo „dělnická“, odpuzoval nedělnické složky českých socialistů, hlavně živnostníky. To však byly spíše zástupné důvody.

Po 28. říjnu 1918 šlo však o mnoho víc, o podíl na státní moci. Politické strany se stávaly stále mocnějšími a obklopovaly se pevnější hradbou spřízněných a závislých organizací, z nichž nejdůležitější byly právě odborové organizace; v našem případě to bylo Odborové sdružení československé a Československá obec dělnická.

Nakonec ke sloučení mezi sociálnědemokratickými (OSČ) a národněsocialistickými odbory (ČOD) nedošlo. Poslední pokus ztroskotal 1. října 1919. Radikálně smýšlející stoupenci sociálnědemokratické levice dokonce nutili neorganizované dělníky a stoupence ČSS ke vstupu do OSČ. Začalo se mluvit a psát o „továrním teroru“. ČSS ultimátem požádala 15. listopadu vládu o vydání zákona, který by v tomto směru doplnil zákon o občanských a spolkových svobodách. A šla ještě dále. Pohrozila demisí svých ministrů, potvrzenou 7. prosince nejvyšším orgánem strany. Rudozelená koalice byla ohrožena. Aféra byla zažehnána vládním nařízením z 19. prosince 1919, když již předtím, 7. prosince, zastupitelstvo ČSS proklamativně ohlásilo vystoupení

²³ PEROUTKA, F., c. d., s. 314–317.

²⁴ Po vzniku ČSR se OSČ oficiálně přejmenovalo na Odborové sdružení československé a ČOD na Československou obec dělnickou.

²⁵ *Politické programy Československé a Československé sociálně demokratické strany dělnické 1878–1948*, c. d., s. 130.

ze Socialistického bloku, koordinujícího politiku obou stran ve vládě. Z demise nakonec sešlo. Socialistický blok však skončil.²⁶

I přes nepříznivý vývoj sjednocovacích snah se socialistické odborové hnutí v českých zemích od konce války výrazně oživovalo, a to zejména ve srovnání s předchozím vývojem na počátku a v prvních letech války, kdy došlo k výraznému poklesu členstva, zvláště pak v OSČ (celkově až zhruba na čtvrtinu). Do konce války dosáhl celkového počtu v českých zemích 371 tisíc, výrazně pak stoupal během následujícího roku 1919, kdy se vyšplhal až k 1 305 tisícům, přičemž zhruba tři čtvrtiny členstva z toho tvořili dělníci, převážně organizovaní v OSČ (643 tisíc, tj. zhruba 49 %).²⁷ Drtivá většina organizovaných českých dělníků byla soustředěna v ústřednách oficiálně se hlásících k socialistickým zásadám, tj. k OSČ nebo ČOD (němečtí pak k DGB). Od podzimu 1919 bylo již zřejmé, že socialisticky orientované odbory v českých zemích zůstanou na relativně dlouhou dobu organizačně rozdělené, a to v podstatě podle stranického „klíče“. Navíc se také ukazovalo, že ČOD po ztroskotání své sjednocovací koncepce nastoupila (spolu s „mateřskou“ socialistickou stranou) vlastní cestu, což de facto potvrdil i první poválečný sjezd ČOD; ke konci roku 1919 měla tato centrála evidováno 192 tisíc členů.

Těžiště rozhodování o směru vývoje socialistického směru v odborovém hnutí se tak jednostranně přesunulo do obou sociálnědemokratických ústředen: vedle české tedy i německé. Mimo zmiňované tři centrály fungovaly v českých zemích i tzv. občanské a křesťanskosociální ústředny (české i německé). Výsadní postavení OSČ bylo dáno řadou skutečností, především pak předchozím vývojem a s tím spojeným postavením v rámci celého odborového hnutí v českých zemích. Předáci OSČ se také snažili získat členy i mezi zemědělským a lesním proletariátem (ze 439 členů vzrostl počet v roce 1918 na magických skoro 180 tisíc koncem roku 1919). Tak se stalo, že tento svaz mezi 51 odborovými svazy v OSČ zaujímal jedno z vedoucích míst.²⁸ Ústředí OSČ se dlouho snažilo, aby sporné otázky v sociálnědemokratické straně (levice × pravice) se pokud možno nedostávaly na „půdu“ odborů. Tento prozíravý postoj zaujalo vedení i před zahájením XIII. sjezdu sociální demokracie (25.–28. září 1920), kdy byla na 23. září svolána na pražský Žofín konference svazových představenstev, která přijala tzv. *Zásadní prohlášení ve věci sporu*. Prohlášení navazovalo na předchozí výzvu Ústřední rady OSČ ze 17. září t. r. k zachování přísné neutrality odborů vůči probíhajícímu sporu v sociální demokracii a představovalo jednak jakési dodatečné teoretické zdůvodnění dosavadní prosazované „nestranné“ politiky, a jednak současně pracovní platformu pro pokračování v tomto kurzu i v nadcházejícím období.²⁹ Po dobu sporu byli zástupci OSČ odvoláni z výkonného výboru strany.

Rozkol v sociální demokracii se však nepodařilo odvrátit. Po vyvolání zápletky kolem Lidového domu v Praze a tisku Rudého práva podalo vedení pravice (reformistické)³⁰ sociální demokracie na policejní ředitelství oznámení pro rušení držby, takže policie obsadila 9. prosin-

²⁶ KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky (1918–1929)*. Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929). Praha 2003, s. 81–82.

²⁷ Blíže: A ČMKOS, KOTEK, J.: c. d., s. 109.

²⁸ Tamtéž, s. 177–179.

²⁹ V přijatém prohlášení se mj. konstatovalo, že „Ústřední rada Odborového sdružení československého nedoporučuje, aby zejména odboroví důvěrníci v této své funkci brali podílu na poradách politicko-stranických“ a dále také se vyzývalo „k nestrannosti odborových organizací ve sporu, zdůrazňujíc snahu o jednotné odborové hnutí v celé republice bez ohledu na názory politické, zásady náboženské či příslušnost národní“.

A ČMKOS, *Zpráva Odborového sdružení československého k VII. sjezdu všeodborovému za leta 1918–1920*, c. d., s. 77.

³⁰ Vedle označení „socialistické“ odborové centrály je užito i „reformistické“, vyskytující se v dobové literatuře; později přešlo do komunistické terminologie jako protipól komunisty používaného „třídního boje a proletářské revoluce“, takže reformisty byli označováni „odpůrci a zaprodanci“.

ce 1920 Lidový dům. Výkonný výbor levice vyzval ke generální stávce. Zastupitelstvo OSČ vydalo 10. prosince *Prohlášení k dělnictvu odborově organizovanému*, v němž se „dovolává proto v poslední chvíli rozvahy obou sporných stran a nabízí jim služby zprostředkovatelské k vyrovnaní sporu“. Ústřední odborová rada se ještě 12. prosince pokusila dosáhnout smířčí dohody obou táborů. Současně reagovala na nové plamenné výzvy levice „do boje za socialistickou republiku!“, když v novém prohlášení ze 14. prosince zdůraznila, že vyhlášení generální stávky „se obešlo bez vědomí odborových organizací“, a proto „nemůže při veškeré sympatii s požadavky sociálními při ní proklamovanými považovati za prospěšné pro zdar akce dělnické. Ústřední odborová rada doporučuje proto stávku skončiti, v předpokladu, že nevzejdou z ní žádné důsledky jejím účastníkům“. Tento postoj v hodnocení stávky byl dále posunut v rezoluci přijaté 21. prosince t. r. na schůzi představenstev svazů: „Generální stávka svým vznikem postrádala mravního základu všeobecného zájmu i přes později připojené požadavky sociální, byla prohlášena bez souhlasu odborové ústředny, ano proti její vůli... Stávka byla vyvolána fantasy a nebyla odborářsky připravena a vedena. To nebyla generální stávka, nýbrž partisánská stávka...“ Současně bylo v rezoluci zdůrazněno, že se může republika na OSČ plně spolehnout.³¹ Ukazovalo se, že OSČ se stávalo v Československu i důležitou státotvornou silou. OSČ důsledně diferencovalo mezi skutečnými cíli (politickými) levice, které nepokrytě směřovaly k založení komunistické strany, a sociální oblastí odborových zájmů.

Událostmi na konci roku 1920 a porážkou levice definitivně skončilo období hledání možností sjednocení socialistických odborových centrál. Rozštěpením ČSDSD na vlastní stranu sociálnědemokratickou a komunistickou stranu v květnu 1921 byl rozkol přenesen i do odborových struktur. Sjednocení odborových organizací dělnictva různých směrů se sice nestalo skutkem, ale myšlenka jednotného postupu odborově organizovaného dělnictva v hospodářských otázkách se prakticky realizovala do programu na I. československém všedoborovém sjezdu v červnu 1921, konaném za účasti zástupců OSČ, ČOD a liberecké ústředny německých sociálnědemokratických odborových organizací.

První poválečné roky v odborovém hnutí v českých zemích představovaly zformování základní organizační struktury, která v pluralitním politickém systému první republiky nabízela zaměstnancům mnohotvárné rozvrstvení, jež bylo představováno pestrou nabídkou odborových ústředí i organizací a spolků. Na tuto různorodou paletu působilo i rozličné národnostní prostředí. Přitom odbory v českých zemích zaujímalý prioritní postavení ve srovnání se situací na Slovensku a na Podkarpatské Rusi. Teprve další léta ukázala, nakolik se dařilo uplatňovat hlášanou nadstranickost a neutralitu odborů v politickém systému československého státu. Do nových poválečných poměrů v českých zemích vstupovaly odbory jako poměrně významná síla, s níž se muselo v prvorepublikovém politickém systému počítat.

Závěrem

Rozporná stanoviska mezi jednotlivými centrály a samostatnými odborovými organizacemi se nepodařilo překonat. Nepřevažovaly ani tak ideologické rozdíly jako mnohdy osobní postoje staršího data. Zatížení minulostí v nových podmínkách se ukázalo nepřekonatelné. U odborových bossů mnohdy převažovala obava ze ztráty postavení v žebříčku jistých postů, které jim zajišťovaly vcelku dobrý životní standard. Zaváděný republikánský systém v nové struktuře dobře honorených profesních míst byl pro ně daleko lákavější než nejistota konkurenčního prostředí.

³¹ Odborové sdružení československé, časopis OSČ, roč. XXV, 1921, č. 1, s. 10–14.

Hospodářské ústředny, dědictví válečného hospodářství, které přidělovaly obyvatelům potraviny i ošacení a v podobě syndikátů podnikatelům zase suroviny, obchodní kvóty a státní zakázky, byly pro ně sociální jistotou. Prorůstaly celým hospodářstvím, a protože přidělovaly nedostatkové zboží, kvetla v nich korupce. Sociální demokraté i socialistická strana a s nimi spojené odborové organizace se tohoto vázaného hospodářství nehodlali vzdát. Pro volný trh zatím nebyl dostatek produkce. Čas ke zrušení nebo k omezení centrál nastal až o něco později, když se jednak zlepšila hospodářská situace země, a jednak už nemělo radikální sociální hnutí takovou sílu. Masarykem propagované heslo o „hospodářské demokracii“ představovalo kodifikování práv odborů v podnicích, vážení míry jejich vlivu a uzákonění kontrolních práv zaměstnanců či dokonce zavádění samosprávných prvků do řízení podniků.

Můžeme konstatovat, že v novém státě měla činnost odborových organizací v mnoha směrech kvalitativně odlišné podmínky. Uzákonění demokratických svobod přispělo ke všeobecné demokratizaci společenského života a k nebývalému vzrůstu politické aktivity občanské společnosti. Zejména první poválečné období se vyznačovalo značnou sociální radikalizací a rovněž celkovou velkou spolkovou angažovaností obyvatelstva. Do popředí se dostávala sociální problematika prezentovaná dílčími požadavky, jako otázkami mzdového a pracovního zákonodářství. Postupně skoro každá větší politická strana si spoluvytvářela odborovou ústřednu, a tím usilovala o získání vlivu na taktiku a postup odborově organizovaných zaměstnanců, a to přesto, že tyto ústředny oficiálně deklarovaly svou nezávislost (neutralitu) na politických stranách. Odbory neměly politickou moc, ale měly politický vliv, který byl oslabován přebujelým politickým stranictvím, což vnášelo napětí mezi odborářské „bossy“. Přesto odbory zejména v zaměstnavatelských organizacích byly uznávány za rovnocenného partnera zaměstnavatele. To se odrazilo výrazným početním vzrůstem odborových organizací a jejího členstva, zejména socialistických směrů. Zůstaneme-li jen u českých socialistických odborových centrál, tak na konci roku 1919 vykazovalo OSČ již 643 276 členů, ČOD měla vedeno v evidenci 192 665 členů. Mezi oběma centrály zavládlo pro další léta „bratrovražedné nepřátelství“.³²

doc. PhDr. František Čapka, CSc.

Brno

Česká republika

e-mail: capka@ped.muni.cz

³² ČAPKA, F.: c. d., s. 21, 44.

**ZMIERZCH TZW. „RUSKIEJ AKCJI“
W ŚWIELE NOWYCH WYZWAŃ I PRIORYTETÓW
CZECHOSŁOWACKIEJ POLITYKI ZAGRANICZNEJ**

MICHAŁ JARNECKI

Based on the study of archival sources and literature, the author describes the end of the so-called Russian action of the Czechoslovak government to help those who escaped from Russia after the Bolshevik Revolution.

Key words: Czechoslovakia; foreign policy; "Russian action".

Komplikująca się sytuacja międzynarodowa, dramatycznie powiększająca się rosnąca groźba dezintegracji państwa na tle kwestii etnicznych, nie mogły pozostać bez wpływu na postrzeganie i miejsce problematyki ukraińskiej w Czechosłowacji. Proces systematycznego zmniejszania środków na wspomaganie tzw. „ruské akce“ („ruskiej akcji“), mający miejsce od 1927 r., trwał dalej. Najszybciej i dotkliwie odczuły to organizacje emigracji ukraińskiej, jak Komitet, zwany niegdyś Społecznym, nie mówiąc o szeregu innych środowiskowych czy zawodowych gremiów¹. Pozycja tej zasłużonej wcześniej instytucji nadal ulegała pomniejszeniu. Dowodem byłaby, w kwietniu 1933 r., wizyta w ministerstwu wnitra MV delegacji Komitetu z jego ówczesnym szefem, prof. Szeluchinem, który złożył referentowi do spraw obcokrajowców memoriał z szeregiem postulatów. Referent ministerstwa miał przyjąć wychodźców chłodno, oświadczając, że władze czechosłowackie mają z powodu udzielania azylu, najczęściej „zdemoralizowanym“ emigrantom ukraińskim tylko przykrości. Ponoć rozgoryczony przewodniczący delegacji, przypomniał zasługi Ukraińców w walkach ze „zbolszewizowanymi Węgry“ i wygłosił litanię skarg, zlekceważonych przez czeskiego urzędnika².

Niezależnie od przesłanek geopolitycznych, w sumie decydujących, jakiś wpływ na zmniejszający się zakres pomocy miał zapewne ogólnoswiatowy kryzys gospodarczy. W obliczu niedostatku i konieczności ograniczeń, ujawnić się musiał i teraz egoizm etniczny. Obawy przed bezrobociem i biedą przebijały z listów wychodźców, podobnie jak uwagi o mniej przychylnym niż niegdyś stosunku do emigrantów zwykłych obywateli ČSR. Do wygnańców docierała świadomość, że Czesi mają swoich 300 tys. bezrobotnych i „nie mogą więc trzymać na posadach cudzoziemców“³.

Akcja formalnie zmierzała do końca. Rok 1934 był ostatnim, gdy oficjalnie podlegała resortowi spraw zagranicznych, czyli MZV. Od tej pory przejął sprawę Czechosłowacki Czerwony Krzyż i Ministerstwo Spraw Socjalnych (Ministerstvo sociální péče), otrzymujące na ten cel

¹ Centralne Archiwum Wojskowe Warszawa (CAW), O. II SG, sygn. I.303.4-2345, k. 310, raport placówki wywiadu „Olaf“, 30. 01. 1933, według autora cięcia wydatków wynosiły połowy dotychczasowych sum, np. dla Komitetu oraz SUEO, czyli Związku Ukraińskich Organizacji.

² Archiwum Akt Nowych Warszawa (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (d. MSW), sygn. 1041, k. 49, Komunikat Informacyjny nr 22 z 26. 04. 1933.

³ CAW, SRI, DOK V, sygn. I.371.5/A-307, k. 6, list do I. Czornyja z 13. 09. 1931 oraz sygn. I.371.5/A-309, k. 95, list M. Omelczenkowej z 19. 12. 1931; korespondencja przechwycona przez polski wywiad.

subwencje budżetowe⁴. Zmniejszyły się również konkretne zasiłki-dotacje dla czołowych działaczy ukraińskich. Owe sumy poniekąd stanowiły formę dyscyplinującą środowisko wychodźców, dzieląc ich na lepszych, czyli lojalnych, a zarazem posłusznych i gorszych, czyli knąbrnych i politycznie niewygodnych, o czym przekonać się mogło środowisko Mykity Szapowała⁵. Cięcia dotyczyły też instytucji naukowo-dydaktycznych, co okazało się dla nich bolesne, a dla niektórych wręcz zabójcze. Najgorzej wyszła na tym Akademia Gospodarcza w Podiebradach, która mogła poszczycić się niemałym dorobkiem i liczbą absolwentów, sięgającą 3000 osób. Podejmowane wysiłki w postaci organizowanych zbiorów wśród wychodźców w USA i Kanadzie nie uratowały uczelni, która została oficjalnie zamknięta w 1933 r., choć przez jeszcze dwa lata ciągnął się proces jej likwidacji. To samo spotkało w tym samym czasie Instytut Pedagogiczny im. M. Drahomanowa⁶. Pewnego rodzaju kontynuacją tego akademickiego ośrodka był powołany na „gruzach” Akademii, Ukraiński Instytut Techniczno-Gospodarczy, który przejął większą część kadry naukowej poprzedniczki⁷. Podiebradzkim placówce wspierało powołane w 1931 r. przez emigracyjne środowiska Towarzystwo Przyjaciół Ukraińskiej Akademii Gospodarczej. Nie uchroniło jej co prawda przed likwidacją, ale pomogło w przekształceniu we wspomniany Instytut. Prowadził on korespondencyjny tryb nauczania. Pozwoliło to zmniejszyć wydatki do 200 tys. Kč i dopasować funkcjonowanie do składek wychodźców, z których najhojniejsi wywodzili się z USA i Kanady⁸. Cięcia dotknęły również tak szacowną placówkę, jak Wolny Uniwersytet Ukraiński. Redukcji subwencji dokonywano i tutaj stopniowo od końca lat dwudziestych. Resort oświaty, czyli MŠANO zszedł z około półmilionowych dotacji rocznie do 200 tys. koron, a te z kolei spadły do połowy w ostatnim roku istnienia tzw. I Republiki (tzn. do czasu konferencji monachijskiej). Pewne kwoty przekazywała też tradycyjnie Kancelaria Prezydenta. Przekazywała ona dotacje od 1925 r., które od 12 tys. w latach 1925–1929, uległy zmniejszeniu i w następnych wynosiły już tylko 10 i 8 tysięcy koron miesięcznie⁹. Uniwersytet przetrwał aż do ustanowienia przez III Rzeszę Protektoratu, gdy zaistniał dla niego korzystniejszy polityczny klimat. W końcu egzystencji ČSR prowadzone tam były tylko studia zaoczne¹⁰.

⁴ Opinia słowackiej badaczki, p. dr hab. L. Harbulovej, pracującej nad tym tematem w zespole prof. Z. Sládka, w rozmowie z autorem; tez SLÁDEK, Z.: *Russkaja emigracija v Českoslovačii...*, s. 37–38 oraz AMZV, Sekcie II/2 kr. 256a – dokładniej w poprzednim rozdziale przy omawianiu początku „ruskiej akcji”; z tych innych materiałów wynika, że jednak resort Beneša a potem Krofty jeszczełożył pewne kwoty na „akcję”.

⁵ Archiv Kanceláře prezidenta republiky Praha (APR), T. 1934/21, Č. II, liczne przekazy pieniężne z Czeskiego Banku Przemysłowego na specjalne konto Kancelarii Prezydenta w latach trzydziestych, kwoty wahały się od 85 do 118 tys. Kč rocznie, brakuje tam nazwiska Szapowała; Archiv ministerstva zahraničních věcí Praha (AMZV), II Sekce, kr. 256a, lista wspieranych uchodźców z połowy 1936, interesujące, że ex-premier URL, a zarazem profesor uniwersytecki Borys Martos otrzymywał 815 Kč, a Gałagan 250 Kč zapomogi miesięcznie, wraz z informacją z 3. 03. 1937, č. 30049 o przeznaczeniu 2,8 mln. Kč na rok 1937; o tym że subsydia sięgały dla poszczególnych osób z puli Kancelarii Prezydenta Republiki maksimum 800 Kč, jest wspomniane w spisie rosyjskich i ukraińskich emigrantów, 31. 12. 1936, w: *Dokumenty k dějinám ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice (1918–1939)*. Praha 1998, s. 182.

⁶ CAW, O.II. SG, sygn. I.303.4-5579, materiały dotyczące likwidacji szkoły w Podiebradach; CAW, SRI DOH V, I.371.5/A.308, list z Podiebrad, W. Domanyckiego do A. Romanienki z redaktora pisma „Silskij Hospodar” we Lwowie, o kłopotach finansowych Akademii; TEJCHMANOVÁ, S.: *Politická činnost...*, w: *Rusko a ukrajinská emigrace...*, s. 18 oraz w tym samym tomie art. VACKA, J.: *Institucionální základna...*, s. 36

⁷ CAW, O.II SG, sygn. I.303.4-5396, k. 464, raport z 27. 11. 1936.

⁸ AAN, MSZ, sygn. 5296, k. 161, raport radcy M. Chodackiego z poselstwa w Pradze, 10. 06. 1936; wg autora w zbiorze pieniędzy odgrywała znaczącą rolę na drugim kontynencie organizacja „Obrona Ukrainy”, której przewodniczył sławny Myroslaw Siczyński, przed laty zabójca galicyjskiego namiestnika A. Potockiego.

⁹ SUA, Ukrajinske Muzeum, sygn. 16, inv. č. 382, bilanse z lat trzydziestych.

¹⁰ Pismo J. Horáka adresowane do I. Horbaczewskiego z informacją o rocznicowych uroczystościach na cześć Szewczenki, 2. 02. 1939, w: *Dokumenty...*, s. 198–199.

Podobne cięcia, jeżeli nie większe, dotknęły emigrację rosyjską, poświęcaną w podobnym, jeśli nie większym stopniu, na ołtarzu zbliżenia z ZSRR.¹¹ Interesującym dokumentem pod tym względem jest analiza dokonana na zamówienie TGM, dotycząca rosyjskiego wychodźstwa. Autor, prof. Liacky, konstatował, iż jako grupa, emigranci w większości ulegli demoralizacji. Nawet młodzież traktuje studiowanie jako sposób na przetrwanie, a nie cel sam w sobie. W relacjach z rządem ČSR, dostrzec można nadzieje na powrót do „oswobodzonej” Rosji, ale z czasem i rozczarowanie, gdy zostały nawiązane kontakty z ZSRR. Kończył uwagę, że „rosyjska emigracja nie ma żadnego wpływu na to co się w jej kraju dzieje”¹², co dla praktycznych Czechów stanowiło zapewne dobitne potwierdzenie słuszności wybranej drogi, niezależnie od ludzkich sympatii wobec wygnańców i uciekinierów. Ciekawe, że już prawie 10 lat wcześniej z powodu obaw o ewentualną rekcję Moskwy pojawiły się podobne przejawy reasekuracji ze strony Pragi. Wniosek taki nasuwa się, podczas czytania raportu skierowanego do TGM, z informacją, że wdowie po sławnym generale Brusilowie, Nadzieździe, wypłacana jest zapomoga na nazwisko niejakiej Bogusławskiej, aby zmylić sowieckich urzędników¹³.

Ograniczenie pomocy humanitarnej nie oznaczało wcale, iż ustała ona zupełnie. Część czechosłowackich urzędów wspierało wychodźców spod znaku Tryzubą bardziej dyskretnie. „Ruska akcja” prowadzona była dalej, choć w wyraźnie zmniejszającym się zakresie. Z dokumentów Czechosłowackiego Czerwonego Krzyża wynika, iż zaplanowane zostały na pomoc dla emigrantów pewne środki nawet na rok 1939¹⁴.

Idealnym rozwiązaniem dla kwestii ukraińskiej, z punktu widzenia dyplomacji czechosłowackiej, do czego zresztą zmierzała część obozu rządzącego w poprzedniej dekadzie, byłoby pogodzenie Ukraińców z Rosją, czy też Sowietami, w jakiejś formie federacji. Takie kroki podejmował Beneš zarówno przed, jak i po swoją moskiewską wizytą. W roli pośrednika występować miał redaktor Švihovský, z agencji Centropress. Według informacji polskiego wywiadu „celem tych zabiegów było przygotowanie gruntu do odnowionej, federalistycznej koncepcji ukraińsko-rosyjskiej, a z drugiej strony, do przekonania przywódców emigracji, że w ZSRR Ukraińcy w porównaniu z innymi państwami korzystają z pełni praw narodowych i stąd rozmowy z liderem USRP [Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej – MJ] Grigorjewem czy grawitującym ku OUN Gałaganem”¹⁵. Co więcej Švihovský „ze szczególnym naciskiem podkreślał niebezpieczeństwo polsko-niemieckich koncepcji w sprawie ukraińskiej i wskazywał na konieczność wyraźnego sprecyzowania stosunku do nich i mediatorskiej roli Czechosłowacji”. Autor raportu kontynuował, iż podczas rozmów kijowskich Beneša padły zapewnienia sowieckiego dyplomaty Lubczenki, że USRR „zgodzi się na powrót <lepszego> emigracji”, da amnestię i przejmie część ukraińskich instytucji w ČSR¹⁶.

Pomimo widocznych sygnałów ochłodzenia relacji władz czechosłowackich z wychodźstwem, uaktywnienia środowisk nacjonalistycznych oraz nowych priorytetów w polityce zagranicznej Pragi, kręgom kierowniczym wydawało się, że poważny wspólny konflikt jest trudny do wyobrażenia.

¹¹ Notatki: MZV z 23.03.1933, poświęcona problemom Zemgoru oraz szefa kancelarii prezydenckiej Šamala z 2. 5. 1932, ibidem, s. 160–161 i 173; też o zaniku akcji pomocowej SLÁDEK, Z.: *Ruskaja i ukrajinskaja emigracija v Čechoslovakii*, w: „Sovetskoe slavianoveděnie”, nr 6, 1991, s. 35–36.

¹² APR, T. 1934/21, Č.II, č. 155/27 z 1934, bez daty

¹³ APR, T. 1934/21, Č.II, č. 675/26, raport z referatu finansowego prezydenckiej kancelarii z 17. 06. 1926.

¹⁴ APR, D.13718, inv. č. D 13624/38, raport Czechosłowackiego Czerwonego Krzyża, 31. 12. 1938 o formach i kosztach pomocy dla rosyjskiej i ukraińskiej emigracji, w następnym roku została zaplanowana na 2 200 000 Kč.

¹⁵ CAW, O.II SG, sygn. I.303.4-5625, k. 27–28, Komunikat Informacyjny (KI), nr 19, 24. 07. 1935 oraz w tym samym zbiorzeteczka sygn. 2300.

¹⁶ Ibidem.

W każdym razie gazeta reprezentująca interesy praskiej biurokracji na Rusi takie opinie wyrażała lub chciała do nich przekonać swoich czytelników. Jesienią 1935 r. „Podkarpatské hlasy“ zamieściły w kilkunastokolumnowym artykule następującą opinię, wartą chyba przytoczenia: „za pieniądze czechosłowackiego rządu studiowało i ukończyło uniwersytety w ČSR nie tylko 4000 studentów, będących dziś adwokatami, lekarzami, inżynierami itd., ale co najmniej drugie tyle stało się fachowcami[...]. Ten fakt ma wielkie znaczenie, większe niż to się wydaje wielu Czechom i czechosłowackim urzędom. Oprócz tego są i inne węzły, przede wszystkim rodzinne. W Galicji jest dzisiaj, co najmniej 400 inteligentów ukraińskich żonaty z Czeszkami. A ilu w ČSR? Kolejne setki. Istnieją jeszcze dalsze węzły, natury politycznej. W Czechosłowacji znalazły azyl całe 2 brygady armii halińskiej z 3 generałami, kilkoma pułkownikami (z tych jeden, płk. Stefaniw był pierwszym wodzem UHA), 18 majorów, ponad setka kapitanów itd. Również emigracja wojskowa z Wielkiej Ukrainy znalazła azyl w Czechosłowacji, z b. dowódcą[...] gen. Omeljanowiczem-Pawlenką i innymi generałami na czele. Wszyscy ci ludzie znają dziś Czechosłowację i język czeski, ponadto mają z nią związki rodzinne“. Tak więc, „konflikt czesko-ukraiński jest nie do pomyślenia i możliwość jego należy wykluczyć“¹⁷. Potwierdzać mogły takie optymistyczne sądy wcześniejsze gesty niektórych środowisk emigracyjnych, jak np. pismo Towarzystwa Ukraińskich Oficerów w Podiebradach skierowane do kierownictwa resortu obrony narodowej (MNO). Autorzy wyrażali wdzięczność za gościnę i pomoc, przypominali wspólną walkę z wojskami Węgierskiej Republiki Rad. Podkreślali stworzone nad Węłtawą wyjątkowe warunki do rozwoju szkolnictwa wyższego i swoją lojalną postawę. Podpisani wyrażali gotowość wstąpienia do armii czechosłowackiej i wyrażali wiarę, że gdy warunki na to pozwolą, wykonają swoją narodową powinność, czyli wyzwolą ojczyznę, „naszą Ukrainę“¹⁸. Rzeczywistość miała skorygować te, nie tylko czeskie opinie i komentarze.

Partner czy rywal? Ukraińska emigracja na ścieżce emancypacji i związane z tym kłopoty Pragi. Oko w oko z irredentą czyli wokół sprawy Pierackiego

Niezależnie od zmieniających się sytuacji międzynarodowej i meandrów polityki zagranicznej Czechosłowacji, kraj ten pozostawał jednym z najważniejszych ośrodków ukraińskiego wychodźstwa. Od końca lat dwudziestych w tym środowisku coraz poważniejszą pozycję, pod względem politycznych sympatii, zajmowali nacjonałiści spod znaku OUN. Młodszy, dynamiczni, pozbawieni skrupułów i kompleksów, niewahający się przed ryzykownymi aliansami (np. z nurtem hitlerowskim), zajęli miejsce coraz bardziej anachronicznego obozu ZURL skupionego wokół Petruszewicza i zdystansowali stopniowo inne orientacje, szczególnie po wypadnięciu z łask Hradu eserowców Szapowała. Życzliwy Polsce nurt, związany z upadłą URL, już wcześniej nie odgrywał w tym rankingu roli znaczącej, co też wynikało z braku sympatii praskich gospodarzy. Ich pozycja w świetle źródeł ulegała dalszej marginalizacji, pomimo sięgania czasem do nacjonalistycznej retoryki. OUN przejął z rąk obozu URL część kursów szkoleniowych dla b. oficerów, a coraz bardziej samotny Petruszewicz szukał kontaktów z Moskwą. Rosnących wpływów nacjonalistów nie mogły powstrzymać wystąpienia poszczególnych organizacji, krytycznych wobec ewolucji w kierunku faszystwu i stosowanych metod i taktyki, „im gorzej tym lepiej“¹⁹.

¹⁷ „Podkarpatské hlasy“, nr 225, 226, 227, z dni 7-9-10. 10. 1935, tłum. w: CAW, O.II SG, I.303.4-3977.

¹⁸ Vojenský historický archiv (VHA), Presidium MNO, kr. 10566, sv. 79 ½ – 80 1/13, list do MNO, 15. 03. 1933.

¹⁹ AAN, MSW, sygn. 1039, k. 1–2 i 37–38, 42–46, KI nr 19 z 24. 04. 1931 i nr 34 z 27. 06. 1931, z kolei o protestach środowisk emigracyjnych informacje zawarte są w komunikacie nr 36 z 6. 07. 1931; CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-5624, k. 240–241, przetłumaczony tekst z pisma „Trudowa Ukrajina“, nr 1, 1932, gdzie eserowski autor pisał m.in.: „Czy również nadal będą nas pacyfikować batami, a my będziemy fotografować obite tyłki i pokazywać różnym panom te wytatuowane znamiona niewolników? Czyż nie najwyższa pora wyróżnić kogoś młotem przez łeb?“.

W jednym z raportów polskiego wywiadu z drugiej połowy 1931 r., penetrującego jednoznacznie wrogi wobec Rzeczypospolitej obóz nacjonalistyczny, wynikało, że ČSR stanowi wymarzoną bazę dla aktywności tego ruchu. Cytowany przez agenta jeden z działaczy OUN, Wołodmyr Martyniec miał oświadczyć, że „w ośrodku praskim schodzą się wszystkie nici organizacji“, z II RP, Rumunii i Czechosłowacji. Także obiegowe opinie z końca 1930 r. kojarzyły Pragę z centrum ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego²⁰. Pogląd, iż I Republika pozostawała „jednym z głównych ośrodków ruchu ukraińskiego o charakterze wojskowo-terrorystycznym skierowanym przeciwko Polsce“, potwierdzają na bazie źródeł badacze relacji wojskowych pomiędzy Czechosłowacją a Polską.²¹

Rzeczywiście, nacjonaści mogli na początku lat trzydziestych w ČSR spać w miarę spokojnie. Ze względów dyplomatycznych, Czesi usiłowali w jakiś sposób ten ruch kontrolować, ale bez przesadnych i dotkliwych do 1934 r. represji. Dowodziłby tego raport wywiadu z kwietnia 1932 r., w którym autor donosił, że jeden z działaczy OUN, Šciborskij został podczas swojego pobytu w Pradze zawezwany do czechosłowackiego MSZ (MZV). Rozmawiający z nim urzędnik, miał oświadczyć, że władze czeskie nie mogą tolerować działalności nacjonalistów, mimo sympatii do ich dążeń wyzwoleniczych. Według czeskiego rozmówcy naciskać na to mieli Francuzi²². Pewne przejawy aktywności OUN musiały dla Pragi być niewygodne, choćby np. zabójstwo posła i ministra T. Hołówki. Raporty posła V. Girsy z Warszawy donosiły o oskarżeniach kierowanych w Polsce pod adresem Pragi. Fakt ten wywołał również pewien odzew nad Wełtawą²³. Praskie władze odrzucały zazwyczaj żądania ekstradycji do Polski aktywistów podejrzewanych przez polską administrację, co mogłoby nastąpić w świetle podpisanej przez oba państwa w końcu 1931 r. konwencji, przewidującej wydawanie zbiegłych przestępców. Interpretacja, czy obejmowała ona podejrzanych o wykroczenia na tle politycznym, pozostawała otwarta²⁴. Innym sygnałem, że względna tolerancja rządu czechosłowackiego ma jakieś granice, byłyby rozmowy urzędnika praskiego MSZ (MZV) Zavázala ze wspomnianym wyżej Šciborskim, odbyta na przełomie października i listopada 1932 r. Oświadczył on, że „władze czeskie nie mogą dalej tolerować zbyt szerokiej działalności OUN na terenie Republiki“. Policja opierając się na dyrektywach ministerstwa vnitra, zakazała urządzania manifestacji 1 listopada, w rocznicę ogłoszenia niepodległości ZURL. Miało to wywołać wrażenie wśród kolonii ukraińskiej zamieszkałej w Libercu, b. podkomendnych gen. Krausa. Mieścił się tam przecież jeden z obozów internowanych żołnierzy UHA. Weterani grupkami odwiedzili cmentarz, by tam stać

²⁰ CAW, O.II SG, I.303.4-5423, k. 20-2, meldunek „Tarasa“, 30. 03. 1931, przemówienie dotyczyło odgłosów polskiej pacyfikacji czyli odwetu za działania dywersyjne OUN w Galicji Wschodniej w 1930 r.; Martyniec powiedział ponoć—dość cynicznie, że wydarzenia galicyjskie przyniosły oprócz szkód znaczne korzyści propagandowe; AAN, MSZ, sygn. 2262, raport posła Grzybowskiego w Pradze z 28. 11. 1930 na marginesie rozważań o sprawie ukraińskiej na forum Ligi Narodów. Znalazła się tam też taka opinia; „Wszyscy Ukraińcy dobrze wiedzą, że Prowid [władze wykonawcze OUN-MJ] zawsze działał i nadal działa w Pradze i że w Genewie tylko czasowo przybywają J. Kono-walec i O. Bojkiw“.

²¹ KOLAKOWSKI, P.: *Pomiędzy Warszawą a Pragą ...*, s. 194.

²² AAN, MSW, sygn. 1040, KI nr 14, 28. 04. 1932.

²³ AAN, SG, sygn. 616/98, k. 765, 3. 09. 1931 („Národní politika“) i 5. 09. 1931 („Národní listy“) oraz k. 783, 10. 09. 1931 („Lidové noviny“), wycinki prasy czechosłowackiej z tłumaczeniami. Z artykułów wynika, że autorzy usiłując zrozumieć racje Ukraińców potępiają terror jako metodę działania; APR, PZ, Varšava, 1931, č. 67, 3. 09. 1931 i č. 71, 9. 10. 1931, raporty w których poseł informował o reakcjach części prasy polskiej.

²⁴ AAN, Konsulat Užhorod, sygn.460,teczka 2, k. 238, raport konsula M. Świerzbńskiego do MSZ, 7. 06. 1932, w którym wymieniał kilku aktywistów UWU-OUN; CAW, SRI DOK V, sygn. I.371.5/A. 309, k. 516, list Komitetu Pomocy Studentów Ukraińskiej Akademii Gospodarczej w Podiebradach do redakcji gazety „Dilo“ we Lwowie, 4. 02. 1932.

w milczeniu nad grobami kolegów, co miało, wg informatora polskiego wywiadu nadać tej postawie przejaw „niejako demonstracji przeciwko władzom czeskim“. Podczas drugiego spotkania, czeski urzędnik oświadczył, że władze nie mogą dłużej nie zauważać jawnej propagandy OUN i zalecał ostrożność²⁵.

Pomimo pewnych obostrzeń nasz południowy sąsiad stanowił najdogodniejszą bazę przerzutową materiałów propagandowych OUN, instruktorów czy nawet broni, ponieważ alternatywne kierunki (Wolne Miasto Gdańsk, Niemcy, Litwa), niosły za sobą większe ryzyko²⁶. Praga rachowała też na ułożenie sobie swoistego *modus vivendi* z nacjonalistami. Wymieniany już współpracownik Konowalca, Ściborski, kursujący między Pragą a Berlinem, miał wiosną 1932 r. odbyć rozmowę z przedstawicielem MZV (prawdopodobnie także Zavazalem), który ponoć oświadczył, iż „rząd czeski jest zadowolony z czynności ukraińskich nacjonalistów, tylko nie powinni oni czynić trudności w Podkarpackiej Rusi“²⁷.

Czechosłowaccy gospodarze zapewne też liczyli, że poprzez paternalistyczny stosunek i przymykanie oczu na pewne ekscesy, uda się uzyskać wpływ na kolejne środowisko emigrantów ukraińskich. Nie docenili jednak determinacji środowiska Jewhena Konowalca i Stefana Bandery, które nie zamierzało płacić politycznych rachunków. W rachubach tego obozu istotniejszą rolę odgrywały Niemcy, co nasiliło się po przejęciu władzy przez nazistów. Kontakty z Rzeszą nie uszły uwadze czechosłowackich służb specjalnych. Został wydany zakaz rozpowszechniania na terenie Republiki pisma „Surma“²⁸. Polityczny klimat powoli ulegał zmianie. Wspomniany Ściborski, posiadał chyba szerszy kontakt z czechosłowackim MSZ, ponieważ miało dojść latem roku 1932, do jego spotkania z wiceministrem Kroftą. Ten poufnie ostrzegł, że z punktu widzenia Pragi konieczne jest ograniczenie aktywności OUN, „nie z powodu nacisku Polski lecz stanowiska francuskich kół wojskowych aczkolwiek żywi sympatię do wyzwolenczych zmagani Ukraińców“²⁹. Pojawiły wkrótce się pogłoski o możliwości zwolnień ukraińskich urzędników i nauczycieli, co wywołało u zainteresowanych panikę. Usztywnienie stanowiska dało się wyczuć podczas spotkania różnych środowisk emigracji, od eserowców po „hetmańców“, w pierwszych dniach marca 1933 r.. Rozmówca gości, wiceminister spraw zagranicznych Kamil Krofta, pomimo okazywanej zewnętrźnie życzliwości, wskazał na niebezpieczne tendencje w życiu emigracji i zapowiedział obserwację ze strony władz. Po kilku tygodniach raz jeszcze doszło do spotkania Krofty z delegacją ukraińską, która wg polskich informatorów miał odczuć zmianę nastawienia władz ČSR do emigracji. Na pytanie postawione przez jednego z delegatów, inż. Halki o prawdziwość pogłosek o szykujących się zwolnieniach ukraińskich inżynierów i urzędników, paść miała odpowiedź, że jeżeli dojdzie do takich to tylko z przyczyn ekonomicznych³⁰. Kilkanaście dni później dotarła do MV jeszcze jedna wielośrodowiskowa delegacja ukraińska, bardzo ozięble przyjęta przez urzędnika stosunkowo niskiej rangi – referenta, o czym już była mowa wcześniej, w poprzednim podrozdziale³¹. Dowodziłoby to pewnego ochłodzenia stosunków rządu Republiki z emigracją. Jeśli zawierzyć raportom polskiego

²⁵ AAN, MSW, sygn. 1040, k. 130–131, KI nr 51, 12.11.1932 oraz k. 136, KI nr 53, 22.11.1932

²⁶ WYSOCKI, R.: *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*. Lublin 2003, s. 230–232; sporo szczegółowych informacji o magazynach broni, „bibuły“, drukarniach oraz przerzutach do Polski z obszaru Rusi w: CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2241-fotokopie meldunków z 1935 r.

²⁷ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2300, meldunek wywiadowczy z wiedeńskiej placówki Ellada, 3. 05. 1932.

²⁸ AAN, MSW, sygn. 1041, k. 12–13, KI nr 5, 10. 02. 1933.

²⁹ AAN, MSZ sygn. 5293, opracowanie pt. *Ukraińcy w Czechosłowacji*, b.d., k. 89–90.

³⁰ Ibidem, k. 26–28, KI nr 12, 7. 03. 1933 i k. 40–41, KI nr 18, 6. 04. 1933.

³¹ AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (d. MSW), sygn. 1041, k. 49, Komunikat Informacyjny nr 22 z 26. 04. 1933.

wywiadu, czechosłowackie MSZ sugerować miało emigrantom jakąś formę koordynacji i zjednoczenia, ale bez udziału nacjonalistów, instytucji niezależnej od Berlina czy Warszawy, bo tylko taka otrzymać mogłaby pomoc z Pragi³². Jesienią 1933 r. miały miejsce kolejne, jak okazało się potem, doniosłe w skutkach fakty. We wrześniu policja dokonała aresztowań na terenie Rusi Podkarpackiej. Obok związanego z szapawałowcami Hyrhorijewa, w więzieniu znalazło się kilku członków OUN, w których domostwach znaleziono oprócz „bibuły” również rewolwery. W listopadzie „pod kluczem” znalazł się Omelian Senyk, jeden z wybitniejszych nacjonalistów na terenie ČSR, a wcześniej Wołodymyr Zabawski i W. Martynec. Pojawiła się nawet groźba rozłamu środowiska. W mieszkaniu Senyka, jak donosiły raporty polskiego wywiadu „w ręce policji wpadły podobno bogate materiały kompromitujące aresztowanych”³³. Rewizje i aresztowania były przykładem koleżeńskej współpracy służb specjalnych obu państw, pomimo oficjalnego politycznego chłodu. Czeskich gospodarzy przekonać miały dowody współpracy OUN z Abwehrą dostarczone przez szefa placówki „Olaf” mjr J. Krzymowskiego. Przy pomocy dwóch czeskich oficerów, z którymi miał dobre – nawet nieformalne kontakty, i po wstępnej selekcji Krzymowski przesłał do Warszawy 600 stron dokumentów, głównie znalezionych w kwaterze Senyka (tzw. archiwum). Istotną rolę odegrał tutaj mjr Josef Bártík, który nie informując szczegółowo przełożonych, średnio zorientowanych w znalezionym materiale, głównie w języku ukraińskim, przekazać go miał polskiemu koledze. Czas był odpowiedni, ponieważ wkrótce relacje polsko-czeskie uległy ponownemu pogorszeniu³⁴.

Wydarzenia te wywołały ponoć popłoch wśród „uwistów” (członków UWO-OUN), choć częściowo rozładowany po kilku tygodniach, zwolnieniem aresztantów, którzy mieli zostać wydalen³⁵. Atmosfera wokół ukraińskich wychodźców gęstniała. Nie bez pewnej satysfakcji, zauważała to polska agentura penetrująca to środowisko. „W ogóle należy zaznaczyć, że stosunek władz czeskich, a nawet szerszych warstw społecznych do emigracji ukraińskiej jest raczej negatywny, a zarzut iż Ukraińcy sympatyzują z hitlerowcami wpływa niekorzystnie na uosobienie Czechów do Ukraińców. Z drugiej strony w kierowniczych kołach czeskich panuje przekonanie, że obecnie Rosja Sowiecka stanowi przeciwwagę Niemcom, wobec czego należy unikać wszystkiego, co mogłoby wywołać podrażnienie Moskwy” – stwierdzał grudniowy Komunikat Informacyjny wywiadu RP³⁶. Czechosłowacka policja miała też dysponować, znowu według danych naszego wywiadu, materiałami mogącymi wywołać jej zrozumiały niepokój. Zostały one znalezione podczas rewizji w kwaterach członków OUN i dowodziły zamiarów wzmocnienia pracy organizacji w Rumunii i ČSR, kosztem pewnego ograniczenia aktywności przeciw Polsce, nie bez inspiracji Berlina, jak uważała polska agentura w pierwszej połowie 1934 r.³⁷. Niewątpliwie stanowiło to zagrożenie dla Pragi, nawet jeśli odłożoną w czasie. Nacjonaści posiadali jednak

³² CAW, O. II SG, I.303.4-5396, k. 137, 21. 04. 1933 – z placówki „Adam” i k. 182–186, 24. 10. 1933 – z placówki „Olaf”.

³³ AAN, MSW, sygn. 1041, k. 99–100, KI nr 44, 12. 09. 1933 i k. 117, KI nr 54, 6. 11. 1933.

³⁴ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2342, pismo mjr J. Krzymowskiego do szefa O. II z 26. 11. 1933 r.; ŻELEŃSKI, W.: *Zabójstwo ministra Pierackiego*, „Zeszyty historyczne”, z. 25. Paryż 1973, s. 30–31 oraz KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą ...*, s. 345–346; z kolei polemizuje z tezą o współpracy wywiadów „na odcinku ukraińskim” opinia polskiego attaché ppłk B. Kwiecińskiego w: *Stosunki polsko-czechosłowackie 1932–1939 w relacjach dyplomatów II Rzeczypospolitej*, oprac. S. Nowinowski, Łódź 2006, s. 29 – autor uważał że takowej pomocy nie udzielono.

³⁵ AAN, MSW, sygn. 1041, k. 122, KI nr 56, 30. 11. 1933

³⁶ Ibidem, k. 130–131, KI nr 60, 21. 12. 1933.

³⁷ CAW, O. II SG, I.303.4-2346, k. 113–132, odpis pisma, wraz z jego tłumaczeniem, z policji stołecznej do Prezydium Urzędu Krajowego w Pradze, 12. 05. 1934; też k. 166–167, KI nr 6, 20. 02. 1934 w którym znalazły się informacje o wskazówkach i radach Berlina, aby OUN bardziej niż dotąd zainteresował się obszarami dwóch członów Małej Ententy.

określone cele i nie zamierzali odgrywać ról wyznaczonych przez czechosłowackich, czy niemieckich polityków lub mieścić się w określonych przez nich ramach. Zainicjowali proces konsolidacji ukraińskich instytucji środowisk, współtworząc w 1932 r. Zjednoczenie Emigracyjnych Organizacji Ukraińskich, zwane popularnie w formie skrótowej SUEO. Niewątpliwie zamierzali odgrywać w tej inicjatywie niepoślednią rolę³⁸. OUN przyjął taktykę politycznej niezależności, co wynikało z obserwacji realiów międzynarodowych. Badacz dziejów organizacji, w młodości jeden z jej członków, Petro Mirczuk zacytował w swojej pracy słowa Konowalca z przełomu lat 1934/1935: „należy uwzględnić, że tracimy Niemców i ČSR jako sojuszników przez porozumienie pierwszych z Polską a Czechów z bolszewikami!”³⁹. Jeżeli te słowa zostały rzeczywiście wypowiedziane, dowodziłyby choćby częściowego zrozumienia przez wodza OUN instrumentalizmu dotychczasowych sojuszników.

W międzyczasie doszło do incydentu, który wystawił na wyjątkowo ciężką próbę relacje Pragi z emigrantami spod znaku Tryzubą. Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów wciągnęła władze Czechosłowacji w poważne kłopoty, przeprowadzając w czerwcu 1934 r. zamach na polskiego ministra spraw wewnętrznych Bronisława Pierackiego. Rząd II RP podejrzewał, że nicy spisku wyszły z ČSR. Polscy agenci w środowisku OUN potwierdzali te przypuszczenia, raportując, że „teren Czechosłowacji na skutek ostatnich przegrupowań politycznych jest najwygodniejszym, jeśli nie jedynym terenem, na którym Ukraińcy mogą jeszcze jako tako bazować [...] przeciwko Polsce. Niemcy wobec ostatnich zmian politycznych w stosunkach pomiędzy nami i nimi nie stanowią już absolutnie bezpiecznego azylu [...]. Odpada też Litwa [...], pozostaje więc Czechosłowacja”⁴⁰. Ustalenia śledztwa prowadzonego pod nadzorem nowego szefa resortu płk Mariana Zyndrama-Kościółkowskiego wskazywały, że morderca „wyszedł grupy bojowo-terrorystycznej UWÓ-OUN z bazami w Gdańsku, Berlinie i Pradze” i w związku z tym minister zwrócił się do MSZ o interwencje dyplomatyczne do rządów Rzeszy i ČSR⁴¹. Było w tych słowach wiele prawdy. Morderca – Grzegorz (Grigorij) Maciejka, uciekł przy pomocy towarzyszy do Czechosłowacji, a potem dalej na Zachód, przekraczając nielegalnie granicę koło Jasiny (rejon Przełęczy Tatarskiej)⁴². Niecały miesiąc później Beck w piśmie do posła w Pradze Wacława Grzybowskiego, podkreślał, iż wielokrotnie rząd polski zwracał się za pośrednictwem placówki nad Wełtawą z dowodami, że „Czechosłowacja stała się jednym z głównych ognisk ruchu ukraińskiego o charakterze wojskowym bądź terrorystycznym, skierowanego przeciw całości Rzeczypospolitej i życiu jej obywateli”. Minister stwierdzał dalej, że władze czechosłowackie odnosiły się do tak pojętej aktywności „z pobłażaniem”, a nawet „udzielały jej swego poparcia”. Wcześniejsze interwencje miały miejsce w październiku 1928 r. po zamachu na konsula Tadeusza Lubaczewskiego, w czerwcu 1931 r. posiadały związek z protestem przeciw tolerowaniu terrorystycznej działalności emigrantów, a w czerwcu 1932 z żądaniem ekstradycji 2 terrorystów skrywających się na terenie Rusi. Za każdym razem Beneš zaprzeczał istnieniu takiej aktywności emigrantów ukraińskich. Beck informował, że tym razem poseł Girsy w imieniu swego szefa dwukrotnie w rozmowie deklarował pomoc rządu czechosłowackiego „pójścia na rękę władzom polskim”. Teraz „przyszła chwila przyjęcia oferty”. Poseł Grzybowski miał „wystąpić z wnioskiem o pozbawienie prawa azylu i wydaleń z granic Republiki Czechosłowackiej 15 czołowych bojowców OUN i UWÓ”

³⁸ MIRČUK, P.: *Naris istorii...*, t. 1, s. 503.

³⁹ Ibidem, s. 508–509.

⁴⁰ CAW, O. II SG, I.303.4-2345, k. 142–143, meldunek-raport placówki „Olaf” z 27. 06. 1934, jak również k.149, meldunek agenta „Olka” z 1. 07. 1934, mówiący o przerzutach ludzi i broni przez teren ČSR przez nacjonalistów

⁴¹ AAN, MSZ, sygn. 5297, k. 7–10, pismo MSW do MSZ, 14. 07. 1934, dokument wymienia długą listę podejrzanych znajdujących się w tych państwach.

⁴² W. ŻELEŃSKI, *Zabójstwo ministra Pierackiego...*, s. 21–24.

zamieszkałych w tym kraju. Chciał też uświadomić, „że prawo azylu musi mieć swoje granice, jeżeli nie ma być rozumiane jako tolerowanie i bierność poparcie elementów wyraźnie działających ku zniszczeniu sąsiedniego państwa”⁴³. Oba państwa stanęły wyraźnie oko w oko z ukraińską irredentą. Kilka dni później w piśmie ówczesnego szefa Wydziału Wschodniego MSZ (od 1935 wicedyrektora Departamentu Politycznego) T. Schätzla do komisarza RP w Gdańsku znalazły się podobne i skonkretyzowane myśli dotyczące sensu interwencji dyplomatycznej. „Celem tego kroku jest wyzyskanie z jednej strony zmiany nastrojów wobec Polski w Niemczech i związanej z tym zmiany stosunku wobec terrorystów ukraińskich, z drugiej [...] obietnicy przyjscia władzom śledczym [...], udzielonej przez rząd czechosłowacki po morderstwie ś. p. min. Pierackiego oraz usunięcie sztabów terrorystów [...] od lat działających na terytorium Rzeszy i Czechosłowacji, z terenów bezpośrednio sąsiadujących z Polską, a przez to znaczne utrudnienie działalności tych terrorystów” – pisał Schätzl⁴⁴. W ciągu dwóch tygodni strona polska sporządziła listę 15 najgroźniejszych z tego grona, przeznaczonych do wydalenia z obszaru ČSR, stopniowo aktualizowaną we współpracy z władzami czeskimi. Te kilku z nich, (np. Martyńca, Ściborskiego i Zabawskiego) już wcześniej „poprosiły” w opuszczenie swego kraju⁴⁵. W przypadku Zabawskiego sprawa była niejasna, ponieważ „odnalazł się” wkrótce na terytorium Republiki. Kwestia właściwych personaliów powracała jeszcze przez następne dni, a tym razem skłonni do współpracy Czesi gotowi byli dopisać kolejne nazwiska do listy. Podczas spotkań posła Grzybowskiego z Benešem lub jego zastępcą Kamilem Kroftą, strona polska uzyskiwała zasadniczą zgodę na wydalenia. Krofta pod koniec września zakomunikował, „że wymienieni ukraińscy działacze, zostali wydani i przekroczyli granicę austriacką”, co potwierdzić miały meldunki wywiadu RP⁴⁶. Dane wywiadu również potwierdzały wyraźne poruszenie, jeśli nie popłoch w środowisku OUN. Pierwsza Republika Czechosłowacka stawiała się dla tych ludzi przysłowiowym „miękkim gruntem”. Jeden agent pisał wręcz o „prześladowaniach”, co zapewne już było pewną przesadą. Aresztowania i represje miały nastąpić nie tylko w Pradze, ale także w Libercu i Brnie, nie dotykając jednak Rusi ze „względów zasadniczych”.⁴⁷

Na przełomie lat 1934–1935 okazało się, że część wydanych nielegalnie powróciła i pojawiły się problemy natury proceduralnej. Kłopot tkwił w tym, że przeważnie posiadali oni nieważne paszporty polskie. Czeska strona proponowała kilka rozwiązań: przedłużenie polskich dokumentów, wydanie im czechosłowackich lub natychmiastowe pozbawienie polskiego obywatelstwa co ułatwiłoby uzyskanie paszportów Ligi Narodów (tzw. nansenowskich). Sprawa pozostawała w zawieszeniu z racji stanowiska dbającej o swój prestiż Polski, a policja czechosłowacka, wg Grzybowskiego miała przeprowadzać ponownie schwytych przez granicę austriacką, ponieważ nie zostały wydane im wizy⁴⁸. Mimo wszystko wydani usiłowali wracać

⁴³ AAN, MSZ, sygn. 5297, k. 13–16, odpis pisma J. Becka do W. Grzybowskiego, 10. 08. 1934.

⁴⁴ Ibidem, k. 2, pismo T. Schätzla do K. Papée, Komisarza Generalnego RP w Gdańsku, 17. 08. 1934.

⁴⁵ AAN, Poselstwo Praga, sygn. 456, k. 2–5, pismo MSZ do posła W. Grzybowskiego z informacją o śledztwie i żądaniem interwencji wraz z dołączoną listą najniebezpieczniejszych terrorystów oraz k. 8–9, odpowiedź posła W. Grzybowskiego, 21. 08. 1934 z informacją, iż część osób z listy już na terytorium Czechosłowacji nie przebywa – konkretnie 7, stąd doszła konieczność dopisania na ich miejsce innych nazwisk z tego samego terrorystycznego środowiska.

⁴⁶ AAN, MSZ, sygn. 5297, k. 48, szyfrogram posła W. Grzybowskiego z Pragi po rozmowie z Benešem, 24. 08. 1934, k. 28–32, raport Grzybowskiego z 29. 09. 1934, k. 26–27, informacja z poselstwa o nowej, uaktualnionej liście przeznaczonych do wydalenia, 14. 09. 1934, k. 51, szyfrogram Grzybowskiego z 29. 09. 1934 informujący o komunikacji Krofity wraz z potwierdzeniem jego wypowiedzi przez polską agenturę.

⁴⁷ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2346, k. 185, 16. 02. 1934 – meldunek „Olka”; k. 191, 10. 3. 1934 – meldunek „Wariaga”, k. 260, 26. 09. 1934 – meldunek „Wariaga”, k. 323–338, KI nr 24 i 31, z 18. 08. i 3. 09. 1934, w którym autor wyraził przekonanie o powrocie Czechów do koncepcji Rusi jako pomostu do Rosji.

⁴⁸ AAN, MSZ, sygn. 5297, raporty posła W. Grzybowskiego: k. 71–72, Praga 14. 02. 1935 i k. 80–82, Praga 9. 02. 1935.

i dochodziło do ponownych aresztowań. Policja zamknęła również dom akademicki w dzielnicy praskiej Albertov, gdzie znajdowała się siedziba studenckiego stowarzyszenia „Hromada“, w którym OUN posiadał dominujące wpływy. W jednym z Komunikatów Informacyjnych polskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z końca lutego 1935 r., znalazła się również informacja, że „wszystkie stowarzyszenia ukraińskie w Pradze zostały przez władze czeskie uprzedzone, iż o ile jakieś[...]będzie uprawiało w przyszłości działalność polityczną, to zostanie ono rozwiązane, a przywódcy wysłani poza granicę[...]”. Szczególną uwagę zwrócono na <Sokoła>, <Płasta> i <Hromadę Akademicką>. Kierowników tych organizacji wezwano do Dyrekcji Policji, gdzie w ostrym tonie ostrzeżono ich przed konsekwencjami, w razie niewykonywania zaleceń władz“. Osłabiać to miało działalność OUN, bazującej przecież na środowisku radykalnej młodzieży i wg doniesień „przerazić“ zwykłych członków. Aresztowania i wydalenia trwały na przełomie lat 1934–1935⁴⁹.

Interesujące, że w przeciwieństwie do oficjalnych, nacechowanych twardym i pryncypialnym stanowiskiem najwyższych władz, niżsi rangą dyplomaci podkreślali raczej dobrą wolę czechosłowackich partnerów. „Reasumując tą ostatnią sprawę można stwierdzić, że minister Beneš i centralne władze czechosłowackie poszły na rękę naszym życzeniom i lojalnie starały się je wykonać. Natomiast niższe organy administracyjne i policyjne starały się sabotować polecenia otrzymane z góry i dzięki nim niektórzy z wydalonych terrorystów wrócili [...], a działalność OUN i UWÓ na terenie praskim została jeśli nie całkowicie rozbita, to w każdym razie utrudniona i zawężona“⁵⁰. Ze strony czeskiej wyszło też świadectwo, iż nawet sam Beck w luźnej rozmowie z radcą poselstwa ČSR w Warszawie Smutnym, miał powiedzieć: „prosimy abyście ogłosili to swojemu rządowi, że polski rząd docenia dobrą wolę i współpracę czechosłowackich organów bezpieczeństwa w tym przypadku, mającą na celu walkę z antypaństwową organizacją“⁵¹.

Koniunktury mają to do siebie, że nie trwają wiecznie i w miarę korzystny dla nacjonalistów klimat uległ ochłodzeniu w latach 1934–1935. Wiązało się to z postępującym zbliżeniem czechosłowacko-radzieckim, jak też z działaniami samych Ukraińców. W jednym z dokumentów przekazanych polskiemu wywiadowi lub przez niego przechwyconych, w tzw. archiwum Seny-ka, znalazły się interesujące wnioski: „Koniunktura polityczna, kiedy można było liczyć na moralne i materialne wsparcie rządu czeskiego zmienia się do tego stopnia, iż nie tylko nie można dalej liczyć na jakąkolwiek pomoc, lecz spodziewać się należy nawet pewnego ograniczenia działalności istniejących na terenie Rusi Podkarpackiej stowarzyszeń ukraińskich“⁵². Wydarzenia ostatnich kilkunastu miesięcy wywołały nawet cieplejsze reakcje wobec dotąd lekceważonego nad Wełtawą obozu URL, z punktu widzenia Pragi zbyt propolskiego. Poseł i wice-minister spraw zagranicznych V. Girsy sugerował życzliwe przyjęcie Andreja Lewickiego, lidera tej formacji po śmierci atamana Petlury, ponieważ „obóz URL jako jedyny z emigracyjnych, nie zakłada odłączenia od ČSR Rusi Podkarpackiej“⁵³. Nie zaowocowało to jednak w żadnym wypadku jakimiś nowymi inicjatywami. Czechosłowacja dokonała już przecież wyboru swoich priorytetów.

⁴⁹ Ibidem, k. 94–95, KI nr 6, 28. 02. 1935 autorstwa H. Suchanka-Suchckiego oraz w tym samym zbiorze sygn. CAW, O.II SG, sygn. I.303.4-5625, inny fragment KI nr 6 z 28. 02. 1935 i k. 62 i 70, KI nr 41 i 40, 17 oraz 5. 12. 1934.

⁵⁰ AAN, MSZ, sygn. 5297, k. 59–60, notatka MSZ w sprawie *dossier* ukraińskich terrorystów, z 17. 11. 1934.

⁵¹ AMZV, II Sekce, kr. 441, č. 1177, raport radcy Smutnego z 3. 01. 1936.

⁵² AAN, AZHP, sygn. 296/III-48, k. 282, bez daty, ale najprawdopodobniej z drugiej połowy 1934 r.

⁵³ AMZV, II Sekce, kr. 259, č. 52657-35-III/3, raport V. Girsy a 2. 05. 1935 na marginesie pobytu w Pradze gen. Żmienki, przygotowującego grunt pod wizytę A. Lewickiego.

Strzały w Warszawie miały jeszcze swój dalszy ciąg. Podczas procesu, na przełomie lat 1935–1936, grupy czołówki OUN w Polsce, ze Stefanem Banderą na czele, okazało się, że część materiałów dowodowych, którymi dysponowała prokuratura, pochodziło znad Węławy i najprawdopodobniej większość z nich została przekazanych stronie polskiej. Zespół dokumentów nazwano z czasem, wspomnianym wyżej „archiwum Senyka”. Pod tą nazwą kryło się około 2000 archiwaliów znalezionych podczas rewizji u aktywistów OUN: Omeliana Senyka i Jarosława Baranowskiego. Co do pochodzenia materiałów, a głównie tego jak dotarły do Polski, nie ma pełnej jasności. Cytowany już wcześniej P. Mirczuk, pisał, iż Czesi „w obliczu zmywy Hitlera i Piłsudskiego”, m.in. wymierzonej przeciwko nim, nie mieli wyjścia. Sami krytykując terror, a wcześniej też i metody Pierackiego, współwinnego represji, musieli jakoś zareagować. Autor dziejów ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego podejrzewał też prowokację polskiego wywiadu, wskazującego Czechom osoby przewidziane do aresztowań i przesłuchań. Mirczuk powoływał się też na W. Martynca, według którego większość dokumentów znalezionych u Senyka była mało wartościowa, a Czesi dorzucili resztę, a razem miało ich być 2055 (fotokopii). Podobną opinię wyrażał gen. Jan Syrový, późniejszy krótkotrwały premier ČSR. Polscy badacze Władysław Żeleński i Edward Prus sprecyzowali liczbę archiwaliów i do rzeczzonej sumy dodali 418 oryginałów. Pierwszy z nich pisał też o lojalnej postawie czechosłowackiej Dwójki, gotowej do współpracy z Polakami, wskazując wymienionego wcześniej mjr Bártika⁵⁴.

Z kolei w dwóch źródłach czechosłowackich znalazłem informacje świadczące, że sprawa mogła wyglądać inaczej. Pismo z MV do resortu Beneša, oparte na raportach policyjnych, informowało, że „nie ma dowodu aby w praskim mieszkaniu Senyka była skrytka i przechowywane archiwum, czy materiały o jakich głośno podczas procesu zbójców Pierackiego”. Na podstawie tajnego śledztwa można wnosić, że pewien materiał polskie władze mogły otrzymać „nieurzędową drogą” od osoby Aleksandra Lewickiego, prawdopodobnie informatora polskiego wywiadu⁵⁵. Wreszcie w swoim raporcie ze stycznia 1936 r., chargé d'affaires poselstwa warszawskiego, wymieniony wcześniej Smutný, stwierdzał, że problem tzw. archiwum Senyka został w zasadzie wyjaśniony. Owe „rewelacje” były przekazywane z przywódczych kręgów nacjonalistów ukraińskich. Prawdopodobnie polskie władze otrzymały pozwolenie od czeskich, aby wykorzystać je na procesie, ale okazało się to nietaktem wobec najbardziej obciążonej Litwy. Tym bardziej było to przykre i nielojalne, że za udostępnienie części materiałów władze RP „nie wyraziły wdzięczności”, obwiniając pospołu ČSR z Litwą – „jak czynił to prokurator Żeleński”, wprowadzając przy okazji zamieszanie w stosunkach litewsko-czechosłowackich⁵⁶. Nie da się wykluczyć faktu, iż polski wywiad mógł posiadać własnych informatorów w policji czy nawet w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych ČSR⁵⁷.

⁵⁴ MIRČUK, P.: *Naris istorii...*, s. 378–382; ŻELEŃSKI, W.: *Zabójstwo ministra...*, s. 30; PRUS, E.: *Bohaterowie...*, s. 130–131, wg autora dokumenty na mocy porozumienia polskich i czechosłowackich czynników wojskowych z 1929 r. zostały przekazane Polsce, obciążając niemiecką Abwehrę i Litwę, choć strona polska podczas procesu ostrze krytyki kierowała bardziej przeciwko Litwie. Polski badacz napisał, że stworzone na bazie „archiwum Senyka” akta procesowe, liczyły 23 tomy po 400 stron każdy; w okresie PRL historyk ten posiadał szeroki dostęp do archiwaliów MSW; też KOŁAKOWSKI, P.: *Między Warszawą a Pragą...*, s. 346 oraz przypis 68.

⁵⁵ AMZV, II Sekce, kr. 441, č. 3931, pismo MV do MZV relacjonujące domniemaną drogę części materiałów z tzw. archiwum Senyka do Polski, Praga 19. 02. 1936.

⁵⁶ Ibidem, č. 80/36, raport czechosłowackiego chargé d'affaires, 5. 01. 1936.

⁵⁷ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2343, k. 281–310, meldunek z placówki „Szczepan”, 15. 09. 1934, o tym że polski wywiad mógł mieć swoje „wtyczki” także w praskiej policji czy nawet w MV, świadczyłyby np. odpisy protokołów przesłuchań wydalonych z Czechosłowacji aktywistów OUN oraz wcześniejsze – z maja 1934 r., odpisy z tłumaczeniami analiz dotyczących rzeczywistego stosunku OUN do Rumunii i ČSR, w tej samej teczce, k. 113–132, z 12. 05. 1934 – przypis 69.

Emocjonalne oceny wydarzeń na ulicy Foksal (miejsce zabójstwa ministra) pojawiły się też w prasie. Prezentacja pełnego materiału przekracza ramy tej pracy, ale zacytować warto kilka opinii. Część czeskich mediów odcinając się od metod terroru, podkreślała zarazem, że zamordowany był współodpowiedzialny za represje i pacyfikacje w Galicji Wschodniej z początku lat trzydziestych. Tak sądziła redakcja socjaldemokratycznego „Práva lidu“, ale organy grupy Hradu w tej sprawie pozostawały bardziej wstrzemięźliwe. Organ katolickich ludowców, „Lidové listy“, odciął się od takich dywagacji i zarzucił, jak ich nazywał „marksistom“ awanturnictwo. Inne, bardziej jeszcze wpływowe pismo grupy rządzącej, „Lidové noviny“ nie zajęły zdecydowanego stanowiska, potępiając mord, ale też wspominały w finale artykułu o udziale Pierackiego w przeprowadzeniu pacyfikacji⁵⁸. Reakcje Pragi na warszawski zamach w efekcie nacisków Warszawy, wywołały oburzenie i rozgoryczenie sporej części ukraińskich obserwatorów. Echa wydarzeń dotarły za ocean, gdzie z racji odległości, braku ograniczeń cenzuralnych i odmiennych realiów geopolitycznych, autorzy opinii mogli być bardziej szczerzy. Przyjrzyjmy się tym podyktowanym rozgoryczeniem sądom. „Nie ma to jak przyjaciele“ – alarmował tytuł emigracyjnej „Svobody“ atakując Czechów za wydanie Polakom materiałów obciążających „bojowników“ OUN. W ten sposób, zdaniem redakcji, zostały zniszczone „dobrosąsiedzkie stosunki pomiędzy Czechami a Ukraińcami“. Współpraca czeskiej policji z jej polską odpowiedniczką „na pewno nie wywoła serdecznego nastawienia dziesiątków milionów Ukraińców do bratniego narodu czeskiego“ i jest krokiem nierozsądnym, sardonicznie zauważał autor komentarza. Cóż z tego, „że prasa czeska jest pewna sympatii Ukraińców, ponieważ ma kolejny kłopot z Polską [...], ale kto może zaręczyć, że jutro Czesi nie zmienią swoich zainteresowań w zależności od zmieniającej się koniunktury“, kończył swoje rozważania⁵⁹. Niecałe 3 tygodnie później redakcja „Svobody“ wyrażała głęboki niepokój „z niewłaściwego kierunku czechosłowackiej polityki wewnętrznej i zagranicznej“, w tym, w odniesieniu do Rusi Podkarpackiej. Autor, bądź autorzy wyrażali zdziwienie, że „w państwie Masaryka“, którego miejsce na fotelu prezydenckim zajął Beneš, „mogą się dziać tak haniebne praktyki, jak grabież dokumentów ukraińskich bojowników i przekazanie ich polskiej policji“⁶⁰. Podobne pełne gorczy i zawodu opinie ukraińskie pojawiły się wśród wychodźców nad Tamizą: „na Ukraińcach różnych kierunków, wreszcie i polonofilach było ciężkim ciosem, że większość materiału dowodowego, w tym spreparowanym procesie (tj. warszawskim, schwytanych działaczy OUN) bierze się z dokumentów przekazanych do dyspozycji polskiemu rządowi przez Republikę Czechosłowacką“⁶¹.

Bardziej stanowcze niż do tej pory reakcje czechosłowackiej administracji, doprowadziły do przejściowego zamieszania w działalności kilku emigracyjnych instytucji, które w 1936 r. wznowiły, jak CEZUS (Centralny Związek – Sojuz Ukraińskich Studentów) swoją aktywność, bądź projektowały swoje połączenie, jak kombatancki⁶². Pojawiały się co prawda w latach 1936–1937 sygnały ze strony czechosłowackiej poprawy relacji z nacjonalistyczną emigracją, ale nie zaowo-

⁵⁸ „Právo lidu“, nr 111, 19. 06. 1934; „Lidové listy“, nr 144, 22. 06. 1934 i nr 145, 26. 06. 1934; „Lidové noviny“, nr 299, 16. 06. 1934 (edycja ranna); szerzej o dyskusji GRUCHAŁA, J.: *Czechosłowackie środowiska polityczne...*, s. 127–128; polska riposta: „IKC“, nr 176 z 27. 06. 1934 i nr 191, 12. 07. 1934, polska publicystyka podkreślając odpowiedzialność OUN, wskazywała na związki nacjonalistów z Czechosłowacją i odpierała zarzuty, że II RP prowadzi imperialistyczną politykę.

⁵⁹ AAN, MSZ, sygn. 5296, k. 3–5, raport radcy Romana Kwietnia, z tłumaczeniami artykułów prasy ukraińskiej w Stanach, konsulat Nowy York, 6. 12. 1935, cytowany artykuł ukazał się w „Svobodzie“ tego samego dnia.

⁶⁰ Ibidem, k. 8, raport R. Kwietnia, Nowy York 27. 12. 1935, z obszernymi fragmentami artykułu w „Svobodzie“ z dnia poprzedniego.

⁶¹ AMZV, II Sekce, kr. 259, pismo Towarzystwa Angielsko-Ukraińskiego do MZV, Londyn 12. 03. 1935.

⁶² AAN, MSZ, sygn. 5296, k. 165–166 oraz 136–137, raporty radcy M. Chodackiego z poselstwa w Pradze, 21. 08. 1936 i 15. 05. 1936.

cowało to konkretnymi propozycjami. Fakt ten odnotowany już został tradycyjnie przez sprawnie działający na odcinku ukraińskim w ČSR polski wywiad. Już jesienią 1935 r. nastąpiło zezłeczenie szykan, czego dowodem była dla informatorów polskiego wywiadu ponowna „legalizacja pobytu Zabawskiego”⁶³. Z kolei konsul w Czerniowcach Michał Uzdowski jesienią 1935 r. odnotował fakt przyjazdu z legalnym paszportem czechosłowackim jednego z czołowych działaczy OUN⁶⁴. Wiosną 1936 r. miało dojść do rozmów sondażowych pomiędzy władzami a „nacionalistycznymi mężami zaufania (Gałaganem)”. W efekcie „ustały wszelkie prześladowania Ukraińców w Czechosłowacji”, a rząd postanowił udzielać wsparcia emigrantom. Padła ponoć propozycja, żeby „w przyszłości nie narażać rządu czechosłowackiego na zatargi, ukraińscy nacjonałiści uprawiać będą w Małopolsce tylko lokalną propagandę prasową”. Istniało podejrzenie, że za tym „czesko-ukraińskim pojednaniem kryją się interesy moskiewskie”⁶⁵. Pojawiła się nawet dość „egzotyczna” oferta powołania wspólnego legionu ukraińsko-czechosłowackiego, ale słusznie poddana w wątpliwość z racji swej niewiarygodności. Te rewelacje rozpowszechniał znajdujący azyl w Polsce prof. Roman Smal-Stockij, brat Stefana, swego czasu czołowej postaci obozu ZURL i jego reprezentanta w Pradze⁶⁶.

Wydarzenia związane z zamachem i procesem warszawskim wydawały się dla strony sowieckiej dogodnym pretekstem do pogłębienia nieufności w i tak niezależnie od tego napiętych relacjach polsko-czechosłowackich. Interesujące wnioski sformułował attache wojskowy ZSRR gen. Siemjonow w rozmowie z posłem Slávikiem, w jego warszawskiej placówce. Polakom, wg niego – co nie było odkryciem, bardzo zależy na rozłożeniu OUN i dlatego wykorzystali zabójstwo Pierackiego do jej dyskredytacji. Pomoc „pozyskanych” Ukraińców rząd RP wykorzystał do akcji antyczechosłowackiej, przy wszystkich ku temu pasujących okazjach. Celem stało się ukazanie „przewrotności” Czechów i ich poparcia. Dogodnym tworzywem formułowania oskarżeń było wspomniane tzw. archiwum Senyka. Ukraińcy którzy wcześniej wierzyli Czechom i z nimi pracowali przeciw Polakom, zmienili pogląd, ponieważ Czesi się „obnażyli”, wydając archiwum władzom Rzeczypospolitej⁶⁷. Dyplomaci czescy uważali też, iż Polska, aby wymusić ustępstwa, szczególnie w leżącej Warszawie na sercu sprawie cieszyńskiej, będzie próbowała wykorzystać sprawę Pierackiego i dowody, że część śladów morderców prowadzi do ČSR, aby wymusić polityczne ustępstwa⁶⁸.

Nacjonałiści wyciągnęli pewne wnioski z lekcji wydaleń, represji i transferu części swych archiwów, niezależnie od pewnych nawet późniejszych gestów. Dowodem na to byłaby rezolucja ukraińskiej społeczności z Kanady, z kwietnia 1937, której ton nadał silny tam wpływami i wsparciem materialnym OUN. Można zaryzykować tezę, że stanowiła ona niemal manifest ideowy tej organizacji. W tym nowym dekalogu (rzeczywiście 10 punktów), znalazły się treści wymierzone we wszystkich „okupantów” ukraińskiej ziemi. Dwa punkty odnosiły się m. in. do Czechosłowacji. W drugim twórcy deklaracji napisali, że „nigdy nie pogodzimy się z bezprawną okupacją naszych ziem przez Moskwę, Polskę, Rumunię i ČSR”. Z kolei w dziesiątym znalazł się zapis, iż „walka powinna być prowadzona wszelkimi sposobami i nie cofać się przed niczym. Na terror i na krew odpowiedzieć terrorem i krwią. Kto chce zniszczyć ukraiński naród, sam powinien być unicestwiony i przegnany z ukraińskich ziem, które poddane są jarzmu

⁶³ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-5625, KI nr 28 i 27, k. 7–8, 26 i 11. 09. 1935.

⁶⁴ AAN, MSZ, sygn. 5296, k. 184, raport z konsulatu w Czerniowcach 31. 10. 1935.

⁶⁵ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-2301, meldunek z placówki „Ellada”, 11. 05. 1936.

⁶⁶ CAW, O. II SG, sygn. I.303.4-1887, sprawa nr 37, 8. 04. 1935, sam anonimowy autor meldunku nie znał wówczas szczegółów działania gospodarczych grup interesu i ich powiązań ze sferą biznesu.

⁶⁷ AMZV, PZ Varšava 1936, č. 1130, raport i streszczenie rozmowy Slávik-Siemjonov, 3. 02. 1936.

⁶⁸ AMZV, ZU, Varšava, č. 11781, raport posła Slávika z 16. 1935.

i niewoli. Czechosłowacja usiłująca grać rolę opiekuna słowiańskich narodów, nie mniej niż inni, uciska naród ukraiński i z nią też prowadzona musi być walka [...], podobnie jak z Rumunią, prześladowającej ukraińskie szkolnictwo i organizacje⁶⁹.

Złudzeń co do nacjonalistycznej ukraińskiej emigracji i jej celów, wyżył się wcześniej czechosłowacki wywiad, który w 1935 r. dokonał przeglądu i analizy politycznej i społecznej działalności różnych środowisk wychodźstwa. Warto przyjrzeć się niektórym bardziej dosadnym i szczerym opiniom. Najsurowsze oceny otrzymał odgrywający już wówczas marginalną rolę obóz Petruszewicza. Jego zwolennicy znajdowali się w gronie emigrantów, średniego i starszego pokolenia. „Większość jego zwolenników wywodzi się na terytorium ČSR z Podkarpackiej Rusi, nienawidzi naszego państwa i są to niebezpieczni szpiedzy i terroryści” – podsumowywali autorzy⁷⁰. Za niebezpieczną uznana została, w dalszej części dokumentu, „grupa płk Konowalca” – czyli OUN, która posługując się terrorem i działając często po linii interesów niemieckich, zabiegała o utworzenie niepodległego państwa ukraińskiego. Taka musiała być zapewne cena wsparcia przez Berlin tych wysiłków⁷¹. Ciekawe, że twórcy analitycznego raportu nazywali po imieniu działalność komunistów na wschodnich krańcach Republiki, czyli na Rusi, w przeciwieństwie do politycznych elit zabiegających w owym czasie o zbliżenie z ZSRR. Mocne stawianie sprawy dla cechującej się ostrożnością polityki Pragi, wydawało się decydom niewygodne. Twórcy raportu nie wahali się uznać lokalnych marksistów za ekspozyturę partii komunistycznej znad Dniepru, czy działającej w Polsce KPZU. jednoznacznie nazywali ta aktywność irredentą, której celem miało być oderwanie tego kraju od Czechosłowacji. Szczerze mówiąc obserwatorzy czescy spostrzegli ów fakt jeszcze w latach dwudziestych, ale z przyczyn politycznych w nowych okolicznościach, niechętnie do tych myśli wracali⁷². Irredentyzm ukraiński nie musiał więc tylko dotyczyć wygodnych bądź neutralnych z punktu widzenia Pragi obiektów, bądź celów.

prof. dr hab. Michał Jarnecki
Uniwersytet A. Mickiewicza
Wydział Pedagogiczno-Artystyczny
ul. Nowy Świat 28-30,
62 - 800 Kalisz
e-mail: mmjarnecki@poczta.onet.pl

⁶⁹ CAW, O.II SG, sygn. I. 303.4-2055, raport nr 235, meldunek agenta „TAZ” z 28. 04. 1937.

⁷⁰ VHA, HŠ, ZO, č. j. 10619, r. 1935, s. 53.

⁷¹ Ibidem, s. 94–100.

⁷² Ibidem, s. 100–101.

**BITVA U SLAVKOVA – VERZE 1945
Osvobození obcí „slavkovského bojiště“ na konci 2. světové války**

MIROSLAV JIREČEK

The objective of this article is to outline the liberation of the former Austerlitz battlefield (named so after the Battle of Austerlitz of 1805) at the end of Second World War. The main focus is on the central part of the battlefield. The troops of Nazi Germany defended this area, as the Red Army approached it – this clash is hyperbolically called the „Second Battle of Austerlitz.“ This article describes the liberation of the villages on the Austerlitz battlefield, the number of victims of this conflict in the area, and the situation after the war.

Key words: Second World War; Austerlitz battlefield; liberation; Red Army; Nazi Germany.

Úvod

Příspěvek navazuje na předchozí text,¹ kde jsme přiblížili situaci obcí někdejšího slavkovského bojiště (spojeného s bitvou u Slavkova z roku 1805) před osvobozením na konci 2. světové války a provedli stručný nástin postupu Rudé armády směrem ke sledovanému území. Cílem tohoto článku je nastínění průběhu osvobození tohoto prostoru na konci největšího válečného konfliktu v roce 1945. Zvláštní pozornost věnujeme centrální části někdejšího slavkovského bojiště (okolí památníku Mohyla míru). Území bránila ze všech posledních sil vojska nacistického Německa, na straně druhé postupovala vojska Rudé armády. Toto střetnutí zde s trochou nadsázky označujeme jako „druhou bitvu u Slavkova“. Území samotného Slavkova u Brna nebude v tomto textu sledováno – dovolíme si tedy stejnou paralelu jako francouzský císař Napoleon Bonaparte, který svoji vítěznou bitvu nazval slavkovskou, aniž by v samotném Slavkově u Brna došlo k boji.

K osvobození jižní Moravy a samotného Brněnska na konci druhé světové války bylo napsáno mnohé.² Žampach k tomu však dodává: „Ačkoliv osvobození Brněnska Rudou armádou věnovalo v průběhu uplynulých padesáti let svou pozornost mnoho vojenských teoretiků, historiků a publicistů, není jeho průběh zdaleka tak zpracován, jak by se dalo předpokládat.“³ Také studie, která by se primárně věnovala osvobození někdejšího slavkovského bojiště, dosud chybí. Tuto mezeru se pokusíme alespoň zčásti zaplnit. Cílem je tak přispět ke zmapování dějin slavkovského bojiště (lokalita „bitvy tří císařů“ z 2. prosince 1805). V centru někdejšího bojiště vyrostl na počátku 20. století památník nazvaný Mohyla míru. Památník měl být mementem válek a „místem světla“ (neměl oslavovat vítěze ani poražené). Když již se blížilo otevření památníku, vypukla v létě roku 1914 první světová válka. Úsilí zakladatelů památníku v čele

¹ JIREČEK, M.: *Bitva u Slavkova – verze 1945. Situace před osvobozením obcí „slavkovského bojiště“ na konci 2. světové války*. Sborník prací PdF MU, řada společenských věd, 31, 2017, č. 1, s. 69–84.

² Rozsáhlá bibliografie k tématu viz např. KUBÍČEK, J. (red.): *Odboj a osvobození v Jihomoravském kraji*. Brno 1980.

³ ŽAMPACH, V.: *Památník obětí světových válek a národně osvobozovacích bojů v okrese Brno-venkov*. Brno 2000, s. 11.

s P. Aloisem Slovákem se zdálo být zmařeno. Památník se dočkal svého otevření po skončení „Velké války“. Brzy následoval další válečný konflikt, který do dějin vešel jako 2. světová válka. Také ona se zejména ve svém závěru výrazně dotkla prostoru někdejšího bojiště. První světová válka tedy málem zmařila dokončení památníku Mohyla míru, na konci druhé světové války byla tato stavba výrazně poškozena (viz dále). Jelikož byl památník vystavěn jako memento válek, jedná se o veliký paradox, který je třeba připomínat. I zde budiž tedy viděn cíl tohoto textu. Článek čerpá z prací, které byly věnovány průběhu tzv. Bratislavsko-brněnské operace nebo újeji osvobozování jižní Moravy nebo samotného Brněnska, z dobového tisku, z pamětních knih a kronik obcí slavkovského bojiště i ze vzpomínek pamětníků těchto událostí.

Vstup Rudé armády na slavkovské bojiště

V předchozím textu jsme přiblížili postup fronty směrem ke sledovanému území. Popis jsme zanechali v období okolo 20. dubna, přičemž naše pozornost směřovala na území jižně od Brna, které po těžkých bojích postupně vyklízela německá vojska, území bylo osvobozováno vojsky Rudé armády. Po prolomení německé obrany u Šitbořic se fronta pohnula severním směrem. Cílem fronty na tomto směru bylo provést obchvat Brna od východu. V období mezi 20. a 22. dubnem se fronta pohybovala v blízkosti obcí Těšany, Moutnice (osvobozeny 22. dubna) a Nesvačilka (osvobozena 23. dubna).⁴ Za Moutnicemi stály mohutné silniční uzávěry v Měnině a Žatčanech.⁵ 22. dubna obdrželo německé vojsko na dalším směru fronty v Telnici a Sokolnicích značné posily (těžké tanky, oddíly pěšího vojska a granátníků), které 23. dubna nastoupili do bojového postavení jižně od Telnice.⁶ Ohniska odporu umístili Němci většinou na výšinách a podél potoků a cest.⁷ Sokolnická kronika konstatuje, že „na vojácích (M. J.: rozuměj německých) bylo viděti, že pochodují, s úzkostí a skleslou myslí, že jdou do boje za věc dávno ztracenou“.⁸

Plán postupu sovětských vojsk načrtl ve své práci Žampach. Pro pochopení plánované operace si zde dovolíme jeho obšírnější citaci: „9. gardový mechanizovaný sbor útočil po trase Nikolčice–Šitbořice–Moutnice–Telnice–Tuřany–Juliánov. Napravo od něj postupovaly v prvním sledu pancéře 2. gardového mechanizovaného sboru, jeho 6. gardová brigáda sledovala postupovou osu Těšany–Nesvačilka–Újezd u Brna–Kobylnice–Ponětovice–Slatina. Později, až obejde Líšeň, měla ovládnout Maloměřice a Obrany a zajišťovací jednotku vyslat k Soběšicím. Sousední 4. gardová mechanizovaná brigáda postupovala poněkud východněji, její cestu vymezovaly Borkovany–Újezd u Brna–Prace–Jirikovice, na dalším postupu měla obejít Šlapanice a Líšeň, v jejím blízkosti zablokovat silnici u Brna do Ochozu a ovládnout Bílovice nad Svitavou. Ve druhém sledu bojoval 5. gardový tankový sbor generálporučíka Saveljeva. Jeho příkazný bojový směr vytyčovaly Nikolčice–Šitbořice–Těšany–Nesvačilka–Kobylnice–Šlapanice, načež měl zabezpečit útočící vojska od severu a severovýchodu. Zpočátku byla zabezpečovací linie vymezena obcemi Ponětovice–Šlapanice–Podolí a směřovala frontou na východ. Osmdesátá třetí brigáda námořní pěchoty měla vytvořit obrannou frontu orientovanou na sever do prostoru Soběšice–Útěchov–Bílovice nad Svitavou.“⁹

⁴ Viz HRDLÍČKA, R.: *Rudá armáda osvobozuje Moravu. Kronika posledního válečného jara*. Brno 1948, s. 91.

⁵ ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 52.

⁶ Státní okresní archiv Brno-venkov v Rajhradě (dále pouze SOKA Brno-venkov), Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice*, Svazek I., C – 123, inv. č. 19, s. 235–236.

⁷ JAMNICKÝ, B.: *Osvobození Moravy*. Brno, Ostrava 1964., s. 66.

⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice*, Svazek I., C – 123, inv. č. 19, s. 236.

⁹ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 45. Podobně viz také PEŠA, V.: *Osvobození Brna Rudou armádou*. In: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna VII. Brno 1975, s. 344. V této práci také blíže ke složení a síle sovětské armády.

Takto vypadal plán na papíře, reálná situace se od plánu částečně odlišovala. V pondělí 23. dubna vyrazila sovětská mechanizovaná vojska k rozhodujícímu útoku. Pokyn k němu vydal samotný maršál Rodion Jakovlevič Malinovskij s dalšími veliteli, kteří navštívili pozorovatelnu na vrchu Čertoraj nad obcí Křepice.¹⁰ Rozvinut byl také manévř ve sledovaném směru na severovýchod od Brna směrem ke Slavkovu u Brna a Vyškovu.

Němci kladli postupu Rudé armády tuhý odpor. „*V husté soustavě potoků a svodnic, v nakupeň komunikační a sídlištní síti nacházel nepřítel mnoho příležitostí k nejrůznějším překážkám a nástrahám, takže sovětská vojska postupovala vpřed s vynaložením velkého úsilí, houževnatosti a hrdinství. Musela vyhnánť okupanty doslova od překážky k překážce a rvát z jeho moci jednu obec za druhou se značnými oběťmi na životech.*“¹¹ 23. dubna Sověti obsadili obce Nesvačilků a Žatčany, statek Jalovisko, další sbor ovládl v noci z 23. na 24. dubna obec Otnice.¹²

K večeru 23. dubna pronikla Rudá armáda na úseku Třebomyslice (dnes součást obce Žatčany) – Rychmanov (dnes součást města Újezd u Brna) – Šaratice až k řece Cézavě, na které Němci po ústupu zničili mosty a jejíž břehy proměnili na protitankový příkop.¹³ Během noci na 24. dubna postavili sovětské ženisté několik provizorních dřevěných přechodů přes řeku a ráno pěchota i tanky nastoupili do dalšího útoku.¹⁴ Přes odpor nepřítel (jen během 23. dubna odrazila sovětská vojska na tomto úseku údajně 14 protiztečí¹⁵) se mělo sledované území dočkat svého osvobození 24. dubna – tento den bylo 18. střeleckým sborem generálmajora Afonina¹⁶ osvobozeno 15 obcí – Blučina, Měnin, Telnice, Újezd u Brna, Sokolnice, Dvorska, Kobylnice, Rajhradice, Šlapanice, Rebešovice, Tuřany, Ivanovice, Chrlice, Loučka u Rajhradu a Otmarov, napravo od něj bojující 49. střelecký sbor pak osvobodil 8 obcí – Hostěradky-Rešov, Šaratice, Zbýšov, Hrušky, Ponětovice, Prace, Jířkovice a Blažovice.¹⁷ Do večera 24. dubna byly tedy osvobozeny všechny obce, ležící na západ od trati v úseku Holubice–Křenovice–Újezd (dnes Újezd u Brna).¹⁸ Ještě před půlnocí bojoval 18. střelecký sbor u Tvarožné.¹⁹ Přitom 110. divize 49. sboru zajišťovala pravý bok útočících vojsk proti případnému útoku Němců od Slavkova u Brna a Vyškova.²⁰

Dále se blíže podíváme na postup osvobozování vybraných obcí v centrální části někdejšího slavkovského bojiště (v prstenci obcí okolo památníku Mohyla míru).²¹ Začneme 23. dubna, kdy se fronta zastavila pod Prateckým kopcem a Starou horou nad Újezdem (nyní Újezd u Brna).²²

¹⁰ K tomu blíže např. PEŠA, V.: *Osvobození Brna Rudou armádou*. In: Brno v minulosti a dnes. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě Brna VII. Brno 1975, s. 345.

¹¹ ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 58.

¹² ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 44.

¹³ PEŠA, V.: *Rudá armáda v bojích za osvobození Brna*. In: Sborník Vojenské akademie Antonína Zápotockého, 1965, řada A (operačně taktická osvobození), zvl. č., sv. 13, s. 237.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž.

¹⁶ Jeho vzpomínky viz AFONIN, I. M.: *V bojích o osvobození Brna a Československa na jaře 1945*. Časopis Matice moravské, 1975, 94, s. 3–14.

¹⁷ Viz ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 45, 70–71 (zde také přesné časy osvobození jednotlivých obcí).

¹⁸ HRDLÍČKA, R.: c. d., s. 23.

¹⁹ Viz ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 60.

²⁰ Tamtéž.

²¹ Mapy vývoje postupu fronty v okolí Brna viz např. PEŠA, V. – PLUHAŘ, J. – HOLAN, V. – KAINAR, J. – MIKULÁŠEK, O.: *Z bojů za osvobození jižní Moravy*. Brno 1965, nestr.; HRDLÍČKA, R.: c. d., nestr.

²² K osvobození někdejšího okresu Brno-venkov viz také ŽAMPACH, V.: *Dějiny psané hrdinstvím a krví. Průběh osvobození okresu Brno-venkov*. Ivančice 1970.

Újezd u Brna

V pondělí 23. dubna v pět hodin ráno projely Újezdem směrem od Bošovic na Sokolnice těžké německé tanky. V Rychmanově (dnes je součástí Újezdu u Brna) tábořily v selských usedlostech německé zásobovací oddíly (asi 400 koní). Okolo deváté hodiny právě odvážely proviant, když se nad nimi objevilo směrem od Měnína údajně 27 sovětských bombardovacích letadel. Letecký útok trval asi tři hodiny a zapříčinil vznik mnoha požárů, několik zásahů dostala také zdejší fara.²³ Újezdská kronika nám nabízí popis vojenské situace v městečku 23. dubna ve 13. hodin: „*V obci bylo asi 4 tisíce různých vojenských útvarů. Ve vinných sklepích V Sádku byla ukryta pěchota s automaty, za rychmanovským mostem dělostřelectvo, od Újezda k žatčanskému mostu na Odměrách a Loukách v zákopech... bylo ukryto pěší vojsko s kulomety a ručními zbraněmi. Byli to většinou Sudeťáci (Hirschtruppe). ... Kulometná hnízda byla na kostelní věži, ve stodole Stanislava Kalvody č. p. 36, v zahradách v nádražní čtvrti, u sokolovny děla a tanky.*“²⁴

Rudá armáda postupovala k Újezdu dvěma proudy – ruské rozvědky se plazily z návrší mezi Rychmanovem a Nesvačilkou směrem na Šternov (dnes součást Újezdu u Brna), druhá kolona směřovala na Rychmanov.²⁵ Němci již okolo 13 hodiny opustili zákopy a ve snaze kryt ústup svých vojsk a zdržet Rudou armádu za řekou Cézavou zničili všechny tři mosty přes tuto řeku (o 11 hodině most u Žatčan, o 14 hodině za Šternovem a u Rychmanova).²⁶ Nálada Němců rychle klesala, v Újezdu docházelo z jejich strany k plenění obchodů.²⁷ První ruský voják se ve Šternově objevil asi o půl třetí odpoledne. Rudá armáda vytlačovala Němce postupně směrem na Sokolnice. Újezdská kronika popisuje úprk německých vojsk: „*Celá nádražní čtvrť až k sladovně a k železničnímu mostu je zaklínována německým vojskem. Okupanti utíkají k sladovně a za železniční trať ke Staré hoře, utíkají a zanechávají za sebou kupy výzbroje. Nemají již času dále vše ničit. Ke mlýnu příjíždějí stále sovětská děla – katuze a tanky, které chrlí smrtící ocel na nepřítele.*“²⁸ Postup Rudé armády byl podporován tankovými jednotkami, dělostřelectvem i speciálními útočnými zbraněmi. Újezd u Brna tak byl osvobozen 24. dubna 1945. Městečko zaznamenalo při osvobození mnoho škod, velmi poškozena byla např. památná kaple sv. Antonína Paduánského nad městem (u kapličky padl 2. prosince 1805 první výstřel „bitvy tří císařů“). Osvobození Újezdu zaplatilo životem 49 rudoarmějců, jejichž těla spočinula nejdříve na zdejších hřbitově, později byla převezena na vojenský hřbitov v Ořechově u Brna.²⁹

Ani po ústupu Němců z kraje ale válečné hrůzy pro zdejší obyvatele úplně neskončily. Ve středu 25. dubna byl Němci proveden nálet na Újezd a Sokolnice, který si vyžádal oběti.³⁰ Německá letadla byla následně sestřelena sovětskými stíhači, kteří startovali z polního letiště u Měnína.³¹ Po bojích zůstal na Újezd nepěkný pohled: „*Na ulicích všude těžké stopy války: sklo,*

²³ SOkA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 425–426.

²⁴ Tamtéž, s. 426–427.

²⁵ Tamtéž, s. 427–428.

²⁶ Tamtéž, s. 427. Peša (Viz např. PEŠA, V.: *Rudá armáda v bojích za osvobození Brna*. In: Sborník Vojenské akademie Antonína Zápotockého, 1965, řada A (operačně taktická osvobození), zvl. č., sv. 13, s. 237) v rozporu s tím uvádí, že most u Rychmanova zničen nebyl a Rudá armáda po něm pronikla do Újezdu.

²⁷ SOkA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 427.

²⁸ Tamtéž, s. 431.

²⁹ Tamtéž, s. 448–449.

³⁰ Tamtéž, s. 435.

³¹ Tamtéž.

*dráty a roztržštěné sloupy elektrického vedení, trosky a břidlice. Čpavý dým vše pronikal a všude jej bylo cítit. Nepřirozeně působily kvetoucí stromy v oblacích kouře ve spoušti kolem. Na obzoru planula v noci rudá záře a dýmová clona ve dne. A do toho nepřetržité dunění děl a duté vzdálené detonace min a granátů.*³²

Zbýšov

Dále se podíváme na situaci v nedalekém Zbýšově. Zdejší kronika konstatuje, že již 23. dubna zde pobývajících německá armáda byla v plné pohotovosti – střežila most nad silnicí a odvážela zásoby potravin i střeliva umístěné ve školní budově.³³ V noci z 23. na 24. dubna spala již většina zdejších občanů v krytech. Německá děla byla umístěna před nedalekými Šaraticemi směrem k Otnicím, střelila ojediněle směrem k Bošovicím.³⁴ Koně od těchto děl byli ustájeni právě ve zbýšovských stodolách. Ráno 24. dubna již se ozývaly výbuchy poblíž vesnice. Obcí táhla německá armáda, vesnice byla bombardována, Němci před desátou hodinou vyhodili most přes řeku Litavu (Cézavu), čímž chtěli znemožnit příjezd tanků Rudé armády.³⁵ Sovětská pěchota se k obci přibližovala kryta korytem této řeky a odvodňovacího příkopu. V obci se střetla s německými jednotkami, které kryly ústup hlavního voje (Němci využili střelby z hasičského skladiště a ze mlýna, kde měli dobrý výhled a kryt).³⁶ Z neznámých důvodů se Němcům nepodařilo zničit most u sběrný mléka, ačkoli byl opatřen náloží k vyhození.³⁷ Obec byla osvobozena 24. dubna před 12. hodinou. Rudá armáda ztratila v krátkém pouličním boji deset mužů.³⁸ Jeden z vojáků Rudé armády byl zabit po skončení bojů při opravě automobilu výbuchem granátu.³⁹ Vesnice přestala osvozením bez obětí mezi zdejšími obyvateli, mnoho zdejších domů ale bylo poškozeno palbou z děl, letadel i kulometů.⁴⁰

Hostěrádky-Rešov

23. dubna 1945 přijelo do Hostěrádek-Rešova německé dělostřelectvo, které namířilo děla směrem na Otnice. Jelikož se však dělostřelci nedočkali v důsledku činnosti partyzánů přísunu střeliva, po půlnoci odjeli.⁴¹ Německá armáda směřovala k Praci a Blažovicím.⁴² Zbytek německých vojáků do příchodu prvních sovětských vojáků střelil z děl na okraji vesnice. Podle Žampacha přijeli první rudoarmějci na koních do obce od Rychmanova na rozcestí u požární zbrojnice 24. dubna 1945 v 1 hodinu. Útočící síly měly přijít mezi 4. a 5. hodinou od Otnic a poměrně hladce vesnici obsadit.⁴³ Stát se tak mělo asi ve 14:30.⁴⁴ *Slavkovské noviny*, vydávané krátce po obsazení, pak v rozporu s těmito informacemi, konstatují, že ve tři ráno měli již mít na konci

³² Tamtéž, s. 435–436.

³³ Státní okresní archiv Vyškov ve Slavkově u Brna (dále pouze SOKA Vyškov), Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 249.

³⁴ Tamtéž.

³⁵ Blíže tamtéž.

³⁶ Blíže tamtéž, s. 249–250.

³⁷ Tamtéž, s. 250.

³⁸ ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 60, 316.

³⁹ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 251.

⁴⁰ Tamtéž, s. 250–251.

⁴¹ DOLÁK, J.: *Vzpomínka na osvobození*. Náš život, roč. 25, 29. 4. 1977, č. 17, s. 2.

⁴² *Osvobození obce Hostěrádek-Rešova*. Slavkovské noviny, 24. 5. 1945, s. 4.

⁴³ ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 204–205.

⁴⁴ Tamtéž, s. 60.

vesnice Rusové natažený telefon, od pěti do půl osmé ráno měl probíhat dělostřelecký boj, od půl deváté pak měly obce procházet směrem od Újezdu přední voje Rudé armády, v devět hodin měly od Otnic přijet první tanky, obec měla být osvobozena již dopoledne.⁴⁵ Uskutečněna zde měla být bitva, když se zde směrem od Blažovic objevilo pět německých tanků, děla a minomety.⁴⁶ Ve dvou zdejších domech byla zřízena nemocnice.⁴⁷ Rusové byli zdejším obyvatelstvem nadšeně vítáni.⁴⁸ Mnoha zásahy byl zničen strážní domek u dráhy, kde zahynul patnáctiletý chlapec. Poškozeno bylo také mnoho střech, rozbořeny byly hospodářské budovy.⁴⁹ Při osvobození obce padlo sedm sovětských vojáků.⁵⁰ Pět jich bylo pochováno u pomníku padlých, dva důstojníci ze shořelého letadla pak v parku u kaple.⁵¹ V noci po osvobození zdejší občané pomáhali Rusům vykopat zákopy směrem k Praci.⁵²

Sokolnice

Dalším cílem Rudé armády po osvobození Újezdu se staly Sokolnice (ještě před nimi byla osvobozena sousední obec Telnice⁵³). U sokolnického nádraží došlo k nešťastnému omylu – postupující sovětská vojska byla napadena vlastním letectvem – zasaženy byly dva tanky a obrněný vůz, zahynulo deset vojáků.⁵⁴ V důsledku ústupu německých vojsk z dosud osvobozených obcí byly Sokolnice přeplněny vojskem. Téměř tři hodiny proto byla obec ostřelována dělostřelectvem, které krylo postup sovětských vojsk.⁵⁵ Také sovětská vojska postupující od Újezdu na Sokolnice byla při svém postupu Němci ostřelována od cukrovaru a Mohyly míru – část tanků se proto rozhodla zaútočit na Sokolnice obchvatem přes Hostěrádky, kde se však také dostaly pod německou palbu a ztratily jeden tank.⁵⁶ Tanky se proto musely vrátit do výchozího postavení, místo nich postupovala pěchota.⁵⁷ Pod ochranou dělostřelecké palby útočila sovětská armáda na Sokolnice ve třech směrech – jeden šel po tzv. „Mrtvé cestě“ (od jihu), druhý šel obloukem k západní části obce (k zámku) a třetí od východu (od Újezdu).⁵⁸ První tanky a samopalníci vnikly do jižní a západní části obce asi v 9:30.⁵⁹ Němci se pod nápoem nepřítelů stáhli do severní části obce, kde se pokusili bránit u zdejšího zámku a bažantnice. Rudá armáda osvobodila Sokolnice i se zámkem kolem půl jedenácté, po 14. hodině také zdejší bažantnici.⁶⁰ Osvobození Sokolnic si přitom vyžádalo obzvlášť velké škody – vyhořelo 37 budov a 45 budov bylo leteckou palbou a bombardováním značně poškozeno, v obci nezůstal jediný nepoškozený dům.⁶¹

⁴⁵ *Osvobození obce Hostěrádek-Rešova*. Slavkovské noviny, 24. 5. 1945, s. 4.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Tamtéž.

⁴⁸ Tamtéž.

⁴⁹ Tamtéž.

⁵⁰ DOLÁK, J.: *Vzpomínka na osvobození*. Náš život, roč. 25, 29. 4. 1977, č. 17, s. 2.

⁵¹ *Osvobození obce Hostěrádek-Rešova*. Slavkovské noviny, 24. 5. 1945, s. 4.

⁵² Tamtéž.

⁵³ K osvobození Telnice viz ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 59; SCHILDBERGER, V.: *Boj o pevnost Brno* 7. Historie a plastikové modelářství, 2003, 13, č. 2, s. 25.

⁵⁴ SCHILDBERGER, V.: *Boj o pevnost Brno* 7. Historie a plastikové modelářství, 2003, 13, č. 2, s. 25.

⁵⁵ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 236.

⁵⁶ SCHILDBERGER, V.: *Boj o pevnost Brno* 7. Historie a plastikové modelářství, 2003, 13, č. 2, s. 25.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 236. Viz také ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 289.

⁵⁹ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 236.

⁶⁰ Tamtéž.

⁶¹ HRDLÍČKA, R.: c. d., s. 93.

Stejně jako v případě Újezdu (viz výše) neskončila také pro Sokolnice válka 24. dubnem. Následující den okolo 15. hodiny byl totiž na obec uskutečněn poslední (tentokrátě německý) nálet. Tou dobou projížděla obcí dlouhá řada ruských vozů. Nálet si vyžádal jednu oběť z řad místního obyvatelstva,⁶² zraněno bylo také několik dalších občanů i vojáků, zničeno bylo několik domů a dva ruské osobní automobily.⁶³ Všechna německá letadla provádějící tento úder byla sestřelena sovětskými stíhači, startujícími z polního letiště u Měšina.⁶⁴

Kobylnice

Ráno 24. dubna v Kobylnicích nejprve neukazovalo na něco neobyčejného, kolem deváté hodiny ale zesílilo dunění děl, které se stále přibližovalo, němečtí vojáci vyzbrojení pancéřovými pěstmi zaujímali připravené pozice, obyvatelé obce se ukryli do sklepů.⁶⁵ Kolem poledne procházeli obcí němečtí vojáci ustupující ze Sokolnic.⁶⁶ Rudá armáda postupovala na Kobylnice ze dvou směrů (tanky 2. mechanizovaného sboru se rozdělily na brigády) z jihu od Sokolnic a z východu od Mohyly míru (odtud postupovali rudoarmějci také dále na obec Prace), do obce začaly dopadat granáty.⁶⁷ Rusové dosáhli Kobylnic z obou směrů okolo druhé hodiny odpoledne.⁶⁸ Němci stříleli na postupující Rusy z domů podél cesty vedoucí na Mohylu míru, odkud ale byly vyhnány ruskou dělostřelbou, která přinesla zkázu také některým zdejším domům.⁶⁹ Proti postupujícím Rusům umístili Němci několik protitankových min.⁷⁰ Do středu obce pronikli Rusové okolo čtvrté hodiny odpoledne, Němci po tuhých bojích ustupovali směrem na Šlapanice a k Horákovu, menší německé oddíly se usadily také na návrší směrem k Dvorskám – také odtud však byly po ruské kulometné palbě vytlačeny a ustoupily směrem k Tuřanům.⁷¹ Celá obec Kobylnice byla osvobozena okolo šesté hodiny večer.⁷² „*Večer 24. dubna projížděly pak obcí předlouhé kolony ruských oddílů vezoucích za vojskem potraviny, střelivo, benzin.... Hodiny a hodiny projížděl transport za transportem....*“⁷³ Druhá kobylnická kronika pak konstatuje: „*Jezdci na koních klusali kolem domů, tanky a těžká děla jely po silnici a všechna lehčí vozidla po polích. A když část těchto přešla, nebo přejela, měla krajina vzhled, jakoby uragán tudy přeletěl.*“⁷⁴ Ve stejný čas jako Kobylnice byla Rudou armádou obsazena také sousední obec Dvorská.⁷⁵

⁶² Hrdlička (HRDLIČKA, R: c. d. Brno 1948, s. 92) uvádí v rozporu s údajem ze sokolnické kroniky tři civilní oběti tohoto náletu a jednu oběť z řad Rudé armády.

⁶³ Viz SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 238. K osvobození obce Sokolnice také krátce Sokolnický zpravodaj, duben 2008. Dostupný zde: http://www.sokolnice.cz/resources/upload/data/1112_Zpravodaj_04-2008.pdf

⁶⁴ HRDLIČKA, R.: c. d., s. 92–93.

⁶⁵ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Pamětní kniha obce Kobylnice*, C – 48, inv. č. 22, s. 287.

⁶⁶ Tamtéž, s. 288.

⁶⁷ SCHILDBERGER, V.: *Boj o pevnost Brno 7. Historie a plastikové modelářství*, 2003, 13, č. 2, s. 25.

⁶⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Pamětní kniha obce Kobylnice*, C – 48, inv. č. 22, s. 288–289.

⁶⁹ Viz tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž, s. 290.

⁷¹ Tamtéž, s. 291–292.

⁷² Tamtéž, s. 292.

⁷³ Tamtéž, s. 293.

⁷⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obce Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 18.

⁷⁵ K osvobození obce Kobylnice viz také *Kapitoly z historie Kobylnic*. Ruch Šlapanicka, prosinec 1987, s. 5–6.

Stará hora a Pratecký kopec s Mohylou míru

Posledními pozicemi Němců v okolí zůstaly Stará hora nad Újezdem a Pratecký kopec s Mohylou míru, spravovanou tehdy *Zemským cizineckým svazem pro Moravu a Slezsko*. Muzeum v areálu Mohyly míru bylo z důvodu blízkosti se fronty uzavřeno již o rok dříve, ukryta byla většina cenných předmětů.⁷⁶ U Mohyly míru byl Němci vybudován bod ohniskové obrany, tedy obzvlášť silný opěrný bod. Němci měli nedaleko od Mohyly míru (při cestě z Prace k Hostěrádkům-Rešovu) ukryta kulometná hnízda.⁷⁷ Palba od Mohyly míru stěžovala osvobození okolních obcí. U Mohyly míru a na výšinách v okolí se začali ustupující němečtí vojáci objevovat v předvečer 23. dubna. Kolem osmé hodiny večer pak přijelo k památníku několik aut s důstojníky, kteří měli v kuchyni strážce Mohyly míru poradu. Ihned po poradě ještě v noci zde byla zřízena telefonní ústředna, hned za budovou začaly být budovány zákopy.⁷⁸ 24. dubna obsadil německý vojenský štáb sklep budovy, odkud řídil průběh bojů.⁷⁹

Slavkovské noviny, vydané krátce po osvobození popisovaly boje o pratecké návrší následujícím způsobem: „*Rusové stáli ve směru Hostěrádky-Rešov–Zbýšov–Újezd. Mezi 9.–3. hodinou odpoledne ruské dělostřelectvo ostřelovalo celou prateckou výšinu, kde byla německá pěchota. Mezi 9.–10. hodinou dopoledne vzali Rusové Hostěrádky-Rešov a kolem 11. hodiny objevili se první Rusové u hostěrádského hájku. Nastaly velmi těžké boje, neboť Němci se snažili stůj co stůj udržet výšinu. Kolem 3. hodiny odpoledne objevila se ruská pěchota u Staré hory a ruské tanky od Sokolnic. Německý štáb od Mohyly míru rychle ujel a Němci se stáhli k silnici, směřující od Mohyly míru k Praci.*“⁸⁰ Ustohal mnohem později popsal boj o pratecké návrší takto: „*V pásmu útoku sovětské 4. gardové mechanizované brigády se prostírají výšiny v okolí Prace. Ve svěžím zeleném osení jim vévodí kóta 324 s Mohylou míru. Na jižním svahu Prateckého kopce se táhne řetěz německých zákopů. Čelně z chodu výšinu nelze dobýt. V odpoledních hodinách po mohutné patnáctiminutové dělostřelecké a minometné palbě je zahájen útok na kótu, mající pro Sověty, kromě strategického významu, i nemalý význam historický. ... Do pohybu se dávají tanky 23. tankového pluku, v útoku jsou posádky 251. samohybného dělostřeleckého pluku, miny 2. divize 524. minometného pluku trhají na kusy německé obranné pozice. Kóta je dobyta.*“⁸¹ První Rusové se tedy u Mohyly míru měli objevit několik minut po třetí hodině odpoledne.⁸² Ze Staré hory a z Prateckého kopce byla přitom německým dělostřelectvem ještě v odpoledních hodinách 24. dubna ostřelována silnice vedoucí od Telnice k sokolnickému nádraží.⁸³ U kapličky sv. Antonína Paduánského nad Újezdem mělo dle újezdské kroniky padnout „nejvíce Němců“.⁸⁴ Dobyetí prateckého kopce činilo sovětským vojákům značné potíže, což způsobilo, že některé obce na dalším směru byly po obejití prateckého kopce přes Kobylnice a Hostěrádky obsazeny dříve než tato výšina a samotná obec Prace.⁸⁵ Také Rudá armáda následně využila výhod Prateckého návr-

⁷⁶ KOPECKÝ, F.: *200 let tradic bitvy u Slavkova*. Brno 2006, s. 19.

⁷⁷ Oral history, Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

⁷⁸ *Boj o Pratecký kopec a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

⁷⁹ Tamtéž.

⁸⁰ Tamtéž.

⁸¹ USTOHAL, V.: *50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část III. V rachotu tanků s trylky garmošek*. Šlapanický zpravodaj. List občanů města Šlapanic, 1995, č. 3, s. 7.

⁸² *Boj o Pratecký kopec a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

⁸³ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 432.

⁸⁴ Tamtéž.

⁸⁵ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

ši – od Mohyly míru byly po dobytí kopce ostřelovány další obce, obsazené dosud německou armádou – např. Pozořice.⁸⁶

Patrná byla symbolika boje u památníku Mohyly míru – na osvobozovací boje na tomto místě proto bylo krátce po válce vzpomínáno následujícím patetickým způsobem: „*Po celou dobu nesvobody stály kamenné postavy, sochy bohatýrů, znázorňující Rusko a Francii, s ruským a francouzským pamětním textem pevně na svých místech. – Mračil se Schwabe,⁸⁷ chmuřil se Judex.⁸⁸ Zlodějsky potají přišli k Mohyle Frick⁸⁹ s Frankem⁹⁰ ohřát se na slavkovském slunci. Bohatýři se svých žulových podstavců jen povýšeně shlíželi na hliněné sloupy nacistické moci. Když se konečně vytožený Alšův moloděc probil od Užoku až ke Slavkovu, smyslili si ubohouctí hitlerčící, že svedou u Mohyly novou bitvu u Slavkova. Snad se i šílení bláhovci domnívali, že právě tu zadrží nápor Rudé armády, že právě u Slavkova vyhraji válku svému führerovi. Nepomohly příkopy a zákopy, děla a automaty. Sovětští chlapci si vykasali rukávy. Nenadálým a statečným náparem se zmocnili prackého kopce a Němce těsně u Mohyly pobili a pochytili. Ve dveřích kaple našli německý kulomet. Němci se pomstili. Rozloučili se, jak jen oni dovedli. Poslali na Mohylu letadlo s bombami. Namířili na ni kanony a její bílé, ušlechtilé tělo posyly těžkými, bolestnými ranami.*“⁹¹

Památník Mohyly míru i sousední muzeum (exteriér i interiér) utrpěly při osvobozovacích bojích výrazné škody. Vyčísleny byly na tehdejších asi půl milionu korun.⁹² Památník byl závažně poškozen dělostřeleckým granátem.⁹³ Téměř zničena byla měděná krytina střechy budovy muzea, na několika místech byly proraženy stropy a obvodové zdivo.⁹⁴ Krátce po válce bylo poškození památníku popsáno takto: „*zdi Mohyly, které tu symbolizovaly mír, byly poraněny. Granáty, bomby, tanky a útoky letadel vyryly hluboké rány do stavby.*“⁹⁵

Poškozena, zničena nebo zcizena byla řada sbírkových předmětů i vitrín. „*Uloupeno bylo např. přes 20 rytin a litografií, nezjištěný počet historické výzbroje a výstroje, zmizela sbírka platidel, pamětních mincí a medailí z let 1805–1812, ztrátu doznaly i upomínky na ruské vojáky, jako ikony, agnusky a oltáříky. Celkové škody na muzejních sbírkách činily kolem 150 tisíc tehdejších korun.*“⁹⁶ Velmi poškozeny byly také čtyři tepané měděné desky s latinskými verši starokřesťanské sekvence Dies irae, vsazené do stěn vrcholové části památníku z kovo-litecké dílny Františka Anýže.⁹⁷ Tyto desky musely být pro značné poškození nahrazeny tabulemi z měděného plechu, nesoucí jiné texty než původní desky.⁹⁸ Škodu utrpěly také štítonoši,

⁸⁶ KONEČNÝ, Z. – MAINUŠ, F.: *Kronika osvobození Jihomoravského kraje*. Brno 1962, s. 38.

⁸⁷ Karl Schwabe (1899–1946) byl v době okupace moravskoslezským zemským viceprezidentem. Jednalo se o Němce narozeného na Moravě. Po válce byl popraven.

⁸⁸ Oskar Judex (1894–1953) byl v době okupace starostou města Brna. Po skončení války byl tento Němec narozený na Moravě odsouzen k doživotí.

⁸⁹ Wilhelm Frick (1877–1946) byl v letech 1933–1943 německým ministrem vnitra, v letech 1943–1945 pak říšským protektorem v Čechách a na Moravě. Norimberský proces jej odsoudil k trestu smrti.

⁹⁰ Karl Hermann Frank (1898–1946) významný sudetoněmecký politik, za protektorátu působil jako státní tajemník Úřadu říšského protektora, později jako německý státní ministr pro Protektorát Čechy a Morava. Po skončení války byl popraven.

⁹¹ GREGOR, J.: *Sto čtyřicet let*. In: Gregor, J. (red.): *Mír. Ke 140. výročí bitvy u Slavkova*. Brno 1945, s. 4–5. Citace ponechána v původní podobě i se zjevnými chybami.

⁹² KOPECKÝ, F.: c. d., s. 20.

⁹³ HANÁK, J.: *Proměny stálé expozice na Mohyle míru*. In: Sborník Muzea Brněnska. Předklášteří 1999, s. 92.

⁹⁴ VEČEŘA, J.: *Proměny muzejní expozice Památníku Mohyly míru v čase*. Pratecký zpravodaj, říjen 2012, s. 15.

⁹⁵ GREGOR, J. (red.): c. d., s. 63.

⁹⁶ VEČEŘA, J.: c. d., s. 15.

⁹⁷ USTOHAL, V.: *Napoleonská návřší*. Brno 1995, s. 51.

⁹⁸ Viz tamtéž.

Sovětské vojáci před poškozeným památníkem Mohyla míru. Foto ze sbírky Muzea Brněnska, p. o. – pobočka Památník Mohyla míru.

Poškozený interiér muzea v areálu památníku Mohyla míru. Foto ze sbírky Muzea Brněnska, p. o. – pobočka Památník Mohyla míru.

Poškozený památník Mohyla míru. Foto ze sbírky Muzea Brněnska, p. o. – pobočka Památník Mohyla míru.

symbolicky střežící památník. Ne překvapivě byl nejvíce poškozen štítonoš se znakem Ruska.⁹⁹

Poničení památníku Mohyla míru bylo tak veliké, že o něm informovaly krátce po osvobození *Slavkovské noviny*.¹⁰⁰ Zachránit se podařilo bronzovou bustu zakladatele památníku Mohyla míru pátera Aloise Slováka z dílny akademického sochaře Josefa Axmana (odhalena byla v roce 1935). Umístěna byla původně na podstavci z leštěné žuly u Mohyly míru. Během okupace byla německými vojáky využita jako terč ke střelbě z pistolí. Proto ji správce památníku a přilehlého muzea pratecký občan Václav Štěpánek ukryl ve sklepě svého domu.¹⁰¹ Původní žulový podstavec byl po válce použit jako pomník rudoarmějcům padlým v boji o obec Prace.¹⁰² Poškození, která utrpěl exteriér památníku, se podařilo téměř beze stopy opravit, interiér kaple se od původního vzhledu částečně liší (zničena byla zejména osvětlovací tělesa z Anýžovy kovo-tepecké dílny).¹⁰³

Známe také jméno vojáka padlého a pohřbeného u Mohyly míru – padl zde rozvědčík seržant Pavel Izakovič (narozen 1902)¹⁰⁴ (na jiném místě uveden jako Jevsutkin Pavel Ivanovič¹⁰⁵). Výše zmíněný text z roku 1945 k tomu s trochou poválečné naivity a nadšení konstatuje: „*Sovětský seržantům, co zemřeli před 140 lety, pošeptá, co se všechno stalo a přihodilo, on z roku 1945 poví jim – Kutuzovovým vojákům a důstojníkům z roku 1805 – o grandiosním rozvoji SSSR, o slavné Rudé armádě, o jejím všelidském sebeobětování, o jejím všesjednocujícím vítězství.*“¹⁰⁶ Podobně se s patřičnou dávkou básnické licence vyjadřovaly také další poválečné texty: „*K poutníku, jenž stane v podzimním podvečeru u Mohyly míru, zalétá příjemný závan kouře z ohniček na polích, kde děti opékají brambory. A spatří skupinu žen, které přicházejí s náručí květů. Ale ne k Mohyle míru. Protože ti, kteří tu padli před 140 lety, ti už mají ten veliký, kamenný pomník. Avšak ruský voják, který přišel do naší země jako tehdy před téměř půl druhým stoletím jeho předkové opět bránit svobodu světa a zde padl, ten tu má zatím jen malý, červený pomníček s hvězdou a se zahrádkou. A k tomuto dřevěnému pomníčku přicházejí české ženy s květinami.*“¹⁰⁷ Dle vzpomínek pamětníka měly být ostatky zde pochovaného sovětského vojáka za přítomnosti sovětského velvyslance Valeriana Zorina exhumovány a přeneseny na jiné místo.¹⁰⁸

⁹⁹ Viz REČEK, A.: Muzeum Brněnska, příspěvková organizace. Zpráva o činnosti za rok 2006, s. 4. Dostupné zde: http://www.muzeumbrnenska.cz/user_files/0_muzeum_brnenska2006.pdf

¹⁰⁰ Mohyla míru u Slavkova. Slavkovské noviny pro město Slavkov a okolí, 20. května 1945, číslo 20, s. 3.

¹⁰¹ FERBYOVÁ, V. – DVOŘÁČEK, J. (red.): Prace a Mohyla míru. Jirřkovice 2005, s. 52; USTOHAL, V.: *Napoleonská návrší*. Brno 1995, s. 56.

¹⁰² Dnes žulový podstavec čeká na návrat ke svému původnímu účelu – má být opět instalován pod bustou P. Aloise Slováka v (nebo u) Památníku Mohyla míru.

¹⁰³ Viz USTOHAL, V.: *Napoleonská návrší*. Brno 1995, s. 56.

¹⁰⁴ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadě v Praci, s. 59. V dalších pracích (USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: *Okupace a osvobození. Šlapanice a okolí. 1939–1945*. Šlapanice 2005, s. 118; ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 305) pak najdeme jméno Jevsutkin Pavel Izakovič. V Žampachově citované práci je uvedeno, že zemřel až 25. května 1945.

¹⁰⁵ *Boj o Pracký kopek a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

¹⁰⁶ GREGOR, J.: *Sto čtyřicet let*. In: Gregor, J. (red.): Mír. Ke 140. výročí bitvy u Slavkova. Brno 1945, s. 4.

¹⁰⁷ ZRUNEK, M.: *Ve stínu Mohyly míru*. In: Gregor, J. (red.): Mír. Ke 140. výročí bitvy u Slavkova. Brno 1945, s. 58.

¹⁰⁸ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016. Dle vzpomínek pamětníka byly ale u Mohyly míru exhumovány ostatky sovětského kapitána, zatímco uvedený voják byl pouze seržantem. Je tedy otázkou, zda zde byla pohřbena opravdu právě tato osoba. Sovětský velvyslanec Valerian Alexandrovič Zorin navštívil Mohylu míru 2. ledna 1946 (viz *Velvyslanec V. A. Zorin návštěvou v Brně. Spolupráce se Sovětským svazem je politikou celého národa*. Rovnost, 3. ledna 1946, číslo 2, s. 1). Zmínky o exhumaci sovětského vojáka k tomuto termínu ale v dostupném tisku chybí. Dle vzpomínek pamětníka měl být sovětský „kapitán“ exhumován za teplého počasí, což nevypadá na zmiňovaný 2. leden. Druhou otázkou tedy zůstává, kdy k této exhumaci u Mohyly míru došlo.

Dochovala se nám také některá svědectví z řad vojáků Rudé armády na boje na slavkovském bojišti. Příslušník 5. letecké armády 2. ukrajinského frontu A. Nědzveckij z Melitopolu tak zpětně vzpomínal: „*Náš letecký pluk se poprvé zařadil do bojových akcí u Borodina v okolí Moskvy. Bylo to na jaře roku 1943. Svou bojovou činnost zakončil pak vítězně na polích u Slavkova u Brna 9. května 1945. Shodou okolností jsou to historická místa z bojů ruských vojsk s Napoleonem. Vzpomínám si, jak jsme přistáli jednoho májového večera roku 1945 na Prateckém kopci, abychom se připravili k nočnímu bombardování nepřátelského týlu. Jaké bylo naše překvapení, když jsme si druhý den ráno přečetli na památníku ruská slova, vytesaná na památku ruským vojákům, kteří tu padli v roce 1805. Se zaujetím jsme si prohlédli krásné muzeum bitvy u Slavkova, která je známá ze všech učebnic dějepisu v naší vlasti. Vedle památníku byl čerstvý hrob padlého Ukrajince, staršího Pavlova. Tato krajina byla teprve týden před naším přiletem osvobozena od německých okupantů.*“¹⁰⁹ Vítězství v místě někdejší velké bitvy bylo natolik symbolické, že bylo ve vzpomínkách sovětských vojevůdců patřičně vzpomínáno. Velitel 24. gardového bratislavského střeleckého sboru A. J. Kruze tak vzpomínal, že „*gardový vojáci znovu povznesli historickou památku našich předků novým vítězstvím zbraní gardových vojáků – Stalingradců.*“¹¹⁰ Dobytím prateckého návrší se otevřela cesta k osvobození dalších obcí slavkovského bojiště – 24. dubna odpoledne tak byly osvobozeny obce Kobylnice, Dvorska, Prace, Ponětovice a Šlapanice.

Prace

Pro zachycení událostí v obci Prace, je pro nás velkým hendikepem absence původní pratecké kroniky (pamětní kniha z roku 1924 se nedochovala). Čerpat tak můžeme z kusých zpráv nové obecní kroniky založené roku 1973,¹¹¹ která se pokusila uplynulé události ve stručnosti shrnout. Vycházíme také z dopisu prateckého rodáka MUDr. Jaromíra Valehracha, který shrnul své vzpomínky na osvobození své rodné obce v desetistránkovém textu¹¹² a dalšího zdejšího pamětníka.¹¹³ Obec byla na počátku dubna obsazena německou tankovou jednotkou. Po několika dnech ale německá vojska opustila pozice, zůstala pouze hlídka u Mohyly míru stojící nad obcí.¹¹⁴ V důsledku ústupu německých vojsk z frontové linie před Prací se však v obci 23. dubna začalo objevovat mnoho vojáků.¹¹⁵ Ve vesnici se pohybovala také vojenská policie a „agenti“, zjišťující náladu mezi českým obyvatelstvem.¹¹⁶ 23. dubna po poledni zaútočili Rusové opakovaně letcky na německá stanoviště v obci – zasažena byla také zdejší škola, shořelo několik stodol.¹¹⁷ Z Prace odjížděly německé jednotky, zatímco do obce přijížděly další. Ráno 24. dubna přijely do obce dělostřelecké jednotky s houfnicemi, které byly rozestavěny k dalším již dříve zde připraveným dělům.¹¹⁸ Němečtí vojáci obsadili místa v zákopech na polích za rybníkem a v příkopech podél silnice.¹¹⁹ Během 24. dubna dopoledne byla Prace několikrát bombardována

¹⁰⁹ NĚDZVECKIJ, A.: *Od Borodina k Slavkovu*. In: Konečný, Z. – Mainuš, F. (red.): *Nezapomenutelné jaro. Vzpomínky sovětských vojáků na osvobození Československa*. Praha 1965, s. 193.

¹¹⁰ KRUIZE, A. J.: *Boj za osvobození Slavkova*. In: *Sborník Vojenské akademie Antonína Zápotockého*, 1965, řada A (operačně taktická), zvl. č., sv. 13, s. 226.

¹¹¹ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadě v Prací.

¹¹² Sepsané vzpomínky MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka mi laskavě poskytl starosta Prace Ing. Vovesný (kopie v držení autora).

¹¹³ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Prací) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

¹¹⁴ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadě v Prací, s. 57.

¹¹⁵ *Boj o Pracký kopec a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

¹¹⁶ Tamtéž.

¹¹⁷ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 6.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 6–7.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 7.

sovětským letectvem, v důsledku čehož byla značně poškozena.¹²⁰ Rusové postupovali do obce nikoli od jihu, jak čekali Němci, ale od severovýchodu (dle vzpomínek pamětníků se jednalo v končeném důsledku o šťastný omyl sovětské jednotky, která na rozcestí špatně odbočila a na místo do Blažovic zamířila do Prace).¹²¹ To bylo způsobeno také zastavením fronty před Mohylou míru, která jakožto opevněný ohniskový bod obrany, byla nejprve obcházena (viz také výše).¹²² Proto obsazení Prace trvalo poměrně dlouhou dobu. Sovětské velení prý dokonce uvažovalo o bombardování obce, od čehož bylo dle vzpomínek pamětníka upuštěno i proto, že se sovětskému kapitánovi líbila zdejší náves, kterou nechtěl zničit.¹²³ Tento kapitán zde pak dle vzpomínek pamětníka nešťastnou náhodou padl, pohřben měl být u Mohyly míru.¹²⁴

Ze vzpomínek je patrné, že se v obci bojovalo o každý dům. Obec Prace byla sovětskými vojáky obsazena 24. dubna v odpoledních hodinách. Při osvobozování obce bylo několik domů poškozeno ohněm.¹²⁵ Po obsazení obce sovětským vojskem došlo ještě k náletu německého letadla na vesnici, který způsobil značné škody.¹²⁶ Během bojů o obec a Pratecké návrší byli zdejší mladí hoši nuceni nosit střelivo do pozic – většina chlapců však utekla a poschovávala se.¹²⁷ Poslední výstřely zde měly padnout okolo 18 hodiny.¹²⁸ Němečtí vojáci prchali z Prace směrem na Jiříkovice, Blažovice, Holubice a Tvarožnou.¹²⁹ Úprk byl takový, že při ústupu již Němci údajně ani nestříleli.¹³⁰ J. Valehrach rekapituluje průchod fronty obcí následujícím způsobem: „Prace byla velmi postižena, oproti sousedním vesnicím. Střílelo do ní dělostřelectvo ruské i německé, a to vydatně, byla i bombardována a přečkala několik leteckých útoků. Bylo silně postiženo asi 14 domů, shořelo a bylo rozbořeno asi 16 stodol... Zahynul jeden občan.“¹³¹

Po obsazení Prace si v obci zřídil velitelské stanoviště genpor. K. V. Svidirov, velitel 2. gardového mechanizovaného sboru.¹³² Také v případě obce Prace neskončily válečné hrůzy dobýváním vesnice Rudou armádou. Dne 28. dubna napadl sovětskou jednotku německý letoun, který usmrtil 9 rudoarmějců.¹³³ V katastru obce padlo dohromady 32 vojáků Rudé armády.¹³⁴ Jejich pozůstatky byly později exhumovány a uloženy do společného hrobu v Brně.

Ponětovice

Podívejme se dále, jak proběhlo osvobození obce Ponětovice. Německá vojska v Ponětovicích byla intenzivně bombardována již 23. dubna.¹³⁵ V obci se shromáždilo velké množství německých vojáků – „Všude je jich plno. Všude se zařizují jako doma a ani jim nikdy

¹²⁰ DOLÁK, J.: *Vzpomínka na osvobození*. Náš život 25, 29. 4. 1977, č. 17, s. 2.

¹²¹ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 7–8.

¹²² Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ Tamtéž. Srovnej poznámka pod čarou číslo 108.

¹²⁵ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadě v Praci, s. 57.

¹²⁶ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 10.

¹²⁷ *Boj o Pracký kopec a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

¹²⁸ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 303.

¹²⁹ Srovnej KONEČNÝ, Z. – MAINUŠ, F.: *Kronika osvobození Jihomoravského kraje*. Brno 1962, s. 39.

¹³⁰ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

¹³¹ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 10.

¹³² PLUHAŘ, J. – BRŮŽA, O.: *Abychom mohli žít v míru. Sovětská armáda v bojích na jižní Moravě roku 1945*. Brno 1980, s. 137, 139.

¹³³ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadě v Praci, s. 58–60.

¹³⁴ Tamtéž, s. 57. Jejich jmenovitý výčet viz také *Boj o Pracký kopec a vesnici Prace*. Slavkovské noviny, 27. 5. 1945, číslo 25, s. 7.

¹³⁵ USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 59.

nepřekáží. *Auta, vozy, koně, prach, hluk, zmatek. Všude nepořádek, sláma, smetí, hnůj, odpadky a zápach.*¹³⁶ V úterý 24. dubna dopoledne vjely do zdejší školní zahrady dva německé tanky a střílely odtud přes Pratecký kopec.¹³⁷ Brzy však byly objeveny ruskými bateriemi a prudce ostřelovány. Rudá armáda rychle postupovala do Ponětovic od Prace i Kobylnic, německé vojsko zmateně prchalo z obce – někteří němečtí vojáci přitom hledali úkryt ve sklepích a prosili o civilní oblek.¹³⁸ Ponětovice byly osvobozeny 24. dubna mezi 16. a 18. hodinou.¹³⁹ Obec vypadala po boji následujícím způsobem: „*Ve vsi je hotová spoušť. Střechy rozbité, okna vytlučená, některý dům má plný zásah, telegrafní a elektrické dráty zpřetrhány, všude plno děr od bomb, cesty a okraje rozryty od tanků, ploty a stromy rozbité od střepin, chodníky plné skla. Na trati za humny hoří ruský tank.*“¹⁴⁰ Následně začala Rudá armáda ze tří směrů (od Kobylnic, Ponětovic a Dvorsk) obstupovat Šlapanice (osvobozeny byly 24. dubna po 18. hodině¹⁴¹).

Křenovice

Boje byly svedeny také o obec Křenovice.¹⁴² Zdejší kronika nám o událostech podává poměrně telegrafický záznam: „*Fronta je tu. Letecké souboje. Kolony Němců s „jelenem“, pancéře, radiokolona, pěšáci. Je slyšet dunění dělostřelectva ze sousedních obcí. Večer rakety. 24. dubna dobývání naší obce od poledne do večera. Zasaženy bombami: kostel 2, škola 1, fara 3, dvůr 5, hostinec Pouchlých č. 11 2 zásahy a 7 selských stavení; jen probourané otvory ve zdech a střeších. K 9 hodině Němci odtáhli v kvapu. Rusové před půlnocí v obci za hřbitovem, v celé dědině pak před východem slunce. Všude ještě ve sklepích a krytech, byli ruští vojáci radostně vítáni a zdraveni. Hledali snad poschovávané Německé jednotky. Nenašli jich nikde. Zanechali zde jen 6 (pozn. M. J.: číslo v kronice škrtnuto a přepsáno na 49) mrtvých na hřbitově.*“¹⁴³ Události týkající se osvobození pak velmi krátce shrnul také nový kronikář obce: „*24. dubna 1945 v nočních hodinách byla osvobozena naše obec slavnou Rudou armádou. Lidé radostí plakali a objímali osvoboditele rudoarmějce. Po příchodu Rudé armády, na pokyn obce, občané*

¹³⁶ Soukromá kronika Bohuslava Mrázka z let 1934–1948, citace dle USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 61.

¹³⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 74.

¹³⁸ Tamtéž.

¹³⁹ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 71.

¹⁴⁰ Soukromá kronika Bohuslava Mrázka z let 1934–1948, citace dle USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 62.

¹⁴¹ K osvobození Šlapanic a okolí viz např. USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d.; USTOHAL, V.: *Výročí 50 let od konce II. světové války. Část I. Zákopnická historie stará půl století.* Šlapanický zpravodaj. List občanů města Šlapanic, 1995, č. 1, s. 7–8; USTOHAL, V.: *Čtyřstránka k 50. výročí konce II. světové války. Část II. Zkázonosné bostony a post-trach kafemlýnek.* Šlapanický zpravodaj. List občanů města Šlapanic, 1995, č. 2, s. 7–8; USTOHAL, V.: *50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část III. V rachotu tanků s trylky garmošek.* Šlapanický zpravodaj. List občanů města Šlapanic, 1995, č. 3, s. 7–8; USTOHAL, V.: *50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část IV. Nebezpečí stále hrozí.* List občanů města Šlapanic, 1995, č. 4, s. 7–8; USTOHAL, V.: *50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část V. Konečně mír!* List občanů města Šlapanic, 1995, č. 5, s. 7–8; USTOHAL, V.: *50. výročí konce II. světové války. Část VI. Po padesáti letech.* List občanů města Šlapanic, 1995, č. 6, s. 11; MÜLLER, J.: *Příchod prvních rudoarmějců.* In: V. Žampach – M. Pavka a kol.: *Brněnské okolí cestou ke svobodě. Sborník k 20. výročí osvobození.* Brno 1965, s. 67–69; MÜLLER, J.: *Příchod prvních rudoarmějců.* Směr, 18. 6. 1965, s. 3.

¹⁴² K osvobození Křenovic viz také ŠANCA, K.: *24. duben 1945 (Z Křenovic).* Zář. Organ čsl. sociální demokracie pro brněnský kraj, 20. dubna 1946, č. 16, s. 3; *Padli, abychoh žili.... Vzpomínky občanů Křenovic u Slavkova na osvobození Sovětskou armádou.* In: Pod Mohylou míru, 1965, s. 2–4.

¹⁴³ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 143. V podobném duchu referovali také krátce po osvobození vydávané Slavkovské noviny – viz *Druhá světová válka v Křenovicích.* Nedělní Slavkovské noviny, 9. 6. 1945, číslo 31/1, s. 6–7.

*rádi nosili různé potraviny: vejce, drůbež aj. pro armádu. Osvoboditelé byli ubytováni ve všech domech v obci. Po 14 denním pobytu byli vystřídáni rumunskými oddily, které po týdenním pobytu byly opět vystřídány dalšími rudoarmějci, kteří zde pobýli do konce května 1945.*¹⁴⁴ Němci v Křenovicích údajně očekávali postup fronty směrem od Slavkova. Tím, že se fronta přiblížila z druhé strany, byli zaskočeni.¹⁴⁵ Křenovice byly osvobozeny 24. dubna před půlnocí – okolo desáté večer se konaly přehlídky Rudé armády u hřbitova, o hodinu později pak u horního nádraží.¹⁴⁶ Němci se od Křenovic stahovali směrem ke Slavkovu. Materiální škody způsobené válkou v Křenovicích nebyly, srovnáme-li je s některými okolními obcemi, velké.¹⁴⁷

Holubice

Podívejme se dále na situaci v sousední obci Holubice. 24. dubna odpoledne bylo v obci slyšet silnou střelbu. K večeru Holubice opustilo zde dosud pobývajícím německé vojsko, na jehož místo v zápětí dorazily německé těžké maskované tanky a děla s obsluhou.¹⁴⁸ Ještě téhož dne byl německou vojenskou správou vydán pro všechny muže od 16 do 50 let rozkaz ke kopání zákopů u kulometných hnízd poblíž obce (od železniční trati za hřbitovem obloukem kolem obce k osadě Kruh).¹⁴⁹ Kronika vzpomíná, že „*kopalo se v noci, kolem 11. hodiny, za prudké střelby kulometné a dělostřelecké. Když byl vyhozen železniční most na trati Brno – Slavkov (...) mnozí zanechali kopání a prchli domů.*“¹⁵⁰ Během této noci opustilo německé vojsko obec. V obci zůstal pouze jeden německý voják, který se nechal dobrovolně zajmout sovětským vojskem. To do obce dorazilo směrem od Blažovic kolem deváté hodiny ráno 25. dubna a obec, za vítání domácího obyvatelstva, obsadilo.¹⁵¹ Krátký asi hodinu trvající boj byl sveden pouze u nádraží, kde padl jeden sovětský voják.¹⁵²

Další postup směrem na Brno

Ještě 24. dubna večer byly obsazeny Tuřany,¹⁵³ které se staly prvním osvobozeným brněnským předměstím. Před půlnocí téhož dne začal boj o Slatinu. Brzy ráno 25. dubna započal od východu a jihozápadu postup Rudé armády směrem na Brno. Ponětovická kronika komentuje postup sovětských vojsk na Brno takto: „*Za tanky jelo motorizované dělostřelectvo všech kalibrů a přes pole zase cestou necestou nové tanky, pěchota, vozidla všech druhů a zásobovací kolony. Prostě člověku vstávaly údivem vlasy na hlavě nad mořem vojska a zbraní Rudé armády.*“¹⁵⁴ 25. dubna postupovalo dále také osvobozování území východně od Brna – v tento den bylo v pásmu určeném pro 49. střelecký sbor generála Těrentjeva osvobozeno 6 obcí – Tvarožná,

¹⁴⁴ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 208.

¹⁴⁵ STAVINOHA, S.: *Kronika osvobození naší vlasti a obce Křenovic*. Křenovice v kultuře, práci a budování. Zpravodaj. Duben 1975, s. 2.

¹⁴⁶ Tamtéž.

¹⁴⁷ STAVINOHA, S.: *Kronika osvobození naší vlasti a obce Křenovic*. Křenovice v kultuře, práci a budování. Zpravodaj. Květen 1975, s. 1.

¹⁴⁸ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 143.

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ Tamtéž.

¹⁵¹ Tamtéž, s. 143–144.

¹⁵² Tamtéž, s. 144.

¹⁵³ ŽAMPACH, V.: *Směr Brno*. Brno 1975, s. 59.

¹⁵⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III*, N – 17, inv. č. 17a, s. 75.

Bedřichovice, Podolí, Velatice, Horákov a Mokrá,¹⁵⁵ kromě toho obsadil 49. střelecký sbor také některé další obce za původně stanoveným rozhraním s 57. střeleckým sborem a to Vážany nad Litavou, Křenovice, Holubice (viz výše), Sívce, Pozořice, Velešovice, Slavíkovice, Kovalovice a Viničné Šumice.¹⁵⁶ 26. dubna se pak dočkala osvobození samotná jihomoravská metropole Brno. Téhož dne byl osvobozen Slavkov u Brna. Sovětští vojevůdci tak mohli radostně hlásat, že „od toho dne je ‚historické slunce Slavkova‘ naše.“¹⁵⁷ Následující den měla být vojska soustředěna v prostoru Šlapanice–Blažovice–Podolí k přípravě na bojové nasazení ve směru Slavkov–Vyškov–Prostějov–Olomouc vstříc vojskům 4. fronty generála A. I. Jeremenka.¹⁵⁸ Cílem tohoto postupu bylo mimo jiné znemožnit Němcům vybudovat obranu na předhořích Dražanské vysočiny.¹⁵⁹ Součástí tohoto útoku měl být také 24. gardový bratislavský střelecký sbor, v jehož čele stál generálporučík Apollon Jakovlevič Kruze, který přešel před útokem z Nosislavi do Prahy,¹⁶⁰ kde 27. dubna vydal rozkaz k dalšímu útoku.¹⁶¹ Olomouc však byla dobyta z druhého směru.

Fronta postupovala již s menším tlakem také v oblasti severně od Brna. Němci se nejprve stáhli na linii Kníničky, Řečkovice, Soběšice a Bílovice, kterou bránili do 2. května. Po té ustoupili na linii Rozdrojovice, Ivanovice, Jehnice, Ořešín, Útěchov a Adamov, kde zůstali až do německé kapitulace 8. května.¹⁶² Využili přitom zdejšího lesnatého kopcovitého terénu. Ještě 8. května se tak podle kroniky obce Zbýšova odehrávaly tuhé boje v Moravském Krasu, nejtěžší boje se měly odehrávat u Blanska a Adamova, dunění děl a detonace byly slyšet po celý den.¹⁶³

Ve dnech válečných operací nefungoval elektrický proud a nebylo tedy možné zachytit zprávy z rozhlasu. Informace o dění (včetně dalších válečných operací) mohlo obyvatelstvo sledovaných obcí získávat např. ze *Slavkovských novin*, vydávaných Národním výborem ve Slavkově u Brna a tisknuté tiskárnou Řetický a Vencelides.¹⁶⁴ Jednalo se o první svobodné noviny v republice.¹⁶⁵

Oběti

Osvobození obcí slavkovského bojiště si vyžádalo značný počet obětí z řad civilního obyvatelstva i obou stran bojujících armád. Boje v závěru druhé světové války byly velmi kruté, ani

¹⁵⁵ Konkrétní časy osvobození těchto obcí viz ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 45, 71. V této publikaci je přibliženo osvobození všech obcí bývalého okresu Brno-venkov (kam spadá také značná část obcí slavkovského bojiště). Žampach se v publikaci zaměřil zejména na oběti osvobozujících bojů.

¹⁵⁶ Konkrétní časy osvobození těchto obcí viz tamtéž, s. 45, 71.

¹⁵⁷ KRUIZE, A. J.: *Boj za osvobození Slavkova*. In: Sborník Vojenské akademie Antonína Zápotockého, 1965, řada A (operačně taktická), zvl. č., sv. 13, s. 226.

¹⁵⁸ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 46.

¹⁵⁹ HRDLÍČKA, R.: c. d., s. 30.

¹⁶⁰ Jeho vzpomínky viz KRUIZE, A. J.: c. d., s. 219–226. Zde také popis dalšího vývoje fronty severně a severovýchodně od Brna. Zajímavostí je, že Kruze ve svém textu nazývá výšinami u Prahy nikoli pouze samotný Pratecký kopec, ale veškeré výšiny, kde se Němci bránili při následném postupu Rudé armády směrem na Prostějov a Olomouc. Proslulost pratecké výšiny, sahající z pochopitelných důvodů až do dalekého Sovětského svazu, tedy zřejmě způsobila to, že v Kruzeho vzpomínkovém textu přebírá označení také kopcovitá krajina v dalším směru postupu Rudé armády.

¹⁶¹ ŽAMPACH, V.: *Památník...*, Brno 2000, s. 46.

¹⁶² SCHILDBERGER, V.: *Boj o pevnost Brno 8. Historie a plastikové modelářství*, 2003, č. 3, s. 24.

¹⁶³ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nepracováno, *Paměti obce Zbýšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 253.

¹⁶⁴ Tamtéž; SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nepracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 209.

¹⁶⁵ Viz MALEČEK, B.: *Osvobození Slavkova v dubnu 1945*. Dostupné z: <http://www.veslavkove.cz/historie/osvobozeni-slavkova-v-dubnu-1945.asp>

jedna bojující strana téměř nebrala zajatce. „*Sověti vzali do zajetí, jen když se vzdala skupina o více než pět vojáků.*“¹⁶⁶ Slitování nebrali ani němečtí vojáci. Tento fakt se promítl do počtu obětí. „*Při dobývání Telnice padlo 26, Sokolnic 51, Dvorsk 1 a Kobylnic 9 příslušníků Rudé armády... Rusové pochovávali své padlé bratry sami, každého s hudbou a se všemi vojenskými poctami. Mrtvolu zabalovali celé do záclon a plátna tak pečlivě, aby se nikde nedotklo holé tělo s hlinou.*“¹⁶⁷ Podle kobylnické kroniky padlo při osvobozování této obce v rozporu s informací výše 11 vojáků Rudé armády.¹⁶⁸ V Ponětovicích bylo pochováno pět ruských vojáků,¹⁶⁹ v Praci nalezlo dočasně odpočinek 32 vojáků sovětské armády,¹⁷⁰ při dobývání Újezdu u Brna (Újezd, Šternov, Rychmanov) pak padlo 49 rudoarmějců,¹⁷¹ při osvobozování Žatčan 22 sovětských vojáků,¹⁷² při dobývání Holubic padl jeden ruský voják (na místním hřbitově byli pohřbeni další dva ruští důstojníci a jeden voják, kteří zemřeli na zranění utrpěné v okolí obce).¹⁷³ Rudoarmějci padlí v Kobylnicích byli po exhumaci pochováni v zimních měsících roku 1945 v malém parku „Na Budínku“, kde byl také postaven pomník.¹⁷⁴ Jen v některých případech známe jména padlých příslušníků osvoboditelské armády.¹⁷⁵ Horák to vysvětluje následujícím způsobem: „*Stejně jako názvy a početní stavy jednotek, útvarů a svazků, jsou i vlastní ztráty na lidech součástí vojenského tajemství. Je tomu tak ve všech armádách. Je proto pochopitelné, že sovětské vojenské jednotky, mající na starost pohřbívání padlých, odvážely sebou i jejich seznamy. A tak po přechodu fronty zůstaly v obcích našeho okresu roztroušeny jednotlivé i společné hroby sovětských vojáků, zpravidla zdobené dřevěnou pyramidkou, na jejímž vrcholu byla umístěna pěticípá hvězda. Na prosté dřevěné destičce bylo uvedeno jméno, hodnost a někdy také datum narození a smrti těch, kteří zde byli pohřbeni.*“¹⁷⁶

Osvobození si vyžádalo také značný počet obětí z řad domácího obyvatelstva¹⁷⁷ – např. v Kobylnicích zemřeli čtyři občané (další dva byli usmrceni v koncentračních táborech),¹⁷⁸ v obci Prace zahynulo při osvobozování a na následky druhé světové války šest zdejších občanů,¹⁷⁹ v Sokolnicích bylo osvobození zapláceno devíti oběťmi z řad civilního obyvatelstva,¹⁸⁰

¹⁶⁶ SCHILDBERGER, V.: *Boj o „pevnost“ Brno. Historie a plastikové modelářství*, 1998, 8, č. 7, s. 29.

¹⁶⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I.*, C – 123, inv. č. 19, s. 237.

¹⁶⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obec Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 13.

¹⁶⁹ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 76.

¹⁷⁰ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 304–307.

¹⁷¹ Tamtéž, s. 343.

¹⁷² Tamtéž, s. 369. K počtu obětí z řad Rudé armády i civilního obyvatelstva v některých sledovaných obcích viz také USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 99.

¹⁷³ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

¹⁷⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obec Kobylnice. Okres Brno – venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 21. Na tomto místě byla pohřbena také mladá žena Věra Kuzminična Laptěvová, která padla v nedalekých Šlapanicích – srovnej ARNOŠTOVÁ, J.: *Cestou lásky. / Kobylnice – památník rudoarmějky V. Laptěvové*. Směr, 28. 4. 1974, s. 2; *Vzpomínání nad kronikami obce*. Kobylnické listy, 2012, č. 2, s. 13–14; USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 76–77, 105.

¹⁷⁵ Srovnej ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000; USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 117–119.

¹⁷⁶ HORÁK, K.: *Na věčnou paměť. Seznam vojáků, seržantů a důstojníků Rudé armády, kteří na jaře 1945 položili své životy při osvobozování jihovýchodní Moravy*. Břeclav 1975, s. 7–8. Chyba v citaci ponechána stejně jako v originále.

¹⁷⁷ Viz také USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 129–130.

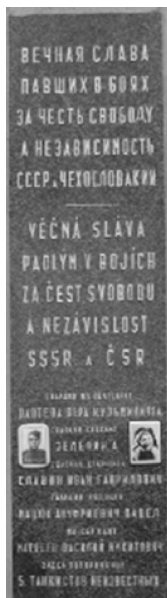
¹⁷⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obec Kobylnice. Okres Brno – venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 13.

¹⁷⁹ Viz webové stránky obce Prace, sekce Historie a současnost. Dostupné zde: <http://www.praceubrna.cz/historie-a-soucasnost-obce/d-1023/p1=1977>

¹⁸⁰ HRDLÍČKA, R.: c. d., s. 93.

Pomník v parku „Na Budínku“ v Kobylnicích. Foto autor.

stejný počet civilních obětí připadl na obec Křenovice.¹⁸¹ Počet padlých německých vojáků není možné zjistit (byl však bezesporu také vysoký), protože ustupující Němci brali své padlé s sebou a většinou je pochovávali v zákopech.¹⁸² Výjimkou je obec Ponětovice, kde jsou zdejší kronikou připomínáni čtyři zabíjení Němci,¹⁸³ v Kobylnicích mělo zahynout na třicet německých vojáků,¹⁸⁴ v Křenovicích pak šest německých vojáků.¹⁸⁵ Ne vždy ale stihli Němci své zabité vojáky brát s sebou, např. dle vzpomínek pamětníka na to v Praci neměli čas a zde padlí němečtí vojáci poté byli pochovááni zdejšími občany.¹⁸⁶

Padlí příslušníci Rudé armády byli po válce exhumováni – přibližně z jižní poloviny někdejšího okresu Brno-venkov byli převezeni na společné pohřebiště v Ořechově u Brna, z druhé části bývalého okresu byli pochovááni na Ústředním hřbitově v Brně.¹⁸⁷ Další pohřebiště pro sovětské vojáky padlé na jižní Moravě byla zřízena v Hustopečích a Hodoníně. Centrální hřbitovy sovětské armády byly budovány na základě zvláštní směrnice z konce roku 1945.¹⁸⁸ Orga-

¹⁸¹ STAVINOHA, S.: *Kronika osvobození naší vlasti a obce Křenovic*. Křenovice v kultuře, práci a budování. Zpravodaj. Duben 1975, s. 3.

¹⁸² SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice*, Svazek I., C – 123, inv. č. 19, s. 237.

¹⁸³ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice*. Díl III., N – 17, inv. č. 17a, s. 76.

¹⁸⁴ USTOHAL, V.: *50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část III. V rachotu tanků s trylky garmošek*. Šlapanický zpravodaj. List občanů města Šlapanic, 1995, číslo 3, s. 8.

¹⁸⁵ STAVINOHA, S.: *Kronika osvobození naší vlasti a obce Křenovic*. Křenovice v kultuře, práci a budování. Zpravodaj. Duben 1975, s. 2.

¹⁸⁶ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

¹⁸⁷ ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000, s. 12.

¹⁸⁸ HORÁK, K.: c. d., s. 8.

nizaci při exhumaci a pohřbívání na společných hřbitovech zabezpečovaly národní výbory v součinnosti s útvarem Rudé armády, označeným číslem polní pošty 03077.¹⁸⁹ Tak např. 2. ledna 1946 došlo k exhumaci 51 příslušníku Rudé armády pohřbených v Sokolnicích. „*Hroby ruských vojinů byly z části před zámkem v parku, většina byla pochována hned za strážním domkem za tratí u cesty k Telnici a tři hroby byly roztroušeny... Mrtvoly byly ukládány do rakví a odvezeny do Brna k pohřbení ve společných hrobech.*“¹⁹⁰ Také ze Zbýšova byly ostatky třech zde padlých Rudoarmějců, pohřbených původně ve školní zahradce pod „lípou svobody“, z rozkazu sovětského velitelství přeneseny 30. prosince 1945 k trvalému odpočinku do Brna.¹⁹¹ Obec poskytla k převozu rakve. V obci pak byl v následujícím roce vybudován pomník zde padlým osvoboditelům. Také ostatky vojáků padlých v Holubicích a okolí byly později přeneseny na brněnský hřbitov.¹⁹² Přeneseny byly také ostatky vojáka pohřbeného v areálu Památníku Mohyla míru,¹⁹³ i ostatky dvou letců pochovaných v Hostěrádkách-Rešově.¹⁹⁴ Exhumace byly provedeny i v okolních obcích. Ze sledovaného území byly pouze v Kobylnicích ponechány ostatky se souhlasem vojenské správy v pietně upraveném společném hrobě (výše zmíněný pomník v parku „Na Budínku“). Padlým německým vojákům nebyla, co se exhumací týče, věnována v této době pozornost. Té se dočkaly až po roce 1989 – v roce 1995 vzniklo na Ústředním hřbitově v Brně zvláštní oddělení, kam jsou přenášeny ostatky německých padlých (do roku 2005 tam bylo svezeno na 7 500 ostatků vojáků).¹⁹⁵

Bohužel mezi oběťmi války najdeme také jméno chlapce z obce Prace – na vině byl granát nalezený na tanku pod Mohylou míru.¹⁹⁶ K další obrovské tragédii spojenou s pozůstatky války pak došlo v obci Prace dne 30. ledna 1951, kdy hrající si chlapci našli ve křoví pod farskou zahradou dvě protipěchotní miny, přičemž jedna z nich explodovala. Událost si vyžádala sedm mladých životů.¹⁹⁷ Oběti bojů druhé světové války dnes na sledovaném území připomíná celá řada památníků a pamětních desek.¹⁹⁸

Po válce

Obyvatelé obcí (nejen) slavkovského bojiště se dočkali dlouho očekávané svobody a míru. Území však neslo výrazné stopy právě proběhnuvšího konfliktu. Kronika obce Ponětovice popisuje obraz krajiny takto: „*Pole jsou rozbrázděna od tanků, děl, auta jsou plna větších kráterů po bombách a granátech. V mnohých kráterech jsou nevybuchlé bomby. U potoka na lukách a po polích, všude parkují ruská vozidla a koně, krávy se popásávají po polích. Vesníci projíždějí stále vozy, tanky a motorizované dělostřelectvo. V okolí bylo zničeno 24 tanků. ... telefon a telegraf nefungují, elektr. proud je přerušen, není čím svítit a také není co jíst.*“¹⁹⁹ Podobně vypadaly také

¹⁸⁹ Bliže tamtéž, s. 9.

¹⁹⁰ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I., C* – 123, inv. č. 19, s. 299.

¹⁹¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 263.

¹⁹² SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

¹⁹³ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016. Pan Boleslav se osobně účastnil této exhumace (k sovětskému vojákovi pohřbenému u Mohyly míru viz také výše).

¹⁹⁴ *Osvobození obce Hostěrádek-Rešova*. Slavkovské noviny, 24. 5. 1945, s. 4.

¹⁹⁵ BŘEČKA, J.: *Brněnské jaro 1945. Poslední měsíc okupace a osvobození Brna Rudou armádou*. Brno 2005, s. 79.

¹⁹⁶ *Kronika obce Prace*. Uložena na obecním úřadu v Praci, s. 62.

¹⁹⁷ FERBYOVÁ, V. – DVOŘÁČEK, J.: c. d., s. 30–31.

¹⁹⁸ Viz ŽAMPACH, V.: *Památník...* Brno 2000. V této práci jsou uvedeny také počty obětí (někdy také jmenovitě) v jednotlivých obcích někdejšího okresu Brno-venkov včetně těch obcí „slavkovského bojiště“, spadajících dříve pod tento okres.

¹⁹⁹ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III., N* – 17, inv. č. 17a, s. 77.

další obce slavkovského bojiště, situaci přibližuje také tato citace: „*Pole jsou rozryta od tanků, děl, aut, jsou poďobaná většími či menšími děrami, které měly sloužit jako úkryt jednotlivých vojáků. Sem tam jsou vraky aut a selských povozů. Plechovek, beden, různých hadrů a střepů je všude nepočítaně.*“²⁰⁰ Ve Zbýšově zůstalo „jako zbytek války...německé dělo. Jinde zase trosky aut a vozy na odvoz střeliva.“²⁰¹ Škody způsobené na obytných a zemědělských budovách (vyjma cukrovaru) byly jenom v Sokolnicích, odhadnuty na 35 milionů Kčs.²⁰² Našli se také lidé, kteří se snažili na úkor válkou postižených obohatit. *Slavkovské noviny* proto vyzývaly, aby občané, kteří v posledních dnech před osvobozením vzali cukr z cukrovaru bez zaplacení, přihlásili jeho množství na radnici. Stejně tak měly být přihlášeny další věci odnesené z cukrovaru, obilí z vagonů na nádraží, a konzervy odnesené z družstva.²⁰³ *Noviny* konstatovaly: „*Není možno a také nebude připuštěno, aby jedni žili v nadbytku a jiní – jejich spoluobčané – trpěli nouzí.*“²⁰⁴ Docházelo také k brakování vraků automobilů apod.²⁰⁵

Obce slavkovského bojiště byly obsazeny vojáky Rudé armády. Sokolnická kronika k tomu vzpomíná: „*když přišlo ruské vojsko do naší vesnice, obsadilo hned všechny domy, aby si vojáci odpočinuli, obsadilo také všechny stáje a auta. Naše vesnice se vojskem jen hemžila, vojáci se rychle střídali, jedni odcházeli a noví nastupovali.*“²⁰⁶ Podobná byla také situace v Ponětovicích, kde bylo v době bojů o Brno usazeno asi tisíc vojáků Rudé armády, po jednotlivých domech byly umístěny polní kuchyně (ve školním dvoře byly hned tři).²⁰⁷ Sovětské armádě při různých pracích (kopání hrobů, pohřbívání koní, zasypávání jam a urovnávání rozoraných polí, odklizení střeliva, přepravě vojenských i jiných potřeb, úpravě komunikací, v polních pekárnách a kuchyních i při úpravě provizorních letišť) pomáhali také zdejší muži. Kratší dobu byla vyhlášena také pracovní povinnost pro svobodné dívky (praní prádla, práce ve skladu léčiv a obvazů).²⁰⁸ Tyto pracovní síly měly zajišťovat místní národní výbory.

Po osvobození bylo třeba vycházet s osvoboditelskou Rudou armádou. *Slavkovské noviny*, vydávané krátce po osvobození, proto radily: „*K sovětským vojákům chovejte se přátelsky a bratrsky. Můžete-li, ochotně jim poraďte a poskytněte, čeho požadují. Nenutte je k ničemu, co se přiči jejich služební kázni a povinností. Je zakázáno pod trestem dávat vojákům alkohol. Nedorozumění odstraňujte smírně, vyžádejte si případně zakročení člena národ. výboru.*“²⁰⁹ Starostí byla také obživa vojáků Rudé armády. Kobylnická kronika vzpomíná: „*Hlad nebyl, přesto že Rusové si zabili sem tam nějaký kus brakového dobytka. Důležité bylo, že si svoje hlavní příděly potravin, vína aj. dováželi z Uher, Vídně a bůhví odkud. Pak také bylo velkým štěstím, že rok pětáctý byl velmi úrodný.*“²¹⁰ Kronika obce Zbýšova konstatuje, že Rudé armádě bylo dodáno několik kusů hovězího i vepřového dobytka, „*pro vojenskou nemocnici v Šaraticích*

²⁰⁰ USTOHAL, V.: 50. výročí osvobození Šlapanic a okolí. Část IV. Nebezpečí stále hrozí. List občanů města Šlapanic, 1995, číslo 4, s. 7.

²⁰¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 251–255.

²⁰² HRDLÍČKA, R.: c. d., s. 93.

²⁰³ *Velmi důležité!* Slavkovské noviny, 28. 4. 1945, číslo 2, s. 2.

²⁰⁴ Tamtéž.

²⁰⁵ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 251–252.

²⁰⁶ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I.*, C – 123, inv. č. 19, s. 239.

²⁰⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 76.

²⁰⁸ Srovnej SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I.*, C – 123, inv. č. 19, s. 239, 260; SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obec Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 23.

²⁰⁹ Slavkovské noviny, číslo 1, 27. 4. 1945. Některé části citace uvedeny v originále tučně a velkým písmem.

²¹⁰ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obec Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 24.

*sbírána vajíčka, mléko, sádlo, mouka i zavařeniny. Později dodávány brambory a sláma“.*²¹¹ Kromě toho hnala Rudá armáda stáda dobytka také s sebou z již dříve osvobozených a dobytých území. Tato stáda se pak pásla na osení a pastvinách v okolí.²¹²

Již před osvobozením se objevovaly obavy z chování sovětských vojáků – jeden z ruských velitelů internovaných v Praci těsně před příchodem fronty se tak měl obávat, „*jak to dopadne při přechodu fronty. Že nikdo z běžných vojáků neví, že již jsou v ČSR. Že se asi budou chovat jako v Maďarsku, nebo Rakousku.*“²¹³ Skutečně se (i přes hrozbu trestů smrti) některé excesy ze strany Rudé armády vůči civilnímu obyvatelstvu objevovaly. A to přesto, že sovětsí vojáci byli politruky jednotek školeni, že „*vstupují na území spojeneckého a slovanského státu, aby se chovali slušně k místnímu obyvatelstvu.*“²¹⁴ Tuto situaci trefně shrnuje Břečka: „*Na přelomu let 1944–45 musela i Rudá armáda sáhnout hluboko do svých lidských rezerv a většina nových branců nebo rekonvalescentů byla odesílána do Polska na berlínský směr. Pro ostatní, ne tak prestižní úseky fronty, nechal Stalin hledat zdroje ve věznicích, gulazích a pracovních táborech. Tak se i 2. ukrajinskému frontu maršála Malinovského dostalo počátkem posledního roku války posíl, které částečně tvořily trestní prapory. Termín „Malinovského armáda“ proto dodnes vzbuzuje u části starší generace, pamatující duben 1945, dosti nepříjemné vzpomínky.*“²¹⁵ Objevovaly se tak případy násilí, loupeží, znásilňování žen i vražd civilního obyvatelstva.²¹⁶ Kvůli strachu ze znásilnění se místní dívky oblékaly tak, aby vypadaly staře (na hlavu si dávaly např. šátky).²¹⁷ Tyto excesy měly podle Břečky na svědomí zejména týlové jednotky, kde se ukrývala řada dezertérů a kriminálních živlů.²¹⁸ Pamětník osvobození naopak vzpomíná, že problémy byly zejména s vojáky z první fronty, „*ti druzí ti už byli jakž takž dobrý*“.²¹⁹ Veliteli jednotek a příslušníky NKVD byly prohřešky postihovány velmi přísně, zpravidla vykonaným trestem smrti.²²⁰ Tak např. byl velitelem na místě zastřelen voják, který prateckým obyvatelům ukradl postroj na koně.²²¹ Objevovaly se však také řízené nepravosti. „*Bohužel se také stávalo, že když vojska nemohla dobýt nějakou obec, velitelé slibovali vojákům, že když obec dobudou, dostanou ji v plen. To znamenalo, že vojáci si mohli dělat v dobyté obci určitou dobu, co chtěli, jako za středověku.*“²²² Sledované kroniky obcí slavkovského bojiště ovšem žádnou takto vyhrcočenou situaci nepřipomínají. Zbytečné krutosti byly páchany také na poražených Němcích – např. v Praci tak byl hozen německý voják pod jedoucí tank.²²³

Vztahy se sovětskými vojáky diplomaticky komentovala ponětovická kronika: „*Jak to bývá vždy a všude za války v územích kde se bojuje, tak se to projevilo i u nás. Každý voják potřebuje něco a každý voják se chce po únavných bojích a pochodech nasytit. Tu a tam se vyskytly větší přehmaty, ale to bylo dílem jednotlivců, kteří se vyskytnou v každé době a v každé*

²¹¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 251.

²¹² Viz např. tamtéž, s. 252.

²¹³ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 4.

²¹⁴ SCHILDBERGER, V.: *Boj o „pevnost“ Brno. Historie a plastikové modelářství*, 1998, 8, č. 7, s. 28.

²¹⁵ BŘEČKA, J.: *Před sedmdesáti lety skončila válka... Průběh osvobozovacích bojů na brněnském směru v dubnu–květnu 1945/Vor siebzig Jahren ging der Krieg zu Ende... Verlauf der Befreiungskämpfe in Richtung Brünn im April–Mai 1945*. Brno 2015, s. 67.

²¹⁶ SCHILDBERGER, V.: (1998). *Boj o „pevnost“ Brno. Historie a plastikové modelářství*, 1998, 8, č. 7, s. 28.

²¹⁷ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

²¹⁸ BŘEČKA, J.: *Před sedmdesáti lety skončila válka... Brno 2015*, s. 68.

²¹⁹ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

²²⁰ SCHILDBERGER, V.: *Boj o „pevnost“ Brno. Historie a plastikové modelářství*, 1998, 8, č. 7, s. 28.

²²¹ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

²²² SCHILDBERGER, V.: *Boj o „pevnost“ Brno. Historie a plastikové modelářství*, 1998, 8, č. 7, s. 28–29.

²²³ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

společnosti.²²⁴ Ve stejném duchu vypovídá také kronika obce Holubice, podle které „*nutno podotknouti, že chování ruského vojska vzdor tomu, že šlo o vojsko frontové, bylo celkem dosti dobré až na ojedinělé případy, jenž však nutno omluviti.*“²²⁵ Na jiném místě však ponětovická kronika vzpomíná, že „*v zásobování nastala zatím citelná mezera, neboť ruské jednotky, které zůstaly v místě, mnoho potřebovaly k svému zásobování vajec, drůbeže a vepřů. Rumunské jednotky byly zásobovány dostatečně z vlastního přísunu potravin, ale scházela jim píce pro koně. Vojáci si opatřovali píci proti zákazu svých důstojníků svévolným způsobem hlavně v noci. V osadě bylo asi 400 koní a 500 vojáků.*“²²⁶ Můžeme však také znovu o odvoláním na Břečku říci, že „*tam kde toho byla schopna, poskytovala Rudá armáda, obyvatelstvu pomoc – at' už potravinovou nebo materiální, sovětští ženisté bezprostředně po skončení bojů rekonstruovali desítky kilometrů zničených komunikací, železnic a mostů apod. I tyto skutečnosti bychom měli mít na zřeteli, když hodnotíme osvoboditelskou misi sovětských vojsk.*“²²⁷ Např. ve Zbýšově začali zdejší muži pod řízením sovětských vojáků budovat na místě zničeného mostu přes řeku Litavu nový dřevěný most hned 24. dubna.²²⁸ Zároveň je třeba také konstatovat, že zmiňované excesy sovětských vojáků nelze srovnávat se zvěrstvy, kterých se na okupovaném území během celé války i v posledních dnech konfliktu dopouštělo německé vojsko.²²⁹ Nejednalo se pouze o nepravosti na domácím obyvatelstvu, přísný režim panoval také v německé armádě. J. Valehrach tak vzpomíná, jak byl před jejich domem v Praci před očima jeho rodiny zastřelen mladý německý voják, který neuposlechl rozkaz.²³⁰

Po osvobození se život ve sledovaných obcích pozvolna vracel k normálu. Bylo třeba překonat řadu následků právě skončeného válečného konfliktu. Velkým problémem byly nevybuchlé bomby, které bylo třeba zneškodnit, ve válce bylo využito také nášlapných min, které musely být nyní zlikvidovány.²³¹ Kronika obce Ponětovice k tomu uvádí: „*Lidé při obdělávání pozemků musí být velmi opatrní, neboť všude po polích jsou nevybuchlé granáty a miny.... Po okolí často vybuchují granáty a pumy – mnoho lidí přišlo již o život, zvláště děti si počinají z nevědomosti velmi neopatrně při nálezů nábojů....*“²³² Skutečně si toto dědictví válečného konfliktu vyžádalo také dětské oběti (viz výše). Nalezené a zapomenuté zbraně, střelivo, vojenská výzbroj a výstroj a další válečné nálezy měly být odevzdávány.²³³ Přesto byly zákopy a zde zanechaná munice využívány k hrám zdejší mládeže.²³⁴ Objevovaly se také „sběratelé“ těchto zbraní, přičemž jeden z těch prateckých se při čištění jedné ze zbraní střelil do nohy.²³⁵

Naturalisticky popisují situaci po skončení bojů kroniky sledovaných obcí. Pamětní kniha obce Újezdu informuje o odstraňování válečných škod: „*Je teplé májové počasí. Lidé pracují*

²²⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 75.

²²⁵ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

²²⁶ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 78.

²²⁷ BŘEČKA, J.: *Před sedmdesáti lety skončila válka...* Brno 2015, s. 68.

²²⁸ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 251.

²²⁹ Viz např. KOCMAN, A.: *Zvěrstva nacistické armády na jižní Moravě v posledních dnech války*. In: Brněnský archivní věstník 2, 1960, s. 1–18.

²³⁰ Ze sepsaných vzpomínek MUDr. Jaromíra Valehracha, prateckého rodáka, s. 7.

²³¹ Viz např. SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 437–438; SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 252.

²³² SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 82.

²³³ Viz např. SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 255.

²³⁴ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

²³⁵ Tamtéž.

v polích, zahrnují jámy, odstraňují munici a vraky tanků a roztržštěných sloupů elektrického vedení; zaorávají zadupaná a uježděná místa v polích.“²³⁶ Podobně referuje také kronika obce Kobylnice: „Ráno 25. dubna vítalo nás již jako plně svobodné občany. Všichni se ihned dávali do práce s obnovou svých domů a chystali se znovu k pracím polním, které nadcházející boje přerušily. Vždyť již několik dní před osvobozením ustaly všechny polní práce. Letecké boje činily pobyt na polích nebezpečným. A trvalo pak ještě asi 3 neděle než se zase v polích objevily potahy a skupiny lidí, aby pokračovaly tam, kde se přestalo.“²³⁷ Druhá kobylnická kronika pak vzpomíná: „Den 25. dubna 1945, byl již zase dnem činné práce. Lidé odstraňovali na silnicích uvolněné již zábrany a zasypávali protitankové zákopy, do nichž házeli zabité koně, a také i německé vojáky, jichž padlo u nás v obci kol třiceti. Dne 25. dubna, tedy druhý den po osvobození, pochovávali jsme také Sovětské vojáky, kteří padli na území naší obce.“²³⁸ Obnovována byla také vlaková doprava na železniční trati vedoucí někdejšími slavkovským bojištěm.²³⁹

Zameškamou prací bylo třeba dohnat zejména na polích, kde během bojů nebylo možné pracovat. Problémem byl nedostatek koňských potahů, např. ve Zbýšově zůstalo ze zdejších 44 koní po válce pouze šest kusů.²⁴⁰ V obci Ponětovice se podařilo domluvit se zdejším velitelem rumunského vojska zapůjčení koní pro polní práce (zdejší koně odvedli Němci nebo Rusové jako příprěž) s jedinou podmínkou, a to sice že koně jakožto živý inventář „Královské gardy“ nebudou na pole vyvážet hnůj.²⁴¹ Nakonec rumunský velitel povolil po přemlouvání a vystvětlování i vyvážení zmíněné komodity pod podmínkou, že tyto práce budou vykonávány před rozedněním. Využívalo bylo také práce německých občanů.²⁴² Na sledovaném území se ale zřejmě nejednalo o příliš častý jev.

Obnovování válkou poškozených obcí přálo počasí. Holubická kronika tak konstatuje, že „počasí v tomto roce bylo dosti příznivé, takže příroda rychle zotavovala se z hrůz války a slibovala dosti dobrou úrodu.“²⁴³ Žně v kraji tak byly zahájeny asi koncem července a rychle pokračovaly, takže „úroda vzhledem ke škodám válkou vzniklým, byla dosti dobrá.“²⁴⁴ Kronikář kvitoval také podzimní počasí, které přineslo dobrou úrodu brambor a řepy. Na druhou stranu konstatoval, že „úroda, následkem suchého počasí a zejména následkem škod vzniklých frontou, a později rušným pohybem vojska, byla slabší. Úroda na ovoci byla pak v tomto roce velmi špatná a to zejména následkem sucha a jarních mrazíků.“²⁴⁵ Jelikož zatím nebyl uveden do provozu válkou poškozený cukrovar v Sokonicích,²⁴⁶ byla cukrovka dopravována do cukrovaru ve Slavkově.²⁴⁷ Výrazné škody zanechaly boje také ve zdejších zahradách a alejích. Němci využívali právě kvetoucí třešně k ukrytí stanovišť děl a vojenských zařízení. Na území obce Sokolnice tak bylo zničeno několik set stromů třešní.²⁴⁸ Jelikož němečtí okupanti těžili ve zdejších lesích

²³⁶ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 441.

²³⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Pamětní kniha obce Kobylnice*, C – 48, inv. č. 22, s. 293–294.

²³⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obce Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 20.

²³⁹ STAVINOHA, S.: *Kronika osvobození naší vlasti a obce Křenovic*. Křenovice v kultuře, práci a budování. Zpravodaj. Květen 1975, s. 1–2.

²⁴⁰ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 252.

²⁴¹ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 78–79.

²⁴² Viz SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 260.

²⁴³ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 148.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 148–149.

²⁴⁵ Tamtéž, s. 149.

²⁴⁶ Viz JIREČEK, M.: c. d., s. 83–84.

²⁴⁷ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 260.

²⁴⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice*, Svazek I., C – 123, inv. č. 19, s. 245.

nadměrné množství dřeva, objevovala se po válce také nouze o palivové dřevo.²⁴⁹ Chyběl také stavební materiál, stavební ruch byl proto omezen zejména na opravy škod způsobených válkou.²⁵⁰

Obce slavkovského bojiště byly osvobozeny, válka však stále neskončila. Obyvatelé dotčených obcí proto byli vysíláni pro střelivo a pro trámy na stavbu mostů, a to s koňskými i kravskými povozy.²⁵¹ O kapitulaci nepřítel se vojáci Rudé armády pobývající na sledovaném území dozvěděli již v časných ranních hodinách 9. května. Tato zpráva byla patřičně oslavena. Vojáci „po třetí hodině noční všude stříleli, vystřelovali k obloze ohromnou spoustu světelných raket různých barev a v dálce hřměla děla. Mnozí jsme si kladli otázku, zda se snad podařilo Němcům, že někde prorazili, či vyrazili ještě k nenadálému útoku – a že Rusové přivolávají střelbou rychlou pomoc. Lidé se rychle schovávali do sklepů a krytů.“²⁵² Oddíly Rudé armády se ve Zbýšově dokonce začaly řadit na návsi ve zbrani, lidé proto měli strach, že se německé armádě podaří průlom a že postupuje směrem k obci.²⁵³ V podobném duchu vzpomínala na střelbu v okolí Brna také ponětovická kronika, kde zdejší plukovník v reakci na střelbu vyhlásil pohotovost.²⁵⁴ Tyto obavy však již naštěstí byly liché, jednalo se o oslavnou střelbu. Největší válečný konflikt v dějinách lidstva skončil. Lidé se to dozvídali doslechem hudby, zvoněním a prostřednictvím vojáků Rudé armády.²⁵⁵ Domy byly zdobeny prapory, nařízen byl všeobecný svátek.²⁵⁶

V měšťanské škole v Újezdu byl pro německé vojáky zřízen sběrný tábor. Obyvatelé tak mohli sledovat velké množství německých vojáků, kteří zde byli internováni. „Rozedraní, sotva se vlekli, někteří kulhali schválně, všichni prosí vojáci, nikdo neměl distinkci. Kdo je viděl, neřekl by, že mnohý z nich snad ještě před krátkou dobou hrál úlohu všemocného nacisty.“²⁵⁷ Kroniky okolních obcí přinášejí také další zajímavé úryvky, zachycující stav kdysi pyšné německé armády. „Zvláště utkvěl v paměti průvod asi 5 tisíc Němců, který se vlekl Újezdem v sobotu 19. června. Zajatci – mnozí o holích – ve zbědovaném stavu. Prosi lidi o vodu, brambory, připravené pro dobytek, o špenát v zahrádce. Za chleba nabízejí hodinky, plnící pera aj. Lidé jich nelitují, neboť čtou v novinách o hrůzách koncentračních nacistických táborů, ale přece jen leccos podstrčí.“²⁵⁸ Lidové soudy účtovaly s kolaboranty s Němci a se zrádci – např. ve Zbýšově a Holubicích žádný takový případ nebyl, na což byli zdejší kronikáři patřičně hrdí.²⁵⁹

Dne 12. května byl z újezdských škol odstěhován zde umístěný zajatecký tábor, ještě téhož dne večer ale do obce dorazilo rumunské vojsko o síle 1050 mužů s 80 koňmi.²⁶⁰ V květnu bylo podle újezdské kroniky v Újezdu, Šternově a Rychmanově (dnes tvoří město Újezd u Brna) na 4000 vojáků.²⁶¹ Do sousedních Sokolnic přišlo asi 500 rumunských vojáků již 7. května.²⁶² Jelikož bylo

²⁴⁹ Viz např. SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 258.

²⁵⁰ Tamtéž, s. 262.

²⁵¹ Viz např. tamtéž, s. 251.

²⁵² SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 266.

²⁵³ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 254.

²⁵⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III*, N – 17, inv. č. 17a, s. 78.

²⁵⁵ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 254.

²⁵⁶ Tamtéž.

²⁵⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 268.

²⁵⁸ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 445.

²⁵⁹ Viz SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 262;

SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 148.

²⁶⁰ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 442.

²⁶¹ Tamtéž.

²⁶² SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 262.

v obci stále mnoho příslušníků Rudé armády, objevovaly se potíže s jejich ubytováním. Rumunské vojsko se soudě dle kronikářských záznamů těšilo účtě zdejších obyvatel.²⁶³ Do obce Kobylnice přišlo rumunské vojsko (jednalo se o dělostřelecký oddíl) dne 10. května, rumunští vojáci pak obec opustili 18. června.²⁶⁴ Kronika připomíná, že rumunští důstojníci udržovali v mužstvu tuhou kázeň, k vidění byly také případy tělesných trestů.²⁶⁵ Kromě toho byl v Kobylnicích od 5. května do 20. června ubytován letecký oddíl.²⁶⁶ Také do Ponětovic dorazilo rumunské vojsko – stalo se tak 8. května po odchodu posledního ruského transportu.²⁶⁷ Také ponětovická kronika hovoří o rumunské „královské“ armádě s respektem. „*Chování jejich vojáků bylo velmi slušné, byli ukáznění a dovedli udržovat čistotu a pořádek.*“²⁶⁸ Na jiném místě pak ponětovická kronika uvádí: „*Celkem jsme měli Rumuny rádi, oni vycházeli obyvatelstvu ve všem vstřícně a občané jim též přáli.*“²⁶⁹ Také pamětníci vzpomínají na rumunské vojáky v dobrém – měli např. výměnou za jídlo vozit seno, místní měli dokonce vozit na fotbal.²⁷⁰ Na druhou stranu je třeba říci, že také soužití s Rumuny přinášelo i problémy: „*Pohromou pro místní rolníky byla skutečnost, že rumunská vojska si opatrovala na vlastní pěst krmivo nejen pro koně, ale také pro stáda krav a ovcí, armádní zásobu živého masa. Rumunské velení sice vydalo přísný zákaz svévolného počínání, jenže vojákům jiné řešení nikdo nenabídl. A tak v polích vyhrabávali zasazené brambory, ze stodol, stohů a seníků odnášeli slámu a seno, kosili louky a kdejakou mez, ale co bylo mnohem horší, ve velkém sekali ještě zelené obilí pro krmení koní a dobytka nebo je vyváděli na pastvu přímo do polí.*“²⁷¹ V Ponětovicích byli rumunští vojáci ubytováni ve všech domech, nejvíce jich bylo ve škole (150 vojáků).²⁷² Rumuni měli po odpočinku zasáhnout po boku Rudé armády do bojů – k tomu však díky ukončení války již nedošlo. Kronika obce Ponětovice k tomu v souvislosti s informací o skončení války konstatuje, že: „*Všichni si oddychli, zvláště Rumuni se radostně objímali, že přišli již s křížkem po funose, že nemusí již bojovat. Rumunští důstojníci, kteří většinou dříve bojovali po boku Němců proti Rusům vyjadřovali dosti nezasřtěně své germanofilské sympatie.*“²⁷³ Z Ponětovic odešli rumunští vojáci 20. června.²⁷⁴

Osvobození bylo přivítáno řadou slavností. Ačkoli válka ještě neskončila, konala se slavnost osvobození v Křenovicích u zdejší „lípy svobody“ již 1. května. Součástí byl proslov starosty či provolávání díky Stalinovi a Rudé armádě.²⁷⁵ V tentýž den se konala vojenská přehlídka sovětského vojska doplněná projevy na návsi v Holubicích.²⁷⁶ Další oslava osvobození následovala v Křenovicích na zdejším sokolském stadionu za velké účasti občanů na konci května.²⁷⁷ Ve škole byla uspořádána výstava upomínek na Rudou armádu a na zahraniční odboj.²⁷⁸ Ve Zbýšově proběhla slavnost 9. května odpoledne (v den, kdy se obyvatelstvo dozvědělo o skončení války) –

²⁶³ Srovnej tamtéž, s. 262–263.

²⁶⁴ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obce Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 23–24.

²⁶⁵ Tamtéž, s. 23.

²⁶⁶ Tamtéž.

²⁶⁷ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 77.

²⁶⁸ Tamtéž.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 79.

²⁷⁰ Josef Boleslav (narozen 15. 8. 1930 v Praci) – rozhovor proveden dne 18. 3. 2016.

²⁷¹ USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 87–88.

²⁷² SOKA Brno-venkov, Archiv obce Ponětovice, *Kronika obce Ponětovice. Díl III.*, N – 17, inv. č. 17a, s. 77.

²⁷³ Tamtéž, s. 78.

²⁷⁴ Tamtéž, s. 79.

²⁷⁵ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 143–144, 209.

²⁷⁶ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

²⁷⁷ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 209–210.

²⁷⁸ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 210.

konal se zde průvod za doprovodu hudby ke hrobu padlých vojinů Rudé armády, kde byly položeny kytice a poděkováno osvoboditelům, další řeči byly poté proneseny na zdejším sokolském cvičišti, kde byla také provolávána sláva Stalinovi a prezidentu Benešovi.²⁷⁹ Major Rudé armády R. A. Saborov zde promluvil o osvobození a ubezpečil, že „*R. A. nemíní se vměšovat do našich poměrů a že budeme dále volně hospodařit po svém a politicky se svobodně vyvíjet*“.²⁸⁰ Tato slova zní v konfrontaci s dalším vývojem poněkud úsměvně. Zahrány byly sovětská i československá hymna, po oslavě následovala ve zdejším hostinci taneční zábava. Také v Holubicích byl 9. května oslavován konec války. „*Vojsko střílelo salvy do vzduchu a obyvatelstvo radostně jásalo nad ukončenou válkou*“.²⁸¹ Ještě téhož dne dopoledne pak byl konán průvod vojska i občanů, zástupci obce i osvoboditelů pronesly projevy.²⁸² Významné události se obyvatelé Holubic dočkali 12. května, kdy „*přivítalo obyvatelstvo, shromážděné u nádraží, na státní silnici našeho milovaného prezidenta Dr. Edvarda Beneše a jeho vzácnou choť na jeho triumfální cestě do vlasti, z Košic do Prahy*“.²⁸³ Dne 3. června pak byla jako ukončení všech slavností osvobození v obci uspořádána vzpomínka na padlé a umučené (nechyběl průvod od nádraží k pomníku padlých a na hřbitov, projevy, hymny, položení květin na hroby padlých nebo poděkování Bohu ve zdejším kostele).²⁸⁴ V Újezdu byla konána slavnost v pátek 22. června na paměť čtvrtého výročí napadení Sovětského svazu Německem. Kapitánovi Rudé armády byl předán obraz „*Rudoarmějce zabíjí saň, v pozadí Mohyla míru*“.²⁸⁵ Přislíbeno bylo donesení obrazu do Moskvy. Dne 28. dubna 1946 byla u památníku Mohyla míru pořádána společná oslava osvobození za účasti okolních obcí.²⁸⁶ Účastnilo se jí údajně na šest tisíc lidí ze širokého okolí.²⁸⁷ V neděli 29. září 1946 pak byla u Mohyly míru konána první národní panychida za ruské vojáky padlé v bitvě tří císařů v roce 1805 a za příslušníky Rudé armády padlé ve druhé světové válce. Po panychidě celebroidoval smuteční obřady pravoslavný arcibiskup Jelevferij.²⁸⁸ Akce byla pořádána svazem československo-sovětského přátelství.²⁸⁹ Pomalu byl obnovován také spolkový a politický život. Ustanovovány byly místní národní výbory.²⁹⁰ V Holubicích byla výboru „*k ruce... v prvních dnech přidělena „Stráž bezpečnosti“ zvaná Národní milice, jež složena byla z mladých občanů, kteří byli opatřeni střelnou zbraní a jenž měli za povinnost dbáti o bezpečnost a pořádek v obci*“.²⁹¹

Sovětská a rumunská vojska postupně opouštěli území osvobozených obcí. Ze Zbýšova odešel poslední oddíl již 11. května (ubytován byl ve zdejší školní budově, následně tedy mohlo být zahájeno vyučování),²⁹² dne 20. června byla ale v obci opět ubytována část rumunského voj-

²⁷⁹ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 254.

²⁸⁰ Tamtéž, s. 255.

²⁸¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

²⁸² Tamtéž.

²⁸³ Tamtéž, s. 147.

²⁸⁴ Tamtéž.

²⁸⁵ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 442–443.

²⁸⁶ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obce Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 35.

²⁸⁷ USTOHAL, V. – KOPECKÝ, J.: c. d., s. 100.

²⁸⁸ Viz SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I.*, C – 123, inv. č. 19, s. 318.

²⁸⁹ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Kobylnice, *Kronika obce Kobylnice. Okres Brno-venkov. Díl II.*, N – 86, inv. č. 33, s. 36.

²⁹⁰ Viz např. SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 252; SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 209; SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 145–146.

²⁹¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 146–147.

²⁹² Srovnej např. SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 255.

ska.²⁹³ Holubice opustili vojáci Rudé armády 13. května.²⁹⁴ Z Újezdu odešli rumunští vojáci 18. června, poslední ruští vojáci pak odešli z městečka 9. července.²⁹⁵ Sousední Sokolnice opustili rumunští vojáci v polovině června,²⁹⁶ Křenovice opustili poslední rudoarmějci již na konci května 1945.²⁹⁷ Do zdejších obcí se naopak vraceli lidé, které válečná martyria zavála po různých koutech světa i další navrátilci. Vraceli se tak lidé nuceně nasazení na práci v Říši, političtí vězni zatčení gestapem,²⁹⁸ do Zbýšova pak zavítal i zdejší rodák František Bedřech, kapitán československého oddílu, který bojoval v Rudé armádě (jeho rodina se vystěhovala do Frunze v SSSR²⁹⁹ dlouho před válkou).³⁰⁰ Křenovická kronika konstatuje, že navrátilci na veřejných schůzích „*ač mnohdy neradi – vyprávěli své smutné vzpomínky*“.³⁰¹ Do sledovaných obcí se nevraceli pouze lidé – do Šaratic se podařilo získat jeden z pěti zvonů, zabavených v roce 1942 (nalezen byl v Praze).³⁰² Naopak mnoha lidem ze sledovaných obcí již nebylo dáno, vrátit se do svých rodišť – někteří ztratili život v koncentračních táborech či obětovali svoji existenci při pomoci odboji, mnoho lidí bylo zabito při náletech na Brno.³⁰³ Někteří lidé také sledované území opouštěli, když odcházeli osidlovat vyhlášené pohraničí.³⁰⁴

Závěr

Cílem tohoto textu bylo přiblížení osvobození obcí někdejšího bojiště bitvy u Slavkova na konci druhé světové války. Toto střetnutí zde s trochou nadsázky označujeme „druhou“ bitvou u Slavkova. Slavkovské bojiště bylo po 140 letech znovu svědkem válečného běsnění. Značné byly nejen škody hospodářské, ale také kulturní (např. zcizení a zničení části sbírek v muzeu v areálu památníku Mohyla míru). Zatímco v roce 1805 zde byla ruská vojska pod vedením cara Alexandra poražena, o 140 let později slavili jejich následovníci (a s nimi osvobozená Evropa) vítězství. Toto vítězství je přes následující vývoj dějin, který nás včlenil pod mocenská křídla osvoboditele, třeba s vděčností připomínat.

Památník Mohyla míru, který byl postaven jako memento válek, vyšel z válečného dění značně poškozen. Hrůzy právě skončeného válečného konfliktu tak znovu potvrdily aktuálnost jeho myšlenky – nedopustit aby se podobné válečné události znovu opakovaly. Nezbyvá tak než doufat, že se lidstvo po těchto válečných konfliktech poučí a (nejen) půda někdejšího slavkovského bojiště, bude podobných hrůz již provždy ušetřena.

²⁹³ Tamtéž, s. 256.

²⁹⁴ SOKA Vyškov, Archiv obce Holubice, *Pamětní kniha obce Holubice (1924–1963)*, inv. č. 1, s. 144.

²⁹⁵ SOKA Brno-venkov, Archiv městečka Újezd u Brna, *Pamětní kniha obce Újezda (1923–1945/1947)*, C – 138, inv. č. 16b, s. 445.

²⁹⁶ SOKA Brno-venkov, Archiv obce Sokolnice, *Pamětní kniha obce Sokolnice, Svazek I*, C – 123, inv. č. 19, s. 263.

²⁹⁷ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 208.

²⁹⁸ Viz SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 256; SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 210.

²⁹⁹ Dnes Biškeek v Kyrgyzstánu.

³⁰⁰ SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 252–253.

³⁰¹ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 210.

³⁰² SOKA Vyškov, Archiv obce Zbýšov, nezpracováno, *Paměti obce Zbejšova od roku 1923 (1923–1959)*, s. 260.

³⁰³ SOKA Vyškov, Archiv obce Křenovice, nezpracováno, *Pamětní kniha obce Křenovice (1923–1962)*, s. 145.

³⁰⁴ Tamtéž, s. 211.

Mgr. Miroslav Jireček, Ph.D.
katedra historie
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 9
603 00 Brno
Česká republika
e-mail: jirecek@ped.muni.cz

MĚSTSKÁ ORGANIZACE ČESKOSLOVENSKÉ STRANY LIDOVÉ V BRNĚ V LETECH 1968–1972

KAREL KONEČNÝ

The aim of the study is to examine the history of the city organization of the Czechoslovak People's Party (ČSL) in Brno in the period of 1968–1972 in the context of the Prague Spring and the following period of normalisation. The Czechoslovak People's Party had a significant position in the region of southern Moravia until February of 1948, which relied on a strong historical tradition and numerous classes of Roman Catholic citizens. After February 1948, ČSL became one of the satellite organizations which was given a restricted scope of authority by the ruling the Communist party (KSČ) in The National Front. The rise to power of the reforming leadership lead by A. Dubček in KSČ at the beginning of 1968 opened a possibility of a quick emancipation regarding ČSL's subordinate position in the National Front. The study describes the clash of the reform efforts of the membership in the city, which grew to 1500 members by 1969, with contradictory interests of the former deputies and high functionaries of the apparatus. In April 1969, the city organization reached a promotion to an independent county organization, which was an important political success. Partial reforming successes were stopped by the rise to power of G. Husák as a leader of KSČ in April 1969. Prodemocratic and proreform functionaries and members gradually resigned from their position and they either voluntarily left or were removed from ČSL in 1970–1971.

Key words: Czechoslovak People's Party; Prague Spring; the National Front; 1968–1972.

Cílem studie je popis a analýza vnitřních proměn městské organizace Československé strany lidové v Brně období tzv. Pražského jara a v prvních letech tzv. normalizace. Zatímco pozoruhodné a úctyhodné aktivity nekomunistické socialistické opozice jsou velmi dobře zachyceny v monografii Jiřího Pernese¹ a Jarmily Potměšilové,² podobné snahy tehdy nepočtených občanů hlásících se ke křesťanským hodnotám doposud zůstávaly stranou pozornosti historiků. Městské organizace Československé strany lidové a Československé strany socialistické, jak si v následujícím textu ukážeme, měly v řadě věcí podobné či dokonce společné záměry a cíle. Usilovaly o emancipaci vůči strnulému modelu Národní fronty, o demokratizaci a oživení umrtveného vnitrostranického života prostřednictvím náboru stovek nových členů a o rehabilitaci dřívějších spolustraníků, kteří se stali obětmi poučkových represí. Jevily rovněž snahu přilákat do svých řad mladé lidi, kteří by těmto stranám zajistili lepší perspektivu do budoucnosti. Cílem této studie je alespoň ve stručnosti zmapovat paralelní aktivity členů brněnské městské organizace ČSL a tím dílčím způsobem přispět do stále neúplné mozaiky událostí, které se v oněch pěti letech v Brně odehrávaly.

¹ Tato studie je věnována brněnskému historikovi Jiřímu Pernesovi k jeho významnému životnímu jubileu. PERNES, J.: *Od demokratického socialismu k demokracii: nekomunistická socialistická opozice v Brně v letech 1968–1972*. Brno 1999.

² POTMĚŠILOVÁ, J.: *Skleněná kulička. Hrst vzpomínek ze čtyř stěn*. Brno 1999.

Do 60. let vstupovala městská organizace ČSL v Brně jakožto jedna ze 14 okresních organizací v rámci vznikajícího Jihomoravského kraje. Z kdysi bezmála statisícové členské základny zůstávalo v první polovině 60. let na jižní Moravě straně loajálních posledních bezmála 3 300 členů, přičemž více než třetinu z nich představovali občané starší 60 let. Rozvrstvení členské základny na mapě nového kraje ovšem bylo dosti nerovnoměrné. Vedle relativně stabilní základny na okresech Prostějov (734 členů), Gottwaldov (kolem 400 členů) nebo Hodonín (kolem 400 členů) členská základna v některých jiných okresech naopak živořila a téměř skomírala. Kvůli minimální početnosti a pasivitě čelily perspektivě zrušení statutu samostatných okresních organizací lidovci ve Znojmě (76 členů) nebo v Jihlavě (89 členů). Nedobře na tom byla rovněž městská organizace v Brně, která v první polovině 60. let registrovala kolem 140 členů. Politická váha městské organizace nicméně nebyla ani tak měřitelná její velikostí, jako spíše postavením a vlivem jejích vrcholných funkcionářů. Ustavující schůze pléna krajského výboru ČSL v květnu 1960 zvolila do funkce předsedy krajského výboru Josefa Pavlíka – Sychru, který dlouhodobě stál v čele městské organizace ČSL v Brně.³ Další vlivný člen městské organizace Josef Zedník se stal členem předsednictva krajského výboru a současně byl nominován do funkce krajského tajemníka, kterým zůstal až do poloviny 70. let.⁴ Třetím členem krajského výboru se stal Josef Samofil, který podobně jako J. Pavlík-Sychra v únoru 1948 v Brně spoluzakládal akční výbory a angažoval se na úrovni Městského národního výboru a Městského výboru Národní fronty. J. Pavlík-Sychra setrval na postu krajského předsedy do krajské konference v květnu 1963, která zvolila novým předsedou Františka Tomana z Hodonínska. Klíčový post si v kraji nicméně dlouhodobě udržoval krajský tajemník J. Zedník, který byl jakožto poslanec Národního shromáždění a člen předsednictva ÚV ČSL oprávněně pokládán za jednoho ze dvou nejvýznamnějších reprezentantů jižní Moravy ve stranickém ústředí v Praze. Kvůli své pracovní vytíženosti funkcemi v Praze J. Zedník přenášel většinu provozních úkolů na svého placeného zástupce Milana Vašíčka, jehož vnitrostranický vliv v kraji od 60. let postupně vzrůstal. V průběhu 60. let byli do třicetičlenného pléna jihomoravské krajské organizace ČSL zpravidla voleni tři až čtyři zástupci z Brna. Krajská konference v roce 1965 zvolila do pléna krajského výboru kromě J. Zedníka dva nové členy z Brna – Miroslava Hudečka a redaktora brněnské redakce Lidové demokracie Lumíra Kuchaře. Další zástupce městské organizace JUDr. Oldřich Ševčík byl zvolen kandidátem krajského výboru, což naznačovalo, že na následující krajské konferenci v roce 1967 se již stane jeho řádným členem. V dubnu 1967 krajská konference potvrdila ve funkci předsedy F. Tomana a ve funkci tajemníka J. Zedníka. Městská organizace posílila své pozice v předsednictvu, do kterého zvolila L. Kuchaře a Zedníkova zástupce M. Vašíčka.⁵ V té době se situace ČSL jak v celostátním měřítku, tak i na jižní Moravě začala postupně zlepšovat. Mírný příliv nových členů (ze 140 na 160 v roce 1967) naznačoval tendenci k oživení doposud poněkud ochablého života ve všech pěti místních organizacích ve městě.

Do nového roku 1968 vstupovali funkcionáři i řadoví členové městské organizace ČSL s mírným optimismem. Po nedávné oslavě 50. výročí VŘSR bylo na obzoru dvacáté výročí „Vítězného února“, na jehož průběhu a výsledku se někteří zasloužili členové a funkcionáři v Brně,

³ Josef Pavlík-Sychra se v únoru 1948 angažoval při zakládání krajského akčního výboru Národní fronty a Krajského akčního výboru ČSL v Brně. Za zásluhy byl opakovaně volen poslancem Městského národního výboru v Brně nebo Krajského národního výboru v Brně a do různých funkcí v orgánech Národní fronty nebo jiných masových složek.

⁴ Josef Zedník zahajoval svou pounorovou politickou kariéru jako člen OV ČSL v Prostějově. Ve druhé polovině 50. let se stal krajským tajemníkem ČSL v Olomouci, v roce 1954 byl poprvé zvolen poslancem Národního shromáždění. Po územní reorganizaci v roce 1960 byl na návrh předsednictva ÚV ČSL převeden do Brna, kam se natrvalo přestěhoval.

⁵ A KDU-ČSL, krajské konference JM kraje 1953–1957, kart. 9/7.

včetně předsedy městského výboru J. Samořila a tajemníka městského výboru Maxmiliána Buchty, aktivně podíleli. Vedoucí funkcionáři oprávněně očekávali, že v posledním týdnu února 1968 za svoje historické zásluhy obdrží od orgánů Národní fronty různá ocenění a vyznamenání. Kromě toho dostal městský výbor ČSL od Městského výboru Národní fronty pokyn, aby se začal připravovat na volby do národních výborů a do Národního shromáždění, které byly naplánovány na květen 1968. Již v listopadu a v prosinci 1967, tj. v první fázi předvolebních příprav a diskusí, avizovalo Novotného vedení KSČ, že hodlá mírně zvýšit počty mandátů nekomunistických stran ve volených orgánech. U ČSL orgány Národní fronty oceňovaly příkladnou pracovní morálku řadových členů v JZD a v různých podnicích, vzorné plnění závazků přijímaných k různým režimním výročím, vysokou úroveň politické výchovy a loajální vystupování lidoveckých poslanců v Národním shromáždění a v národních výborech všech stupňů. Funkcionáři městského výboru ČSL v Brně si tedy dělali oprávněné naděje, že městský výbor Národní fronty obě nekomunistické strany za všechny zásluhy z předchozích dvaceti let po zásluze odmění vyšším počtem poslanců v zastupitelských sborech. Tyto naděje ještě vzrostly, když v lednu 1968 přijal nový první tajemník ÚV KSČ Alexandr Dubček předsedy obou nekomunistických stran, aby jim poděkoval za angažovanost obou stran pro věc socialismu. Přislíbil jim také větší respekt a zvýšení jejich zastoupení v Národním shromáždění a v národních výborech.

Až do konce února 1968 se zdálo, že kromě několika progresivně myslících redaktorů Lidové demokracie si nikdo neuvědomil, že nástup A. Dubčka do čela režimu může být předzvěstí závažných vnitropolitických změn. Oslavy dvacátého výročí „Vítězného února“ v posledním únorovém týdnu 1968 ještě proběhly podle obvyklého scénáře z minulých let. Nejzasloužilejší funkcionáři ČSL, včetně několika členů městského výboru ČSL v Brně, byli na slavnostních aktech pořádaných orgány Národní fronty odměněni různými diplomaty a medailemi a ujištěni, jak moc si režim jejich zásluh váží. O měsíc později, koncem března 1968, již bylo v ČSL všechno jinak. Řadovou členskou základnu a většinu nižších funkcionářů rozhořčovala netečnost Plojharova vedení vůči otevírajícím se perspektivám demokratizace. Rychle se šířící lavina nespokojenosti a výzvy pražské redakce Lidové demokracie přinutily předsednictvo ÚV ČSL svolat na konec března mimořádné plénum ústředního výboru. Na něm byli zprofanovaní předseda strany a několik jeho nejbližších spolupracovníků přinuceni rezignovat na funkce v předsednictvu.⁶ Částečně obměněné předsednictvo, v jehož čele stanuli předseda Antonín Pospíšil, místopředsedové ing. Miroslav Svoboda a František Toman a ústřední tajemník Jan Pauly, bylo pověřeno vést stranu až do mimořádného sjezdu. V květnu 1968 předsednictvo oznámilo, že mimořádný sjezd proběhne v říjnu téhož roku. Vliv dynamicky se vyvíjejících událostí ve společnosti zasáhl všechny regionální struktury a organizace ČSL, brněnskou městskou organizaci ČSL nevyjímaje. Nejhmotatelnějším projevem akcelerace proreformních snah uvnitř ČSL byl prudký nárůst členské základny. Ve druhé polovině května 1968 registroval krajský sekretariát ČSL v Brně již 8 845 členů v celém kraji, což byl bezmála trojnásobek stavu z počátku téhož roku. Rostl zájem o členství rovněž v městské organizaci, která měla na konci května 550 členů v devíti místních organizacích. Největší nápor přihlášek zaznamenal městský sekretariát ČSL v létě a na podzim. Koncem června 1968 vlastnilo členskou průkazku ve městě již přes 1 000 občanů, na začátku září se jejich počet blížil hranici 1 500. Živelný nárůst členské základny v celém Jihomoravském

⁶ Přibližně tříměsíční zpoždění ČSL oproti progresivnímu postupu „polednové“ KSČ reflektuje soudobý vnitrostranický lidovecký diskurs, ve kterém se jako přelomový mezník neuváděl nástup A. Dubčka do vedení KSČ počátkem ledna, ale teprve sesazení J. Plojhara z postu předsedy strany koncem března. Zatímco komunisté a s nimi většina veřejnosti v českých zemích mluvili o době „předlednové“ a „polednové“, většina lidovců v souvislosti s pádem J. Plojhara naopak rozlišovala dobu „předbřeznovou“ a „pobřeznovou“.

kraji později v sebekritické zprávě výstižně popsal krajský tajemník J. Zedník: „Funkcionáři okresních výborů v této době nestačili svými silami zvládnout situaci, zejména v květnu a v červnu, kdy došlo k podstatnému nárůstu členské základny, který se stal v tehdejších okresech prakticky nekontrolovatelný. Protože mnozí tajemníci odmítali vydávat větší množství přihlášek, situace šla tak daleko, že od května jezdili na ústředí do Prahy různí prominenti, nečlenové ČSL, s cílem získat přihlášky a tyto pak mimo sekretariáty okresních výborů byly nekontrolovaně rozdávány občanům, čímž přijímací řízení bylo naprosto porušeno. Ten, kdo trval na zásadách platných pro přijímání členů, byl osočován jako brzda obrodného procesu a ostouzen na různých schůzích. Byly zasilány i pomlouvačné dopisy na SÚV [sekretariát ústředního výboru, pozn. aut.] s žádostmi o odvolání některých pracovníků a podobně.“⁷ Městský sekretariát ČSL musel na nápor nových členů reagovat dělením původních čtyř místních organizací ve městě na více samostatných organizací a zakládáním nových místních organizací v periferních oblastech města. Největší z nově založených místních organizací vznikly v Lišni (121 členů), v Židenicích (122 členů) a v Tuřanech (143 členů).⁸

Specifickou skupinu mezi nově přijatými členy představovali předúnoroví členové a funkcionáři, kteří byli v roce 1948 z ČSL vyloučeni akčními výbory. Stovky členů ČSL na jižní Moravě zažily v padesátých letech tvrdou perzekuci formou mnohaletých trestů kvůli údajné protistátní činnosti. Těmto staronovým členům se v roce 1968 náhle otevřela perspektiva nejenom stranické rehabilitace, ale také soudní rehabilitace, jejíž možnost byla uzákoněna v červnu 1968.⁹ Mezi bývalými politickými vězni v Brně vůči aktuálnímu vývoji v ČSL nicméně dlouho panovala značná skepse. Pro metropoli jižní Moravy bylo příznačné, že křesťansky orientovaná veřejnost ve městě se po zrušení cenzury a zahájení reformu na jaře 1968 začala v první řadě zajímat o průběh rehabilitačních procesů s perzekvovanými představiteli římskokatolické církve a Orla. Největší pozornosti brněnské veřejnosti se těšilo soudní projednávání rehabilitační kauzy náčelníka orelské župy Bohuslava Koukala, který byl počátkem padesátých let odsouzen s dalšími deseti členy Orla k mnohaletým trestům vězení. B. Koukal byl ještě před definitivním rehabilitačním verdiktem, který zazněl na jaře 1969, zvolen městskou konferencí ČSL za člena předsednictva městského výboru ČSL a na jaře 1969 byl zvolen delegátem na mimořádný sjezd, který se pak ovšem nekonal. Jedním z mála politických vězňů z padesátých let, který se vedle B. Koukala rozhodl napomáhat organizační a morální obnově strany v Brně, byl JUDr. Antonín Drobný. V létě 1968 byl zvolen předsedou místní organizace Brno 1 a členem předsednictva městského výboru. V brněnské filiálce redakce Obrody našel uplatnění bývalý politický vězeň Zdeněk Rotrekl jako kulturní redaktor. Dalšími politicky aktivními členy městské organizace, kteří byli v 50. letech nespravedlivě odsouzeni za údajnou protistátní činnost, byli Jan Bubla¹⁰ a středoškolský učitel hudby Antonín Linhart.¹¹

K údivu některých politických vězňů z 50. let se na jaře 1968 o rehabilitaci v Brně přihlásil rovněž poúnorový poslanec Národního shromáždění Emil Vojanec, který měl v únoru 1948 velký podíl na založení Krajského akčního výboru ČSL v Brně. V první polovině 50. let, kdy Státní soud a po něm Krajský soud v Brně vynášely jako na běžícím pásu drastické rozsudky nad stovkami nevinných členů nekomunistických stran, E. Vojanec patřil k elitě poúnorové lidovecké

⁷ A KDU-ČSL, krajské konference, JM kraj 1951–1987, kart. 9/7, zpráva J. Zedníka pronesená na krajské konferenci Jihomoravského kraje 18. září 1971.

⁸ A KDU-ČSL, okresní konference, kart. 11/12.

⁹ Jednalo se o zákon č. 82/1968 Sb.

¹⁰ Jan Bubla byl v roce 1952 odsouzen Státním soudem v Brně ke dvěma letům vězení.

¹¹ Antonín Linhart byl v roce 1953 odsouzen Krajským soudem v Brně ke třem a půl roku vězení.

garnitury. Na začátku roku 1957 nicméně jeho doposud úspěšná politická kariéra náhle skončila. V létě 1956, tj. v období dočasného uvolnění poměrů kvůli oslabení domácího režimu po XX. sjezdu KSSS, se na vlastní pěst poněkud neopatrně pustil do jednání s A. Zápotockým o možnostech částečného zmírnění proticírkevní politiky režimu. Jako poslanci z tehdejšího Brněnského kraje a členu předsednictva KV ČSL v Brně mu šlo především o možnost zmírnění tvrdých restriktivních opatření proti biskupovi Karlovi Skoupému. Když se koncem roku 1956 o diskretních konzultacích E. Vojance s A. Zápotockým dozvěděl J. Plojhar, rozhodl se proti němu tvrdě zakročit. Na jeho příkaz byl začátkem roku 1957 E. Vojanec zbaven všech funkcí a ze strany vyloučen. Ihned po obnovení členství v březnu 1968 se E. Vojanec začal dosti halasně, tj. na veřejných schůzích a pomocí tisku, dožadovat úplné stranické rehabilitace. Novému obměněnému vedení KV ČSL v Brně přišly „protiplojharovské“ akce E. Vojance celkem vhod, nicméně snahy vedení městské organizace ČSL v Brně, aby se E. Vojanec mohl vrátit do vysokých stranických funkcí a stát se poslancem ČNR, vyšly naprázdno.¹²

Od března 1968 se o členství v ČSL hlásily také stovky mladých lidí, kteří inklinovali k duchovním hodnotám v rámci křesťanského světového názoru, především katolicismu. V březnu 1968 ustavili mladí lidovečtí aktivisté v Praze dvě původně na sobě nezávislé iniciativní skupiny. Zatímco tzv. „Celostátní přípravný výbor“ v čele s Petrem Vilímkem a Stanislavem Tomsem ml. se scházel v budově Charitasu na Karlově náměstí, druhá skupina, ze které se později ustavil Klub mladé generace v čele s redaktorkou Jindrou Angerovou, se scházela v kavárně na náměstí Míru.¹³ Zpočátku byl aktivnější Celostátní přípravný výbor, o jehož setkáních a požadavcích od konce března příležitostně přinášela zprávy Lidová demokracie.¹⁴ Dne 10. dubna přijalo delegaci Celostátního přípravného výboru předsednictvo ústředního výboru ČSL, které se s jeho představiteli dohodlo na formách spolupráce, včetně možnosti vytvoření komisí mladých členů v rámci všech krajských organizací.¹⁵ Krajské odnože Celostátního přípravného výboru mladých lidovců začaly postupně vznikat během května 1968. Nejaktivněji pracoval krajský výbor „mladých lidovců“ v Brně, který se za přítomnosti P. Vilímkem a Stanislava Tomse ml. ustavil 12. května 1968. Jeho předsedou byl zvolen Josef Bartončík, který zastupoval tehdejší okres Gottwaldov, jednatelem se stal Milan Papež z Brna. Jednání se účastnili zástupci mladých lidovců z 12 jihomoravských okresů, kteří dostali za úkol připravit ustavení okresních poboček.¹⁶ Záhy se ale ukázalo, že na okresech se nenajde dostatek mladých členů, kteří by byli ochotni odbor mladých založit. V praxi se tak pravidelně scházel pouze odbor mladých při krajském výboru, kterého se spíše příležitostně než pravidelně účastnilo kolem 10 až 15 mladých lidí, kteří do Brna dojížděli z různých okresů. Z brněnské městské organizace v krajském výboru mladých členů pracovali pouze M. Papež a Miloslav Rakovič.

V úvodu této studie bylo zmíněno, že klíčovým momentem, který měl významně urychlit proces vnitrostranické demokratizace a emancipace vůči Národní frontě, měl být mimořádný sjezd ČSL naplánovaný na říjen 1968. Sjezdu měly předcházet okresní a poté krajské konference, které

¹² V lednu 1969 udělil na návrh ÚRO prezident L. Svoboda E. Vojancovi Řád práce k 60. narozeninám. Ten při této příležitosti poskytl Lidové demokracii rozhovor, že měl tento řád dostat již před deseti lety, ale že „zlí lidé to překazili“. V první řadě měl nepochybně na mysli J. Plojhara. LD, roč. 25, č. 3, str. 1, Řád práce br. Emilu Vojancovi.

¹³ BRZEK, A. – SMRČINA, J.: *Období 1968–1969, mladí lidovci*. Praha 2016. Rkp. 26 stran Praha 2016. (Zapůjčeno MUDr. A. Brzkem autorovi této studie v červenci 2016).

¹⁴ LD, roč. 24, č. 96, 6. 4. 1968, str. 5, Prohlášení mladých lidovců; LD, roč. 24, č. 119, 30. 4. 1968, str. 1, Sovětský host mezi mladými členy ČSL.

¹⁵ BRZEK, A. – SMRČINA, J.: *Období 1968–1969, mladí lidovci*. Praha 2016. Rkp. 26 stran. (Zapůjčeno MUDr. A. Brzkem autorovi této studie v červenci 2016).

¹⁶ A KDU-ČSL, f. KV ČSL Jm kraje, kart. 10/32.

by zvolily delegáty na sjezd. V některých moravských okresech na střední Moravě se konaly okresní konference již v červnu 1968, jiné daly přednost pečlivější přípravě a odložily konferenci až na září, což byl případ i městské organizace ČSL v Brně. Nejen členům a funkcionářům na úrovni předsednictva a pléna ústředního výboru, ale i zasloužilým funkcionářům a zaměstnancům vnitrostranického aparátu na krajské a okresní úrovni začalo být zřejmé, že po sjezdu nezůstane z dosavadního složení stranických orgánů kámen na kameni. V červenci 1968 již počet nových členů převážil počet „předběžných“ členů a dalo se s jistotou předpokládat, že na sjezdu vytvoří nadpoloviční většinu proreformně smýšlející „pobřežnoví“ delegáti. Ti by nepochybně vyslovili většinu „předběžných“ kádrů nedůvěru a ve volbách je demokratickým způsobem nahradili proreformně smýšlejícími stoupenci demokratizace. Někteří netrpěliví aktivisté z řad členů nebo sympatizantů strany se a pasivitou a vyčkávací taktikou nadřazených funkcionářů obvodních, okresních nebo krajských výborů nehodlali smířit. Nechtěli čekat, až dojde k očekávané generální výměně ústředního výboru a aparátu po říjnovém sjezdu, a proto od května 1968 iniciativně svolávali různé veřejné schůze nebo besedy, na které zvali širší veřejnost a tam zpravidla hlasitě a velmi ostře kritizovali stávající kádrové pořádky a žádali co nejrychlejší změny. Takové schůze, na nichž účastníci volali po radikálních reformách strany, se konaly na jaře a v létě 1968 například ve stranickém sídle brněnského Typosu a v Besedním domě. Počátkem 70. let byly tyto mítinky, na které v obou případech přišlo několik set členů ČSL i bezpartijních občanů, dávány za příklad nástupu krajně pravicových sil, které se pokusily nedemokratickými metodami svrhnout legitimní vedení městské i krajské organizace ČSL v Brně. Aktivní nátlakovou skupinou v Brně bylo Sdružení křesťanských pedagogů, které založil dříve pronásledovaný jihomoravský učitel Vít Lepil. K nelibosti předsednictva KV ČSL v Brně se Sdružení prohlásilo za vnitrostranickou frakci a žádalo pražské vedení, aby se razantně postaralo o odškodnění a profesní rehabilitaci všech diskriminovaných nebo perzekvovaných křesťanských pedagogů v zemi.¹⁷

Atmosféru první „pobřežnové“ městské konference 7. září 1968 v zasedací síni Typosu silně poznamenala „internacionální bratrská pomoc“ armád pěti států Varšavské smlouvy. Dnes již nikdo nedokáže spočítat, kolik protestních rezolucí proti okupaci buď přímo iniciovali, nebo ke kterým se na pracovištích, v různých spolcích nebo přímo na půdě sekretariátů ČSL připojili, členové a sympatizanti ČSL. Delegáti městské konference v tajných volbách rozhodli o rozšíření městského výboru ze 13 na 25 členů, přičemž pouze sedm členů ze starého výboru bylo zvoleno do nového výboru. O dva roky později, kdy už byla porážka proreformních sil v ČSL jistá a vnitrostranická konsolidace téměř dokončena, zhodnotil krajský tajemník J. Zedník městskou konferenci následovně: „Mezi delegáty existovala názorová rozdílnost, nikoli na cíle a poslání strany, ale na osoby. V důsledku toho došlo k nezvolení některých osob jako delegátů na krajskou konferenci. Přijaté usnesení bylo poznamenáno chybnými postoji, jejichž těžiště je nutno hledat v atmosféře doby. Materiály, které městská organizace dostávala z centra, byly nicneříkající – nevedly a neřídily, a tak se stalo, že byl dán průchod jednotlivcům, kteří 20 let politicky nežili, kteří danou problematiku nechápali a tak došlo k živelnosti“.¹⁸

Bez ohledu na značnou míru svobody a relativní autonomie, které se na podzim a v zimě 1968 místní a okresní organizace těšily, bylo pro politiku vedení Československé strany lidové v posrpnovém období směřující, na čem se dohodlo a usnášelo předsednictvo ÚV Národní fronty. Na toto fórum, v němž hlavní politická stanoviska autoritativně formuloval nový předseda ÚV NF E. Erban, se přenášelo hlavní těžiště událostí. Lidovečtí zástupci v předsednictvu

¹⁷ KONEČNÝ, K.: *Sdružení křesťanských pedagogů. Případ V. Lepil a spol.* Časopis Matice moravské 2011, č. 2, s. 317–334.

ÚV NF J. Pauly a R. Rejhon, stejně jako jejich kolegové z Československé strany socialistické K. Löbl a S. Olšák, se dominantnímu vlivu E. Erbana poměrně rychle přizpůsobili. Klíčovým dokumentem, který vymezoval mantinely pro další působení Národní fronty, se stal zákon o Národní frontě č. 128/1968 Sb., přijatý Národním shromážděním 13. září 1968. Nastupující „konsolidátoři“ v čele s E. Erbanem viděli smysl tohoto zákona především v tom, že jasně definoval socialistickou náplň Národní fronty. Současně zákon nařizoval, že legálně mohou v Československu působit jediné organizace řádně zaregistrované v Národní frontě. Podmínkou registrace byl program, který se musel hlásit k socialismu a který bezvýhradně akceptoval vedoucí úlohu KSČ v politickém systému státu. Největší výhrady měla Národní fronta vůči KAN, Svazu vysokoškolského studentstva a K 231. Označení K 231 za protisocialistickou organizaci ovšem silně problematizovalo situaci několika set staronových členů ČSL, včetně několika desítek bývalých poslanců a vysokých funkcionářů z období tzv. třetí republiky. Jejich pozice ve straně byla nejistá a zranitelná, protože je čekalo zdlouhavé projednávání svých rehabilitačních kauz u zvláštních senátů krajských soudů. V široké členské základně, zvláště u nových „pobřežných“ členů, se bývalí političti vězni sice většinou těšili velké účtě a uznání, nicméně vedení strany poukazovalo na to, že tito spolustraníci by měli nejprve dosáhnout úplné soudní rehabilitace, a až poté se eventuálně ucházet o volené stranické funkce. Šlo o průhlednou argumentaci, za kterou se skrývala snaha co nejvíce oddálit možnost jejich návratu do aktivní politiky.

Současně se zákonem o Národní frontě přijalo Národní shromážděním dva důležité tzv. zmocňovací zákony, které udělovaly exekutivě mimořádné pravomoci k upevnění veřejného klidu a pořádku a omezovaly tiskovou svobodu. Historik F. Cigánek uvádí, že v rámci přípravných politických jednání ke zmocňovacím zákonům vystupovali vedle poslanců – komunistů velmi vstřícně i poslanci nekomunistických stran. „Místopředseda NS lidovec J. Zedník v předsednictvu poctivě podporoval vládní požadavky, vstříc vycházel i socialista V. Hrabal...“¹⁹ Ještě náročnějším testem osobní odvahy a integrity bylo parlamentní schvalování mezivládní smlouvy o dočasném pobytu sovětských vojsk na československém území 18. října 1968. Z přítomných 242 přítomných proti smlouvě hlasovali pouze čtyři poslanci, všichni z KSČ. Z deseti poslanců, kteří se hlasování zdrželi, byli také dva lidovci – ing. Miroslav Svoboda a Anna Míková.²⁰

Ze zaznamenaných projevů řadových členů i funkcionářů pracujících na různé úrovni organizační struktury je zřejmé, že i po přijetí zákona o Národní frontě a tzv. zmocňovacích zákonů v září 1968 v Československé straně lidové stále panovala víra v nezvratnost většiny pobřežných změn a důvěra vůči opakovanému ujišťování, že přijatá legislativní opatření omezující základní svobody projevu a shromažďování jsou pouze dočasného rázu. Zmíněné zákony a z nich odvozená doporučení adresovaná ÚV ČSL směrem k členské základně měla na reálný život v okresních a místních organizacích prozatím minimální vliv. Podzim roku 1968 stále patřil k relativně svobodnějším obdobím, které mohla občanská veřejnost využít k organizování nebo k účasti na nejružnějších mítincích a manifestacích. Stejně jako velká většina občanů v českých zemích si členové a sympatizanti ČSL v Brně užívali dlouho nepoznané slavnostní atmosféry, která v české společnosti zavládla v posledním říjnovém týdnu během celonárodních oslav 50. výročí vzniku Československa. V plném proudu byly v té době také přípravy na oslavy 50. výročí vzniku ČSL, které připadalo na leden 1969.

¹⁸ A KDU-ČSL, krajské konference, JM kraj 1951–1987, kart. 9/7, zpráva J. Zedníka pronesená na krajské konferenci Jihomoravského kraje 18. září 1971.

¹⁹ CIGÁNEK, F. – FELCMAN, O.: *Národní shromáždění. Srpen 1968 – leden 1969. Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970*. Brno, Nakladatelství Doplněk 2009, s. 12.

²⁰ A KDU-ČSL, PÚV ČSL, kart. 3/10.

Srpnová okupace a následná velmi nepřehledná situace přinutila předsednictvo ČSL, aby vyhlásilo odložení mimořádného sjezdu na květen nebo červen 1969. Odloženy na jaro 1969 musely být rovněž plánované krajské konference, na které již všechny okresní (v Praze obvodní) konference zvolily delegáty. Odložením ovšem zesílil tlak z okresů na krajské výbory, aby se v jejich personálním složení pokud možno hned více zohlednil vzrůstající počet pobřežných členů. V polovině října 1968 se na pokyn z ústředního sekretariátu sešla pléna všech krajských výborů, která dostala svolení k rozšíření počtu členů formou kooptací o několik členů. Proreformní frakce v okresních organizacích většinou prosadily, aby byli do krajských výborů kooptováni stoupenci demokratizační politiky, což byli většinou příslušníci střední a mladší generace. Do krajského výboru jihomoravské organizace nikdo z městské organizace v Brně kooptován nebyl, neboť přednost dostali kandidáti z jiných okresů.²¹ Na silící kritiku z okresních organizací na adresu ústředního výboru, že málo reflektuje názorovou hladinu členské základny, reagovalo vedení strany kompromisním doplněním pléna ústředního výboru o zástupce nejpočetnějších okresních organizací. Hned na prvním zasedání pléna ústředního výboru ČSL v roce 1969, které se sešlo 22. února 1969, bylo odhlasováno rozšíření pléna o 22 nových členů, takže celkově mělo plénum ústředního výboru celkem 71 členů. Ačkoliv se nejednalo o názorově stejnorodou skupinu, většina kooptovaných členů se přikláněla k proreformnímu kurzu. Interní zpráva Byra pro řízení stranické práce z 1. dubna 1969 stroze konstatovala, že kooptacemi se v ČSL posílila pravice.²² Z Jihomoravského kraje byli do pléna ústředního výboru kooptováni jako řádní členové P. Peňáz, Richard Peca a František Kotolán z okresu Brno-venkov. Nedlouho poté byli do pléna ÚV ještě navíc kooptováni PhDr. František Čupr a prof. JUDr. Vladimír Vybral, které navrhla městská organizace ČSL v Brně.²³ Městským výborem navržený Miroslav Hudeček se stal kandidátem ústředního výboru. Nikdo ze zmíněných funkcionářů nenesl odpovědnost za politiku strany před březnem 1968, všichni se jednoznačně hlásili k reformní politice „Pražského jara“. Ambice Jihomoravského kraje tím ale byly naplněny pouze částečně. S ohledem na dominantní převahu členské základny na jižní²⁴ a severní²⁵ Moravě se očekávalo, že delegáti vyslaní z obou moravských krajů na sjezd se navzájem dohodnou a demokratickým způsobem prosadí podstatně větší počet svých zástupců nejen do vrcholných stranických orgánů, ale také do ústředních orgánů Národní fronty a na kandidátní listiny do parlamentních voleb.²⁶ Členskou základnu na jižní Moravě kromě toho stmelovala řada specifických témat, ať již šlo například o otevření citlivé otázky rehabilitace biskupa Karla Skoupého²⁷, nebo snahy o obnovení zem-

²¹ Kooptováni byli předseda krajské frakce mladých lidovců J. Bartončík, ing. Petr Peňáz ze Žďáru nad Sázavou a dva zástupci ze Znojma – JUDr. Richard Peca a MUDr. Šafář.

²² NA, KSČ – byro pro české země, AÚV – 02/7, kart. 5, arch. j. 15/02, zpráva o činnosti ČSL a ČSS v roce 1968 a současné situaci v těchto stranách z 27. 3. 1969.

²³ F. Čupr byl mimo to členem pléna ÚV NF ČSR.

²⁴ V dubnu 1969 registrovala krajská organizace ČSL v Jihomoravském kraji 26 515 členů a městská organizace v Brně 1 438 členů.

²⁵ Krajská organizace ČSL v Severomoravském kraji registrovala v dubnu 1969 celkem 19 046 členů.

²⁶ O pocitu „vzájemnosti“ obou moravských krajů svědčí veřejná výzva „Věrní členové ČSL“, kterou 10. srpna 1969 adresovali účastníci společné pouti na Velehrad krajským výborům ČSL v Brně a v Ostravě: „Na velehradské pouti se nás sešla celá řada starých i nových členů strany. Došli jsme k závěru, že je třeba pojednat o dnešní těžké situaci... My Moravané s obavami sledujeme úpadek ve straně. Naše členstvo tvoří nadpoloviční většinu, a proto voláme po obnově a pevném vedení, které by vrátilo členstvu důvěru, že strana jej bude plně hájit a zastávat se jej. Domníváme se, že na Svatováclavské dny by měly oba krajské výbory připravit buď do Přerova, nebo do Kroměříže tak zvané pracovní dny...“ A KDU-ČSL, PÚV ČSL, kart. 3/10.

²⁷ A KDU-ČSL, krajské konference, JM kraj 1951–1987, kart. 9/7, zpráva krajského tajemníka Jm kraje J. Zedníka na krajské konferenci JM kraje 18. 9. 1971, str. 12.

ského zřízení s posílením statutu a pravomocí „zemského hlavního města“ Brna. K jejich zklamaní ale v rámci jednání o federalizaci republiky zemské zřízení obnoveno nebylo.

Na jaře 1969 již naprostá většina členské základny ČSL netrpělivě požadovala pokud možno okamžité dokončení doposud polovičitých personálních změn ve složení okresních a krajských výborů, o ústředním výboru nemluvě. Prvním krokem tímto směrem měly být dlouho připravované a několikrát odkládané okresní konference, které se ve všech okresech a v pražských obvodech konaly v průběhu dubna 1969. Městská konference ČSL v Brně se sešla 19. dubna 1969. Někteří delegáti již stačili zaznamenat a reagovat na změnu na postu 1. tajemníka ÚV KSČ, ke které došlo o dva dny dříve. Člen předsednictva městského výboru A. Linhart se na blízkou budoucnost díval optimisticky: „Podle nově zvoleného tajemníka ÚV KSČ G. Husáka základem naší politiky zůstává polednová politika. V těchto slovech vidím záruku, že půjdeme nadále cestou rozšiřování a prohlubování základních práv a svobod každého jednotlivce. Jinou cestu by lid této země nepřipustil“.²⁸ Podle organizační zprávy městského tajemníka Maxmiliána Buchty městská organizace dobře prosperovala. Počet členů se blížil hranici 1 500, spokojenost panovala i se zastoupením funkcionářů v Městském národním výboru, v KNV a v orgánech Národní fronty. J. Zedník byl nedávno zvolen místopředsedou Federálního shromáždění, JUDr. V. Vybral se stal členem České národní rady a PhDr. František Čupr členem ústředního výboru Národní fronty ČSR. I díky jejich intervencím, ale především díky dlouhodobému úsilí a vytrvalosti řadových členů a nižších funkcionářů, v dubnu 1969 ústřední výbor ČSL povýšil městskou organizaci ČSL v Brně na stejný status, jaký měla městská organizace ČSL v Praze. Městská organizace se tak dostala na úroveň samostatné krajské organizace, která již nebyla podřízena krajskému výboru ČSL v Brně, ale přímo ústřednímu výboru ČSL v Praze. Ve dvanáctibodovém usnesení delegáti požadovali mj. zrušení interrupčního zákona a nápravu křivd, které byly v předbřeznovém období napáchány vůči církvím. V posledním bodě je uvedeno, že „městská organizace se bude snažit vytvořit takové podmínky, aby se moravská metropole znovu stala inspiračním kvasem křesťanského politického myšlení. Za tím účelem budeme chtít vytvořit v Brně středisko křesťanské kultury, které bude sdružovat křesťanské umělce, organizovat literární a hudební večery, výstavy výtvarného umění a přednášky“.²⁹ Na závěr programu přišly na pořad volby nového výboru, do jehož čela byl tajným hlasováním zvolen JUDr. O. Ševčík, 1. místopředsedou ing. Oldřich Polášek a 2. místopředsedkyní Jarmila Holíková. Tajemník M. Buchta se stal členem předsednictva automaticky, protože nespadal pod pravomoc volených orgánů, ale ústředního tajemníka ČSL J. Paulyho. Zvoleny byly rovněž komise, jako např. komise sociální, komise mladých členů a komise pro otázky zemědělství.

Začátkem května 1969, tj. přibližně tři týdny po městské konferenci ČSL, se sešla krajská konference jihomoravské krajské organizace. Od února 1948 šlo o první krajskou konferenci, které se neúčastnili zástupci městské organizace v Brně, která byla nedávno povýšena na samostatnou krajskou organizaci. Obě statutárně rovnocenné krajské organizace nicméně zůstávaly v úzké součinnosti. Nejenom proto, že sdílely společný sekretariát v budově Typosu, ale hlavně díky vzájemné personální provázanosti. Krajský tajemník jihomoravské krajské organizace J. Zedník i jeho zástupce M. Vašíček zůstávali členy městské organizace v Brně. Obě organizace se shodovaly rovněž v mnoha požadavcích a cílech, jako např. v požadavku na novelizaci církevních zákonů, zrušení trestu smrti, revizi sociální a důchodové politiky a přehodnocení interrupčního zákona. Krajský výbor ČSL stejně jako městský výbor ČSL hodlal prosazovat spravedlivé a rovnoprávné postavení Moravy v rámci celé ČSL. Vzrůstající sebevědomí nového výboru demonstroval tajemník

²⁸ A KDU-ČSL, okr. konference, kart. 11/12.

²⁹ A KDU-ČSL, okr. konference, kart. 11/12.

M. Vašíček prohlášením, že „s představiteli KV KSČ chceme připravit dvoustrannou dohodu o rovnoprávném postupu při řešení všech otázek dotýkajících se společné práce na společném díle.“³⁰ Volání po „rovnoprávném“ postupu s KSČ v průběhu druhé poloviny roku 1969 tajemník M. Vašíček ještě několikrát zopakoval, což svědčilo o nepochopení směru, kterým události po nástupu G. Husáka do funkce prvního tajemníka KSČ povedou. Na rozdíl od běžné členské základny a nižších funkcionářských kádřů v Brně a v Jihomoravském kraji měl J. Zedník velkou výhodu v tom, že díky členství v předsednictvu ústředního výboru ČSL a v předsednictvu Federálního shromáždění měl možnost sledovat politický vývoj přímo „z první ruky“ v Praze. Podle reakcí nejvyšších stranických špiček to na razantní politický obrat sice zatím nevypadalo, nicméně ústřední tajemník ČSL J. Pauly pro jistotu již na 23. dubna 1969 svolal mimořádné zasedání předsednictva ÚV ČSL, jehož se J. Zedník účastnil. Po diskusi bylo přijato memorandum s názvem *Stanovisko*: „ČSL pokládá závěry dubnového pléna ÚV KSČ za uvážlivé, odpovědné východisko z vleklé krizové situace [...] a obrací se na své členy, aby dále rozvíjeli vysoce angažovanou, konstruktivní politickou práci.“³¹ Jasný pokyn k zahájení tzv. konsolidace v Československé straně lidové zazněl z úst ústředního tajemníka ČSL J. Paulyho až na plénu ÚV ČSL 27. června 1969. Šlo o poslední plénum druhého nejvyššího stranického orgánu,³² na němž se někteří jeho členové odvážili vůči nyní již nepokryté deklarované konsolidační linii vedení strany otevřeně vymezit. Necelých 14 dní po plénu ÚV byla svolána porada předsednictva ústředního výboru rozšířená o vrcholné funkcionáře ze všech krajů. Došlo zde ke střetu mezi stoupenci a odpůrci demokratizace, přičemž jedním z mluvčích prvního tábora se stal PhDr. F. Čupr z Brna. Člen předsednictva MěstV v Brně Jan Buble poté na zasedání předsednictva městského výboru oznámil, že městský výbor se musí od Čuprova chování v Praze distancovat. Připomněl, že jde o člena, který „nemá ve straně kontinuitu“.³³ Když si F. Čupr nedal ve svém odporu vůči konsolidaci domluvit, byl začátkem října 1969 za trest odvolán z pléna ÚV NF a z pléna městského výboru NF v Brně.³⁴

Jedním z faktorů, který brzdil konsolidaci ve většině krajů a okresů, byla nedokončená kádrová očista regionálních orgánů Národní fronty od proreformních komunistických funkcionářů. V Brně byla tato překážka či brzda odstraněna na začátku listopadu 1969, kdy vedoucí tajemník městského výboru KSČ JUDr. Bohumil Brůža uvedl do funkce předsedy městského výboru NF rektora UJEP prof. Theodora Martince a tajemníka městského výboru Národní fronty Josefa Čecha.³⁵ Kádrově „ozdravený“ městský výbor Národní fronty začal ve spolupráci s důvěryhodnými funkcionáři v ČSL připravovat důkladnou očistu městské organizace ČSL od všech členů, kteří v letech 1968–1969 zastávali pravicové a antisocialistické postoje. Jedním z kritických mezníků názorové diferenciaci a rozštěpení členské základny i funkcionářského kádru na dva tábory se stalo prosincové zasedání pléna ÚV ČSL, na kterém byl do předsednictva ÚV ČSL zpětně kooptován předbřeznový předseda ČSL J. Plojhar. Odmitavé reakce na Plojharův návrat do vedení strany a bouře nevole se nevyhnula ani městské organizaci v Brně, která 22. ledna 1970 odsouhlasila v rámci usnesení následující formulaci: „Členstvo je toho názoru, že osobnost dr. Plojhara je spjata s obdobím deformací a chyb, o nichž jako poslanec a ministr musel vědět a proti nimž jako křesťan neprotestoval a tím je tedy jeho osobnost pro perspektivu křesťanské strany stejně neúnosná

³⁰ *Lidová demokracie* (LD), roč. 25, č. 121, 26. 5. 1969, str. 1, Z prvního zasedání nového krajského výboru ČSL Jm kraje.

³¹ Text *Stanoviska* zveřejnila v plném znění *Obroda*, roč. 2, č. 10, 7. 5. 1969, s. 2.

³² Formálně podle stanov byl nejvyšším orgánem ČSL sjezd. Kvůli jeho opakovaným odkladům se vedení formálně řídilo usneseními plén ÚV, která se scházela nejméně dvakrát ročně.

³³ A KDU-ČSL, PÚV, kart. 3/10.

³⁴ NA, f. ÚV NF ČSR, kart. 689.

³⁵ *LD* (Brno), roč. 25, č. 260, 5. 11. 1969, s. 1–2, Mimořádné plénum městského výboru Národní fronty.

jako pro politiku KSČ osobnost Antonína Novotného“.³⁶ Tisíce členů a funkcionářů ČSL napříč všemi kraji pokládaly kooptování J. Plojhara do předsednictva ústředního výboru za kapitulaci vůči dosaženým „pobřežnovým“ výsledkům a na protest oznámily svou rezignaci. Koncem ledna 1970 konstatoval organizační tajemník městské organizace, že 14 členů z ČSL vystoupilo a šest emigrovalo na Západ. Jedním ze 14 členů, kteří rezignovali, byl předseda místní organizace v Brně-Tuřanech Mazůrek. Na úrovni předsednictva městského výboru ČSL v Brně podal jako první rezignaci předseda místní organizace v Brně-Černovicích Oldřich Bárta, který se na jednání městského výboru nedostavil a svou rezignaci oznámil písemně. Řada pobřežnových členů, mezi nimiž byli bývalý politický vězeň B. Koukal, JUDr. František Šrámek nebo Procházka, Bártovy rezignace litovali a navrhli, aby nebyla přijata. Nabízeli se, že s O. Bártou promluví a přesvědčí ho, aby rezignaci stáhl. Na druhé straně se ozvali členové, kteří radili se situaci spíše přizpůsobit. Ing. Polášek zaujal vůči Plojharovi smířlivé stanovisko, když prohlásil: „Nebudu od práce v ČSL utíkat kvůli osobě dr. Plojhara. Můj bližní není jenom moje sestra či bratr v naší rodině, ale i dr. Plojhar a každý upřímný komunista“.³⁷ Na jeho stranu se připojil J. Bubla, který navrhl místo J. Bárty kooptovat do předsednictva dlouholetého a zasloužilého předsbřežnového funkcionáře Antonína Neugebauera. Stížnosti členů a funkcionářů vyvolal také liknavý přístup vedení strany vůči stoletému výročí narození Mons. Jana Šrámka, které připadalo na srpen 1970. Nová normalizační garnitura ve vedení ÚV NF ČSR (E. Erban, J. Korčák, M. Vacík) naléhala na pražské vedení ČSL, aby žádné akce týkající se Šrámkova výročí neorganizovalo. Místo toho se v lednu 1970 vedení ČSL na přání ÚV NF disciplinovaně přihlásilo k oslavám stého výročí narození V. I. Lenina. V brněnském městském výboru ČSL pronesl oslavný referát k Leninovu výročí poslanec ČNR Miroslav Hudeček, který nemalá část členské základny přijala s pocitý znechucení.

V červnu 1970 obdržely všechny krajské výbory, včetně městského výboru ČSL v Brně pokyn, aby začaly zpracovávat důkladné a hlavně sebekritické analýzy činnosti svých organizací v letech 1968–1969. V analýzách měli být jmenovitě označeni všichni nositelé antisovětských a antisocialistických názorů, vůči kterým měla být vyvozena kádrová opatření. Současně vydal ÚV ČSL stanovisko, aby z ČSL odešli všichni ti, kdo byli dříve vyloučeni z kterékoli jiné strany, nebo kteří byli odsouzeni za úmyslný trestný čin a nestihli se soudně rehabilitovat.³⁸ Všem bývalým politickým vězňům tím bylo jasně dáno najevo, že mají pokud možno ihned rezignovat na funkce ve výborech a ze strany dobrovolně vystoupit, čímž předejdou pozdějšímu vyškrtnutí nebo vyloučení. Díky postavení J. Zedníka a po přímluvě šéfredaktora Lidové demokracie R. Petery se městskému výboru podařilo vyjednat výjimku pro dva nerehabilitované vězně B. Koukala a Rostislava Slavotínka, kteří zůstali váženými členy městské organizace až do poloviny 80. let. Další pohroma se na městskou organizaci ČSL v Brně snesla v polovině července 1970, když se předsednictvo ÚV ČSL rozhodlo jí odebrat statut krajské organizace. Městská organizace se tak opět stala jednou ze 14 okresních organizací jihomoravské krajské organizace. Na mimořádném zasedání pléna KV ČSL Jihomoravského kraje 20. července 1970 byla část ze „zdravého jádra“ městské organizace, konkrétně Miroslav Hudeček, Milan Vašíček a Antonín Neugebauer, kooptována do předsednictva krajského výboru. Někteří členové a funkcionáři byli za správné „internacionální“ postoje z roku 1968 odměněni členstvím v předsednictvu KV NF (M. Vašíček) nebo alespoň symbolicky nějakým diplomem či vyznamenáním (J. Sladkovský).³⁹ Krajský výbor konstatoval,

³⁶ A KDU-ČSL, MěV ČSL Brno, kart. 12/90.

³⁷ A KDU-ČSL, MěV ČSL Brno, kart. 12/90.

³⁸ ČSL se tak měla zbavit několik tisíc „pobřežnových“ členů, kteří byli před rokem 1968 vyloučeni z KSČ, nebo kteří byli (především v letech 1948–1960) vyloučeni z ČSL kvůli odsouzení za údajnou protistátní činnost.

³⁹ LD (Brno), roč. 26, č. 169, 20. 7. 1970, str. 1–2, Konsolidace práce jihomoravského KV ČSL.

že v kraji (nyní již včetně města Brna) rezignovalo nebo bylo odvoláno celkem 362 funkcionářů, přičemž další kádrová opatření se ještě připravují.⁴⁰ O týden po krajské konferenci byla svolána městská konference, která projednala první analýzu činnosti za léta 1968–1969. Nelehký úkol obšírně a sebekriticky zhodnotit tzv. krizová léta připadl místopředsedovi městského výboru O. Poláškovvi. Ten zkritizoval nezvládnutý nárůst členské základny, distancoval se od veřejné schůze uspořádané městským výborem ČSL v červenci 1968 v Besedním domě a připustil, že zářijová městská konference 1968 byla špatně připravená, protože na ní delegáti vyslovili nedůvěru řadě zasloužilých funkcionářů. Často se ve výkladu uchýloval k obvyklé taktice funkcionářů, když sice částečně připouštěl některé omyly či pochybení, ale sváděl je na rozbouřenou dobovou atmosféru nebo na jiné subjekty, které již dostaly jednoznačnou nálepkou pravícovosti. Jedním z hlavních hromosvodů se tak stalo Sdružení křesťanských pedagogů vedené V. Lepilem. Poté vzal městský výbor na vědomí, že na členství v městském výboru, případně i v jeho předsednictvu, rezignovali ing. Karel Filka, Jarmila Holíková, B. Koukal, M. Rakovič, František Ovesný, Jan Vomela a Jaromíra Hájková. Místo nich byli do předsednictva městského výboru kooptováni A. Neugebauer, M. Vašíček a M. Hudeček. Současně předseda městského výboru O. Polášek upozornil, že kádrová konsolidace tím nekončí, neboť městský výbor ještě neměl k dispozici analýzy ze všech místních organizací. Ty dostaly příkaz dodat tajemníkovi městského výboru ČSL analýzy do konce října 1970 a z nich vyvodit odpovídající kádrové postihy. Závěrečnou „konsolidační“ zprávu měl městský výbor ČSL v plánu projednat až v listopadu 1970.⁴¹ Vedoucí tajemníci krajských, okresních a městských orgánů Národní fronty, kteří byli bez výjimky prověřenými členy nové normalizační garnitury KSČ, dobře věděli, že kromě čistek a udělování trestů za omyly a nesprávné projevy z minulých let je třeba také odměňovat ty členy a funkcionáře nekomunistických stran a masových složek, kteří naopak v obtížných krizových letech nezakolísali a kteří se včas přiklonili na stranu pozdějších vítězů. V Brně byl takto vyzdvihnut a oceněn redaktor brněnské redakce Lidové demokracie Lumír Kuchař, kterému v říjnu 1970 vedoucí organizačního oddělení Ústředního výboru Národní fronty ČSR RSDr. Emil Svoboda udělil státní vyznamenání „Za zásluhy o výstavbu“.⁴² Dodejme, že L. Kuchaře na vyznamenání doporučil nedávno instalovaný ústřední tajemník ČSL Rostislav Petera, který stejně jako L. Kuchař pocházel z Brna. Mezitím začaly od listopadu 1970 probíhat na úrovni předsednictva a pléna ústředního výboru ČSL, poslaneckého klubu, ústředního sekretariátu a redakce Lidové demokracie prověřovací pohovory všech členů zmíněných orgánů. Prověřovací pohovor vedly tři až pětičlenné komise, které sestávaly ze dvou až tří již prověřených členů předsednictva, kteří byli doplněni prověřenými zaměstnanci ústředního sekretariátu. Zatímco nejvyšší představitel jihomoravské krajské organizace, místopředseda ČSL a poslanec FS F. Toman byl na přání ÚV NF ČSR prověřen okamžitě a bez výhrad, druhý nejvýše postavený funkcionář ČSL z jižní Moravy (a současně člen předsednictva městské organizace v Brně) J. Zedník narazil na kategorický odpor J. Plojgara. Ten trval na jeho vyhození ze všech funkcí a dokonce i na vyloučení z ČSL, protože mu nemohl zapomenout jeho příklon k proreformní frakci vedené ústředním tajemníkem J. Paulyem. Na zastání F. Tomana a R. Petery, kteří s J. Plojgarem vedli zákulisní mocenský boj o ovládnutí strany, bylo J. Zedníkovi nabídnuto, že se může vrátit do Brna a tam zastávat post krajského tajemníka. Se Zedníkovým přesunem

⁴⁰ A KDU-ČSL, ÚV ČSL 1969–1970, kart. 2/9.

⁴¹ O červencovém zasedání krajského výboru i městského výboru ČSL v roce 1970 průběžně referoval stranický tisk. *LD*, roč. 26, č. 170, 21. 7. 1970, s. 3, Dokončit ve straně konsolidační proces; tamtéž, č. 173, 24. 7. 1970, s. 3, Kritikou práce k upřímné konsolidaci; tamtéž, č. 177, 29. 7. 1970, s. 1–2, Ke konsolidaci MěstV ČSL v Brně; tamtéž, č. 182, 4. 8. 1970, s. 3, Analýza městské organizace ČSL v Brně.

⁴² NA, Sekretariát ÚV NF ČSR, kart. 14. ÚV NF ČSR u L. Kuchaře vyzdvihl, že byl od roku 1950 nepřetržitě členem městského výboru SČSP, za což se v letech 1968–1969 stal předmětem ostrých výpadů.

do Brna automaticky vyvstala otázka, jak naložit s jeho zástupcem M. Vašíčkem, který po dobu Zedníkovy nepřítomnosti v Praze byl funkcí krajského tajemníka dočasně pověřen a zastával ji téměř tři roky. V průběhu let 1968–1970 se přitom nechoval o nic méně nebo více oportunisticky, než jeho šéf a dlouholetý politický soupeř J. Zedník. Na rozdíl od Zedníka, který již byl prověřen v Praze, si prověřovací komise ústředního sekretariátu na M. Vašíčka důkladně „posvítla“ a v říjnu 1970 jej za kolísavé a obojetné postoje v krizových letech zbavila všech funkcí.⁴³

V lednu 1971 byla z centra nařízena проверка všech členů výborů okresních a místních organizací. Městský výbor ustavil tři tříčlenné komise, kterým předsedali O. Ševčík, J. Neugebauer a J. Samořil. Pokud chtěl kterýkoli člen výboru místní organizace, např. v Brně 1, v Žabovřeskách nebo v Řečkoviciích ve funkci zůstat, byl povinen podepsat, že souhlasí s tzv. „Ideovými zásadami ČSL“ a k tomu komisi vysvětlit své politické postoje z let 1968–1969. Na rozdíl od KSČ, ve které proběhly velmi přísné prověřkové pohovory nikoli pouze s funkcionáři, ale se všemi členy, se u nekomunistických stran na nižší funkcionářské úrovni postupovalo poměrně benevolentně. Členové komise byli většinou nakloněni omlouvat případné prohřešky spolustraníků jako důsledek dřívější nesprávné politiky a překvapení ze srpnových událostí. V podstatě to bylo na samotných funkcionářích, jaké řešení pro sebe zvolí. Pokud se rozhodli řídit Šrámkovým heslem „raději zůstat u toho“ a uvedené podmínky za cenu velkého sebezapření formálně splnili, nemuseli ze strany, a většinou ani z nižší funkce, odcházet. Ostatní se k pohovorům buď nedostavili, nebo u pohovorů uvedli, že nesouhlasili a nesouhlasí s „internacionální pomocí“, což znamenalo jejich vyškrcnutí. Z výborů všech dvaceti místních organizací rezignovali pouze tři jednotlivci – Z. Rotrekl, O. Polášek a Helena Ovečková. Naproti tomu 132 členů výborů pohovory zdárně prošlo. Dokončením pohovorů ve všech okresních i místních organizacích celé straně definitivně zavládl „normalizační“ klid na práci. Městská konference ČSL koncem června 1971 potvrdila v čele předsednictva městského výboru JUDr. O. Ševčíka, dalšími členy předsednictva byli zvoleni A. Neugebauer, tajemník M. Buchta, hospodář JUDr. Miroslav Kenovský, tiskový referent A. Linhart a zástupce v městském výboru Národní fronty Oldřich Haičman. Úkolem výboru bylo zahájit přípravy na blížící se volby no národních výborů, jejichž termín byl stanoven na konec listopadu 1971.⁴⁴ Po všech stránkách se stabilizovaly poměry rovněž v krajském výboru ČSL Jihomoravského kraje, do jehož 31 členného pléna zvolila krajská konference v červenci 1971 pět členů brněnské městské organizace: L. Kuchaře, JUDr. O. Ševčíka, A. Neugebauera a J. Zedníka a M. Hudečka. Poslední dva jmenovaní byli zvoleni do jedenáctičlenného předsednictva krajského výboru.⁴⁵

Problémy, kterými se muselo nové vedení městské organizace zvolené na začátku léta 1971 zabývat, se přesunuly z kádrově-politické roviny do oblasti organizační. Z písemných zpráv docházejících na městský sekretariát od místních organizací jasně vyplývalo, že na schůze a akce pořádané místními organizacemi docházela sotva polovina členů. Ostatní upadli do letargie a pasivity a dříve nebo později odmítli zaplatit členské příspěvky, čímž dávali najevo, že v oživení života strany již nevěří. Kvůli úbytku členů muselo předsednictvo městského výboru rozhodovat o rušení některých periferních místních organizací (např. v Líšni nebo v Mokré Hoře) a jejich degradaci na statut pouhých důvěrnických skupin. V permanentní krizi se ocitla místní organizace v Líšni, jejíž členové si stěžovali na dlouhodobé šikanování ze strany obvodního výboru Národní fronty.⁴⁶ Členům ČSL vadilo, že městský výbor ČSL se jich odmítá zastat, takže se vůči arogantnímu jednání obvodního tajemníka Národní fronty neměli jak bránit. V prosinci

⁴³ A KDU-ČSL, KV Jm kraje, kart. 10/32.

⁴⁴ A KDU-ČSL, MěV ČSL Brno, kart. 12/91.

⁴⁵ A KDU-ČSL, KV Jm kraje, kart. 10/32.

⁴⁶ Nejčastěji se jednalo o úřední obstrukce ohledně povolení pořádat stranické akce, např. výlety na poutní místa, besedy apod.

1972 situace v Líšni vyvrcholila odstoupením celého místního výboru a nikdo na uprázdněná místa nechtěl nastoupit. Reálnou situaci ohledně početního stavu členské základny měla prověřit celostraničná výměna členských legitimací, která proběhla v únoru a v březnu 1972. Výměna byla chápána jako součást příprav prvního poúnorového sjezdu ČSL, který byl svolán na červen 1972.⁴⁷ Výměna členských legitimací ukázala, že k největšímu úbytku členské základny došlo v jihomoravské krajské organizaci, kde se snížil počet členů oproti roku 1969 o 2 150. Přibližně 10% podíl na tomto úbytku nesla městská organizace.⁴⁸

S odstupem téměř padesáti let je dnes již velmi obtížné zjistit, jak na situaci nazírali řadoví členové a funkcionáři, kteří v březnu 1972 nové stranické legitimace přebírali. Na základě rozhovorů autora této studie s několika desítkami tehdejších řadových členů nebo nižších funkcionářů lze soudit, že většina z nich prostě nechtěla stranu v těžké době opustit a věřila, že se situace dříve či později opět obrátí k lepšímu. Pokládali proto za důležité, aby se i za cenu kompromisů a sebezapření v krajských a okresních městech zachovala organizační struktura strany, díky které se mohl udržovat alespoň minimální provoz a tím by vnitrostraničný život zcela nezanikl. Nikdo si v té době neuměl představit, jak dlouho tento bezútešný stav „bezčasí“ může trvat. Popis a analýza organizačního vývoje městské organizace ČSL v Brně a snaha o vykreslení vnitřního rozpořádání jejích členů a funkcionářů v době vrcholné a pozdní normalizace bude předmětem jiné samostatné studie.

Závěrem lze konstatovat, že městská organizace Československé strany lidové v Brně prošla v letech 1968–1972 specifickým a pozoruhodným vývojem. Ve skupině šesti městských organizací ČSL v tehdejších krajských městech byla jediná, které se podařilo, byť pouze dočasně, organizačně osamostatnit a povýšit svůj statut na úroveň krajské organizace. Specifikem této organizace bylo rovněž to, že v součinnosti s krajským výborem ČSL v Brně a s řadou okresních organizací v tehdejší Jihomoravském kraji se její funkcionáři a členové snažili obnovit zemské zřízení. V jiných vývojových parametrech, jako např. v růstu členské základny, rehabilitaci a reaktivaci perzekvovaných funkcionářů a členů nebo ve způsobu konsolidace, vykazovala městská organizace ČSL v Brně podobné charakteristiky, jako jiné obdobně velké městské organizace v českých zemích. V konkrétním popisu organizačního vývoje a úlohy některých předních funkcionářů a osobností studie dílčím způsobem osvětluje jedno z bílých míst, které v historii města Brna doposud nebylo odpovídajícím způsobem zpracováno.

doc. PhDr. Karel Konečný, CSc.

katedra historie

FF Univerzity Palackého

tř. Svobody 671/8

779 00 Olomouc

Česká republika

e-mail: kone.k@centrum.cz

⁴⁷ Po únoru 1948 povolil ÚV Národní fronty nekomunistickým stranám svolávat pouze celostraničné konference, nikoli sjezdy. Na počátku 70. let, jako výraz uznání za úspěšně provedenou konsolidaci, povolil ÚV NF ČSR Československé straně lidové uspořádat řádný sjezd. Československá strana socialistická na rozdíl od ČSL zůstala v období tzv. normalizace u celostraničných konferencí.

⁴⁸ A KDU-ČSL, SÚV ČSL 1971–1972, kart. 4/9.

**ИСТОРИЯ ЧЕХИИ В ТРУДАХ
УЧЁНЫХ САРАТОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

АЛЕКСАНДР НИКОЛАЕВИЧ ГАЛЯМИЧЕВ

The author of this article provides a brief overview of the results of the study of the history of Czechia scientists of Saratov state University named after N. G. Chernyshevsky. The reason for the tabulation was the centenary of the Foundation of the historical-philological faculty of the University. Scientists of Saratov University has paid special attention to the history of Bohemia in the middle ages, especially the Hussite movement. In recent years, increased interest in Czech-Russian relations in the twentieth century.

Key words: Saratov state University named after N. G. Chernyshevsky; Institute of history and international relations; the study of the history of the Czechia.

1 июля 2017 г. исполнилось 100 лет со дня основания историко-филологического факультета Саратовского университета. С этим событием связано начало гуманитарного образования и научных исследований в его стенах. Пройденный путь даёт основания для подведения итогов. В рамках данной статьи мы остановимся на тех достижениях, которые были достигнуты учёными Саратовского университета в изучении истории чешского средневековья.

К числу основателей историко-филологического факультета принадлежали два видных русских слависта – воспитанник Петербургского университета Григорий Андреевич Ильинский (1876–1937), профессор Харьковского и Юрьевского (переехавшего в 1916 г. в Воронеж) университетов¹ и питомец Московского университета Николай Николаевич Дурново (1876–1937)². Оба они успели заявить о себе успехами на научном и педагогическом поприще и вступали в пору золотой зрелости профессионального мастерства. Г. А. Ильинский и Н. Н. Дурново поддерживали тесные связи с чешскими учёными, а последний, расставшись с Саратовским университетом, в 1924–1929 гг. являлся профессором университета в Брно.

Г. А. Ильинский и Н. Н. Дурново являлись одновременно филологами и историками и, имея прекрасную профессиональную подготовку, могли успешно работать в области изучения истории Чехии. Однако в сложившихся в СССР в 1920-е – 1930-е гг. условиях, когда правящие круги «негативно относились к славяноведению как к носительнице идеологии панславизма, которая якобы поддерживала реакционную политику царизма»³, эти возможности не были востребованы и реализованы.

Более того, после многочисленных реорганизаций (историко-филологический факультет Саратовского университета был упразднён в 1919 г., а преподавание исторических и филологических дисциплин до 1922 г. осуществлялось в рамках

¹ Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. М., 1979, с. 167–168.

² Там же, с. 150–151.

³ ЛАПТЕВА, Л. П.: История славяноведения в России в конце XIX – первой трети XX в. М., 2012, с. 811.

факультета общественных наук, а затем – педагогического факультета) в 1931 г. СГУ вообще оказался за пределами гуманитарного образования после выделения педагогического факультета в самостоятельный педагогический институт.

Возрождение славяноведения в России было связано с событиями Великой Отечественной войны, под влиянием которых произошли важные изменения в государственной идеологии СССР⁴. С 1944 г. на исторических факультетах всех университетов СССР стал преподаваться обязательный курс истории южных и западных славян, глубокая разработка которого потребовала активного научного изучения проблематики исторического прошлого зарубежных славянских народов.

Главную роль в постановке преподавания курса истории южных и западных славян в Саратовском университете сыграл А. И. Озолин (1907–1997), который являлся одной из видных фигур возрождавшихся в России традиций научного изучения средневековой истории Чехии⁵. Ещё в 1930-е гг. А. И. Озолин заинтересовался историей гуситского движения, и к лету 1941 г. в основном закончил работу над кандидатской диссертацией «Пражане и табориты», с которой перед самым началом войны ознакомился и в целом одобрил известный чешский историк З. Неедлы, являвшийся тогда профессором Московского университета⁶.

До сентября 1955 г. А.И. Озолин работал в Саратовском университете по совместительству, долгие годы являясь деканом исторического факультета Саратовского педагогического института, но перед началом 1955/1956 учебного года произошло объединение двух исторических факультетов в рамках университета, и с этого момента до ухода на пенсию в августе 1982 г. А. И. Озолин являлся профессором кафедры истории средних веков. Вторая половина 1950-х – первая половина 1960-х гг. были наиболее плодотворным периодом его научно-педагогической деятельности.

В это время А. И. Озолин принимал участие в создании коллективных трудов советских историков, работа над которыми происходила в тесном сотрудничестве с учёными Чехословакии⁷, принимал участие в международной научной конференции в Праге, состоявшейся в конце ноября – начале декабря 1954 г.⁸ Важнейшие итоги его многолетних исследований проблематики истории гуситского движения были обобщены в монографии «Из истории гуситского революционного движения»⁹, на страницах которой учёный впервые в российской славистике отошёл от событийной истории гуситской эпохи и попытался рассмотреть гуситство как целостное явление с самобытной внутренней структурой.

История чешского народа привлекала в это время большой интерес в студенческой среде. Первые послевоенные десятилетия были ознаменованы установлением тесных

⁴ ДОСТАЛЬ, М. Ю.: *Как Феникс из пепла... Отечественное славяноведение в период Великой Отечественной войны и первые послевоенные годы.* М., 2009.

⁵ Подробную характеристику научно-педагогической деятельности А. И. Озолина см.: ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Российский учёный А. И. Озолин и его труды по истории гуситского движения.* In: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd.* roč. 25. č. 1, с. 90–97.

⁶ ОЗОЛИН, А. И. *Исследования по гуситскому революционному движению и социально-экономическому развитию Чехии периода позднего феодализма.* In: *Средневековый город.* Вып. 19, Саратов, 2008, с. 7.

⁷ *История Чехословакии.* В 3 т. М., 1956, Т. 1, с. 169–185, 199–208, 225–250, 258–275, 319–356; *Всемирная история.* В 10 т. М., 1958, Т. 4, с. 385–399.

⁸ Прочитанный А.И. Озолиным доклад был опубликован в сборнике материалов конференции: OZOLIN, A. I.: *Ohlas husitství v některých zemích střední a západní Evropy.* In: *Mezinárodní ohlas husitství.* Praha, 1958, с. 285–311.

⁹ ОЗОЛИН, А. И. *Из истории гуситского революционного движения.* Саратов, 1962.

связей между СССР и Чехословакией, которые скреплялись памятью о совместной борьбе против фашистской агрессии в годы Второй мировой войны. В 1958 г. было основано Общество-советско-чехословацкой дружбы, отделение которого в Саратове работало при Научной библиотеке СГУ. А. И. Озолин входил в состав правления саратовского отделения Общества, в рамках которого действовали кружки изучения чешского и словацкого языков. В вузах Саратова в 1950-е годы обучалось немало студентов из Чехии и Словакии, считавших своим долгом распространение знаний о родном языке, истории и культуре среди советской молодёжи.

Один из них, учившийся в сельскохозяйственном институте, по воспоминаниям студентки исторического факультета СГУ И. Р. Фишер (1929–2009) в 1947–1952 гг. «взял на себя обязанности помогать мне в изучении [чешского] языка. Почти каждое воскресенье он занимался со мной по полтора-два часа совершенно бесплатно. Так продолжалось на протяжении четвёртого и частичного пятого курса»¹⁰. В результате И. Р. Фишер удалось подготовить оригинальное дипломное сочинение о Яне Гусе, которое было опубликовано в научном журнале Саратовского университета¹¹.

В дальнейшем И. Р. Фишер поступила в аспирантуру при кафедре истории средних веков СГУ и в 1967 г. защитила кандидатскую диссертацию по проблематике аграрной истории Словакии в XVII вв. Её научно-педагогическая деятельность была связана с вузами столицы Республики Марий Эл Йошкар-Олы – педагогическим институтом (с 1964 г.) и университетом (с 1974 г.). Однако она поддерживала связи с А. И. Озолиным и историками Саратовского университета, продолжая работать над проблематикой «Второго издания крепостничества» в странах Центральной и Восточной Европы. В 1993 г. в Саратовском университете она защитила докторскую диссертацию на тему «Феодальное поместье Чехии конца XVII - первой половины XVIII вв.», важнейшие положения которой были изложены в опубликованной в 1990 г. книге «Крестьянство Чехии в период позднего феодализма»¹².

Однако возможность заняться научной и научно-педагогической деятельностью по окончании обучения в университете имели очень немногие выпускники исторического факультета, и поэтому при том, что в процессе обучения, особенно в рамках специализации по кафедре истории средних веков проблематика истории Чехии занимала большое место, а по различным вопросам истории гуситской эпохи ежегодно защищались дипломные работы, оснований для вывода о том, что в Саратовском университете стала формироваться школа историков чешского средневековья, к сожалению, недостаточно.

В 1950-е годы к изучению научного наследия видного русского историка А. Н. Ясинского (1864–1933), внесшего большой и высоко ценимый в Чехии¹³ вклад в изучение социально-экономического развития чешских земель в средние века приступила М. А. Казакова (1921–2003), работавшая на кафедре истории средних веков с 1944 г. Наиболее существенные итоги своих исследований она обобщила в обстоятельной статье¹⁴, однако не завершила свой труд ни в виде диссертации, ни в виде монографии.

¹⁰ ФИШЕР, И. Р.: *Об учёном и человеке (страницы памяти)* [Воспоминания об А.И. Озолине]. In: *Славянский сборник*. Саратов, Вып. 8, 2010, с. 4.

¹¹ ФИШЕР, И. Р.: *Ян Гус – борец за единую и независимую Чехию*. In: *Учёные записки Саратовского университета*. Т. 47, 1956. с. 275–290.

¹² ФИШЕР, И. Р.: *Крестьянство Чехии в период позднего феодализма*. Йошкар-Ола, 1990.

¹³ KROFTA, K.: *A. N. Jasinskij*. Praha, 1935.

¹⁴ КАЗАКОВА, М. А.: *Исторические взгляды А. Н. Ясинского*. In: *Научные доклады высшей школы. Исторические науки*, 1961, № 3, с. 140–153.

В 1960 г. М. А. Казакова перешла на кафедру новой и новейшей истории, читала общий курс истории южных и западных славян, однако от активной научной работы отошла. Что же касается А. И. Озолина, то он и в 1960-е–1980-е гг. продолжал работать над проблематикой истории гуситского движения. В это время кафедра истории средних веков Саратовского университета определила в качестве главного направления своей исследовательской деятельности историю городов средневековой Европы. А. И. Озолин сосредоточил своё внимание на изучении умеренного гусизма, которое трактовалось в советской историографии того времени как бюргерская оппозиция феодализму. Учёный намеревался подготовить большое монографическое исследование, которое должно было стать основой его докторской диссертации. К сожалению, этот план не был реализован в полной мере, и свет увидели только отдельные фрагменты подготавливавшейся в течение долгого времени работы¹⁵.

В конце 1970-х гг. А. И. Озолин стал задумываться об уходе на пенсию, и потому встал вопрос о подготовке ему замены в качестве преподавателя курса средневековой истории южных и западных славян. Выбор учёного и кафедры истории средних веков пал тогда на автора этих строк, который в 1979 г. закончил исторический факультет СГУ и специализировался на кафедре истории средних веков под руководством А. И. Озолина в рамках спецсеминара «Гуситское движение».

Поступив в 1979 г. в аспирантуру, я в 1983 г. защитил кандидатскую диссертацию на тему «Либеральное направление в немецкой историографии гуситского движения второй половины XIX века»¹⁶, а с 1 августа 1982 г. до настоящего времени являюсь преподавателем исторического факультета СГУ, преобразованного в 2007 г. в Институт истории и международных отношений.

После защиты кандидатской диссертаций, решая вопрос о дальнейшем направлении научных исследований, я остановил свой выбор на истории средневековых городов Чехии, сосредоточив усилия на раннем периоде средневекового чешского урбанизма (до XIII века включительно), который – несмотря на его исключительную значимость для осмысления исторических судеб Чехии в средние века – оставался за пределами внимания российских историков.

В 1996 г. в Саратовском университете состоялась защита подготовленной мною диссертации «Экономическое и социальное развитие раннего чешского города (Прага X–XIII веков)». Часть её материалов была опубликована в виде монографии перед защитой¹⁷. Остальные материалы, а также важнейшие итоги проводившихся в дальнейшем исследований по истории средневековых городов Чехии были обобщены в рамках монографии, увидевшей свет в 2017 году¹⁸.

В 1990-е – 2000-е годы расширились возможности для обучения выпускников исторического факультета СГУ в аспирантуре, в том числе тех из них, кто избрал в качестве предмета своей научной специализации историю Чехии. В 2000-е годы на

¹⁵ ОЗОЛИН, А. И.: *Бюргерская оппозиция в гуситском движении. Социально-политические требования*. Саратов, 1973; ОН ЖЕ: *Социально-экономическое развитие Чехии в XIV – начале XV в.* Саратов, 1981; ОН ЖЕ: *Антифеодалная оппозиция в Чехии второй половины XIV – начала XV в. Зарождение гуситской идеологии*. Саратов, 1986.

¹⁶ Диссертация легла в основу монографии: ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Гуситское движение в освещении либеральной немецкой медиевистики второй половины XIX века*. Саратов, 1988.

¹⁷ ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Экономическое и социальное развитие раннего чешского города (Прага X – начала XIII веков)*. Саратов, 1995.

¹⁸ ГАЛЯМИЧЕВ, А. Н.: *Города Чехии в эпоху немецкой колонизации*. Саратов, 2017.

кафедре истории средних веков Саратовского университета было подготовлено три кандидатских диссертации, посвящённые различным аспектам истории чешского средневековья.

В 2002 г. была защищена диссертация Е. Н. Многолетней о раннем периоде (до 1620 г.) истории чешского книгопечатания, при подготовке которой были использованы материалы Отдела редких книг Зональной Научной библиотеки Саратовского университета имени В. А. Артисевич¹⁹.

В 2006 г. сложившуюся в Саратовском университете традицию изучения истории гуситского движения продолжил А. П. Пашинин, защитивший кандидатскую диссертацию по новому для российской гуситологии исследовательскому сюжету – роли чешского дворянства в гуситском движении²⁰.

В 2013 г. завершила работу над кандидатской диссертацией и успешно защитила её А. А. Лебедева, предметом научного интереса которой стали региональные особенности средневекового развития Моравии с древнейших времён до рубежа XIII–XIV вв.²¹

В последние годы в связи с расширением тематики исследований молодые исследователи новейшей истории России стали обращаться к малоизученным аспектам чешско-русских отношений в XX веке. В 2009 г. диссертацию о жизни русских историков-эмигрантов в Праге в межвоенный период защитил М. В. Ковалёв²². В 2013 г. диссертацию, посвящённую судьбам военнопленных в Саратовском Поволжье в годы Первой мировой войны, защитила А. В. Калякина²³. Её работа представляет большой интерес в силу того, что автором были широко использованы материалы местных архивов. Это же достоинство отличает работу М. А. Васильченко о роли Чехословацкого корпуса в событиях кануна и начала Гражданской войны на территории Поволжья²⁴.

Диссертации М. В. Ковалёва и А. В. Калякиной в доработанном виде увидели свет в качестве монографий²⁵. Что касается остальных исследователей поколения исследователей 2000-х–2010-х гг., то они имеют возможность опубликования материалов своих изысканий на страницах издаваемого в Саратовском университете с 1972 г. межвузовского «Славянского сборника». С 2007 г. сборник издаётся ежегодно, и к настоящему времени опубликовано 15 его выпусков²⁶.

¹⁹ МНОГОЛЕТНЯЯ, Е. Н.: *Ранний период истории чешского книгопечатания: Опыт комплексного социокультурного исследования*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2002.

²⁰ ПАШИНИН, А. П.: *Шляхта в гуситском революционном движении*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2006.

²¹ ЛЕБЕДЕВА, А. А.: *Города Моравии в ранний период средневекового развития (IX–XIII вв.)*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2013.

²² КОВАЛЁВ, М. В.: *Научный быт русских историков-эмигрантов в Праге в 1920-е – 1930-е годы*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2009.

²³ КАЛЯКИНА, А. В.: *Подданные стран – участниц Четверного союза в Саратовском Поволжье*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2013.

²⁴ ВАСИЛЬЧЕНКО, М. А.: *Чехословацкий корпус на территории Поволжья в 1918 г.: от нейтралитета к участию в Гражданской войне*. Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук. Саратов, 2014.

²⁵ КОВАЛЁВ, М. В.: *Научный быт русских историков-эмигрантов в Праге в 1920-е – 1930-е годы: Историко-антропологическое исследование*. Saarbrücken, 2011; КАЛЯКИНА, А. В.: *Под охраной русского великодушия: Военнопленные Первой мировой войны в Саратовском Поволжье (1914 – 1922)*. М., 2014.

²⁶ Указатель материалов, опубликованных в первых десяти выпусках «Славянского сборника», см.: *Славянский сборник*. Саратов, 2012. Вып. 10, с. 149–158.

Таким образом, в Саратовском университете сложились достаточно прочные традиции изучения истории Чехии, причём последние десятилетия были отмечены активизацией этой деятельности и значительным расширением интересующей историков проблематики. К сожалению, далеко не все молодые историки, защитившие кандидатские диссертации, имеют возможность продолжить научную работу в силу ограниченности штатов научных учреждений и вузов. Однако изучение истории Чехии в Саратовском университете будет продолжено. Важным движущим импульсом этого является сложившееся в последние годы сотрудничество учёных Саратовского университета и кафедры истории Педагогического факультета Университета имени Масарика в Брно. В настоящее время речь идёт о публикациях статей российских и чешских историков в научных журналах Брно и Саратова. В заключение остаётся выразить надежду, что это сотрудничество приобретёт в будущем и другие формы.

prof. Alexandr Nikolajevič Galjamičev, doktor historických věd
Státní univerzita Černyševského
Ústav světových dějin
Astrachaňská 83
410012, Saratov
Ruská federace
e-mail: galyamichev57@mail.ru

**ИСТОРИОГРАФИЯ И ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ
ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ СТЕПНЫХ ОБЛАСТЕЙ
КАЗАХСТАНА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА**

ГАЛИНА НИКОЛАЕВНА КСЕНЖИК

The chronological framework of the article encompasses XIX – early XX centuries. This choice is due to the features distinguishing this period in the history of the region and all over Kazakhstan. The beginning of the XIX century in Kazakhstan was a new stage of administrative and economic colonization of the region, which coincided with a number of important changes that occurred in the province. This is the period of active migration policy of tsarist Russia and the intensive development of the colonial territory, which resulted in significant changes in social, demographic and economic sphere.

Key words: Russian; Soviet; modern historiography; sources of research.

ВВЕДЕНИЕ

В последние два десятилетия казахстанская историческая наука постепенно освобождается от схоластических концепций и делает значительные продвижения вперед в изучение мало разработанных проблем истории. Намечается новый подход в трактовке многих аспектов политико-государственных процессов, а также в освещении социально-экономических проблем независимого Казахстана.

В настоящее время перед исторической наукой Казахстана стоят актуальные проблемы, геополитического, экономического, демографического, культурного и патриотического характера, решение которых предполагает изучение событий прошлого Казахстана.

Задачи, стоящие перед историками современного Казахстана – это формирование ценностных ориентаций и убеждений, развитие интереса и уважения к истории, традициям своего народа, а также стремления сохранить и приумножить культурное наследие своей страны.

Данная статья об историографии и обзоре источников по исторической географии Степных областей Казахстана XIX – начала XX века показывает и доказывает современникам, что проблемы исторической географии представляли интерес для многих поколений исследователей.

Так как многие особенности развития современного Казахстана не могут быть объяснены только действием современных факторов, без учета особенностей их формирования и развития в прошлом. Для получения достоверной истории формирования территориальных комплексов, необходимо проведение историко-хронологических срезов и реконструкция социально-экономической обстановки в данном месте и на каждый конкретный исторический период с максимально возможной детализацией, с выяснением местной географической специфики. Данные проблемы можно решить, применяя методы исследования исторической географии.

Основные методы исследования исторической географии Степных областей Казахстана XIX – начала XX века.

1. Системный подход является основным методом исследования, который позволяет установить причинно-следственные связи между историческими явлениями в общеисторическом движении, проследить развитие региона в рамках общих процессов, происходящих в XIX – начале XX века в Казахстане. Данный метод, представляющий общенаучную методологию, позволил изучить конкретный предмет исследования, совмещая различные способы анализа, накладывая различные системные связи. Метод состоит в проведении анализа конкретных картографических и исторических данных о границах и ландшафте изучаемой территории, локализации населенных пунктов и путей сообщения.
2. Историко-временного среза. Данный метод традиционного используется в исторической науке, исходя из принципа временного разреза, позволяет отследить историко-географическое развитие Степных областей на определенных этапах, связанных с наиболее важными историческими событиями для региона, рассматриваемого периода. Основные примеры исторических срезов: исследование политико-административного деления территории, демографической структуры, хозяйственного развития.
3. Локально-исторический метод исследует местно-исторические процессы, являющимися самостоятельными субъектами истории в рамках единого исторического пространства и всемирно-исторического процесса. Он позволил изучить регион в качестве предметной категории. Данный метод отличается характерным направлением развития экономико-географической, социально-демографической, национально-культурной и политической структуры, не всегда совпадающей с административным делением на конкретной территории. В нашем конкретном случае локально-исторический метод допускает рассмотрение Степных областей Казахстана. Исходя из регионального подхода, доминирующего на основе некоторых отличительных особенностей хозяйства и систем природопользования, быта и образа жизни населения, непосредственно зависящих от природно-климатических условий местности.
4. Общегеографический метод, специальный метод исторической географии, оперирующий физико-географическими данными и географической номенклатурой, позволил локализовать определенные исторические события, проследить пути развития исторических явлений.
5. Центрографический метод. Он служит для геометрического определения центров тяжести территории (геоцентр) и населения (демоцентр) в пределах стран, территориальная структура которых была исторически асимметричной.¹ Чтобы определить местоположение геоцентра Степного края достаточно провести главную ось области и найти середину. Если проследить изменение плотности населения вдоль главной оси области, можно выделить демоцентры Степных областей на западе и в северной части, примыкания к железной дороге..
6. „Карты-срезы“ – метод историко-географической, заключается в отражении на схеме развитие региона, в определенный отрезок времени. Картографический метод обусловлен характером и назначением самого исследования, наличием картографических источников. Картографический метод в совокупности с общепринятыми в исторических исследованиях методами позволил проследить пространственно- временные связи

¹ КУЛАКОВ, И. С. – МАНАКОВ, А. Г.: *Историческая география Псковщины*. Москва, 1994. с. 129–131.

исторических событий и явлений, выразить результаты проведенных в рамках диссертационной работы исследований.

7. Топонимический метод исследования в историко-географических работах, связан с проблемой преемственности топонимов. Именно признание этой преемственности позволяет исследователю локализовать те или иные поселения на карте, привязать их к актуальному ландшафту и доказать территорию принадлежности нации. Это особенно важно в условиях независимости Казахстана и территориальной целостности границ.

В процессе становления суверенитета республики Казахстан восстановлены исторические названия сотен населенных пунктов, переименованы, изменены названия ряда поселков, городов областного и районного подчинений, исправлена транскрипция многих топонимов республики. Проблемы стандартизации и нормализации географических названий-топонимов молодого суверенного государства – Республики Казахстан, на сегодня являются актуальными, а связи с неизмеримо возросшими контактами с мировым сообществом, выходом его на международную арену, сотрудничеством в различных сферах жизни общества. Все выше перечисленные методы исторической географии помогут исследовать данную тему.

Хотя имеются и существенные проблемы, так как мало кто еще в Казахстане интересуется исторической географией и её возможностями решить современные проблемы. С публикацией данной статьи, таким образом, её признанием. Надеемся, что частично будут решены данные проблемы.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В казахстанской историографии советского и современного периода практически отсутствуют специальные историко-географические исследования рассматриваемой темы. Ряд затронутых вопросов статьи рассматривались в трудах дореволюционного, советского и современного периода. Анализ историографии вопроса является важной составляющей любого исторического исследования.²

Из дореволюционных казахстанских исследований наибольшую ценность в отношении исторической географии имеют работы отечественных авторов, в трудах которых замечен рациональный и научный подход к изучаемым историко-географическим проблемам. Выдающийся сын казахского народа Ч. Ч. Валиханов стал первым казахом членом Российского географического общества. В статье „О кочевках казахов“ Валиханов описал процесс закрепления России в регионе, географические и хозяйственно-социальные проблемы казахского народа.³ В 1856–1857 г. по Восточному и Юго-Восточному Казахстану путешествовал П. П. Семенов-Тянь-Шанский. По возвращению, находясь в Семипалатинске, он писал секретарю Русского географического общества в Петербург: „Частые пребывания между киргизами, дали мне случай, ознакомиться с правами, обычаями и жизнью народов, а в особенности полезными были для меня сведения, сообщаемыми здесь знатоками киргизского быта-поручиком султаном Шоканом Валихановым и переводчиком Бардашевым“.⁴ К помощи проводников, переводчиков и исследователей казахов прибегали также ученые как Г. Н. Потанин, Л. К. Чермак, Н. Коншин. Много

² САХАРОВ, А. М.: *Методология истории и историография (статьи и выступления)*. М. 1981. с. 122.

³ ВАЛИХАНОВ Ч. Ч.: *О кочевках казахов. Собрание сочинений в пяти томах*. Алма-Ата, 1984. Т. 2., с. 327–457.

⁴ СЕМЕНОВ, П. П.: *Письмо к исправляющему должность секретаря Русского Географического общества*. In: Вестник РГО. СПб., 1857 Кн. 6. с. 126.

внимание исследованию Казахстана уделял Г. Н. Потанин. В начале 60-х годов XIX века, он обследовал озеро Зайсан, его проводником был Данияр Мендыбаев родом из Кокпектов, который хорошо знал физико-географические условия местности.⁵ Значительный вклад в развитие исторической географии Казахстана внес видный ученый и политический деятель Казахстана А. Букейханов.⁶ Наиболее сложную и трудоемкую работу в экспедициях по обследованию территории Казахстана выполняли наиболее образованные и просвещенные представители казахской нации. Данные материалы имели большое значение для историко-географического исследования региона. Так, в сборе информации для статистических партий Переселенческого управления по казахскому хозяйству Лбищенского уезда принимали участие: студент Московского сельскохозяйственного института С. С. Сабасов и студент Санкт-Петербургского университета Б. Исмухаметов, а А. Байтурсынов выполнял статистические подсчеты сделанные партией Тургайско-Уральского переселенческого района Лбищенского уезда в 1912 году.⁷

Русская историография дореволюционного периода представлена двумя направлениями: академического и практического. К академическому направлению можно отнести, как правило, известных русских ученых: первого член-корреспондента Российской академии наук П. И. Рычкова, А. И. Левшина, М. Путинцева, Г. С. Карелина. И. Завалишина, Г. Н. Потанина,⁸ П. П. Семенова-Тянь-Шанского и А. Н. Макшеева, – который занимался систематизацией географических названий и картографических данных территории Казахстана, и т. д. К XVI веку происходит накопление географических сведений о территории Казахстана русскими исследователями. Наиболее полным сводом сведений служит географический труд, именно карта всего Московского государства с прилегающими к нему странами, или книга Большого чертежа. Самой карты до нас не дошло, но книга сохранилась во многих изданиях. Начало Большого чертежа относится к царствованию Иоанна IV к 1552 году. В книге Большого чертежа содержатся сведения о казахских степях и занимают почти целую главу. В ней даются географическое описание рек Яика, Иргиз, устья Эмбы и песков Каракумов. Книга Большого Чертежа даёт географическое описание пространства за рекой Уралом на восток, только до реки Ишим и Сары-Су, и до гор Улутау и Каратау, и на юг до городов Ташкента, Самарканда. На этом пространстве в книге Большого Чертежа давалось наименование 58 географическим названиям, которые были написаны в алфавитном порядке и помещены в виде особого указателя. Большинство названий, не соответствуют современным названиям. Расстояния, указанные в книге Большого чертежа верстами, определялись по всей вероятности, не инструментальными измерениями, а по времени пройденных пространств и по рассказам торговцев.⁹ Работа П. И. Рычкова „Топография Оренбургской губернии“ (1762 г.) посвящена району – Оренбургскому краю. В этой работе автор сообщает различные сведения по истории края, в частности останавливаются на тех народностях, которые заселяли край в прошлом, и передвижениях, указывают время основания городов

⁵ ПОТАНИН, Г. Н.: *Зимняя поездка на озеро Зайсан*. In: Записки РГО. СПб, 1867. Т.1. с. 452–453.

⁶ БУКЕЙХАНОВ, А.: *Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи*. In: Избранное. Алматы, 1995. с. 49.

⁷ *Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района, Лбищенский уезд*. Оренбург, 1914. с. 3–4.

⁸ ПОТАНИН, Г. Н.: *Семипалатинск и другие города Семипалатинской области*. In: Живописная Россия. Т. 11. СПб, 1884, с. 11–29.

⁹ МАКШЕЕВ, А. Н.: *Географические сведения книги Большого чертежа о киргизских степях и Туркестанском крае*. In: ЗИРГООЭ, Т. 6. СПб, 1880, с. 4–36.

и сообщают сведения по истории административного деления края, стремятся определить места исторических событий происшедших на описываемой территории.¹⁰ В изучении исторической географии региона большую роль играет „Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей“ А. И. Левшина, с именем которого связаны почти все крупные достижения в области географии и истории Казахстана. Ч. Ч. Валиханов с полным основанием назвал А. И. Левшина „Геродотом казахского народа“. Ученый, изучая виды занятий казахского населения, был убежден в сохранении кочевого типа хозяйства, соответствующего естественно-географическим факторам местности. Труд Левшина вышел в 1832 году, при этом многие его материалы сохраняют до настоящего времени значение достоверного и зачастую единственного источника.¹¹ Участники экспедиций, походов и путешествий в Казахстан в первой половине XIXв. оставили подробные историко-географические описания края, разработали маршрутные карты и рекогносцировочные материалы, которые легли в основу административных реформ. Переводчик М. Путинцев посетил кочевья казахов Среднего и Старшего жузов, собрал сведения о топонимике Казахстана, родоплеменном составе казахов, расселении их. Он продолжал исследования по демографии казахов и был привлечен как специалист к разработке положений 20–30-х гг. XIX века, на основании которых производилось административно-политическое переустройство управления края. Для освоения земель и подчинения, принявших российское подданство казахов Младшего жуза была организована 18 мая 1734 г. Оренбургская экспедиция. Руководителем экспедиции был назначен бывший секретарь сената И. К. Кириллов. В экспедицию входило 200 человек разных специальностей. Кириллов И. К. включил в обязанности экспедиции ознакомление с природным, экономическим положением края, с жизнью и бытом местного населения. В 1734 г. по указу царя Оренбургская экспедиция переименована в Оренбургскую комиссию. Руководителем комиссии назначили русского ученого В. Н. Татищева. В 1742 г. руководителем Оренбургской комиссии назначили И. И. Неплюева. Он осуществлял политику освоения и покорения казахской земли. С 1822 по 1842 гг. в Оренбурге, вел научно-исследовательскую работу Г. С. Карелин. Он собрал ценные материалы по географии, истории и этнографии и казахов. К исторической географии можно с полной уверенностью отнести труд И. Завалишина, в котором находим яркие описания географии изучаемого региона, торговых центров и транспортных путей.¹² В конце XIX века – начале XX века на первый план выдвигалось колониальное завоевание края, а также изучение хозяйственных возможностей Степного края, особенно в отношении торговли скота и скотоводческой продукция кочевого населения. Не случайно ученые и путешественники второй половине XIX века в своих трудах много внимания уделяли оценке различных пород казахского скота, выясняли преимущества их разведения в отдельных местностях региона и анализировали торговые обороты. Существенный вклад в изучение кочевого скотоводческого общества казахов внесли: С Джантюрин¹³, А. А. Диваев¹⁴, А. Е. Алекторов¹⁵, и А. И. Добросмыслов.¹⁶

¹⁰ МИЛЬКОВА, Ф. Н.: *Оренбургские степи в трудах П. И. Рыкова, Э. А. Эверсмана, С. С. Неустроева*. М. 1949. с. 3.

¹¹ Левшин А.И Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – 656 с.

¹² ЗАВАЛИШИН, И.: *Описание Западной Сибири*. М. 1862, 414 с.

¹³ ДЖАНТЮРИН, С.: *Очерки киргизского коневодства*. Оренбург 1883, 67 с.

¹⁴ ДИВАЕВ, А. А.: *Из области казахского скотоводческого хозяйства*. In: Тургайская газета 1905, № 5.

¹⁵ АЛЕКТОРОВ, А. Е.: *Скотоводство киргизов*. In: Оренбургский листок 1888, № 17–19.

¹⁶ ДОБРОСМЫСЛОВ, А. И.: *Тургайская область. Исторический очерк*. Т. 1, Тверь, 1902, 524 с.

Другое направление в дореволюционной русской историографии-практическое: Г. Гейнс, И. Ф. Бларамберг¹⁷, М. Красовский, М. И. Венюков, С. Б. Броневской и Л. Мейер¹⁸ и т.д. Данное направление представлено главным образом, официальными лицами-военными и чиновниками. Генерал-майор С. Б. Броневской, осуществивший создание округов в Среднем жузе в 1822 году, оставил данные о размежевании казахских жузов и новых административно-территориальных единицах¹⁹, а также о развитии земледелия среди казахского населения.²⁰ В первой четверти XIX века по мере превращения Казахстана в колонию Российской империи встал вопрос о хозяйственном освоении его территории. Все это требовало от колониальной царской администрации знания географии территории присоединенных казахских земель, численности казахского населения по родовым единицам, т. е. иначе говоря, требовало дальнейшего более углубленного и всестороннего изучения Казахстана. В работах представляемых военными исследователями, давались описания рельефа местности, места торговли, топографии населенных пунктов, укреплений, путей сообщения, и т. д. Большой вклад в изучение края в 20-х годах XIX столетия внесли офицеры корпуса военных топографов. В 1822 г. при главном штабе Российской армии был учрежден корпус военных топографов с целью осуществления наиболее эффективных съемок местности. Корпус должен был состоять из штаба, а также нижних чинов, называемых топографами. Помимо съемок маршрутов и прочих специальных исследований топографы занимались и более многоплановым изучением местности, в которой им приходилось работать.²¹ В первой четверти XIX века появляются исследования военно-топографического характера. Эти исследования создали основные контуры историко-географических представлений о регионе. Несмотря на то, что они производились в крайне неблагоприятных социально-экономических условиях, и выполняли подчас далекие от науки задачи, эти исследования осуществлялись с применением методов военно-топографического описания, в результате чего заложили основы реального изучения Казахстана. Офицеры Российской империи создали масштабные исследования по территории Казахстана. Так, подполковник генерального штаба М. Красовский²² имел трехтомную работу «Область сибирских киргизов», М. И. Венюков (1832–1901) русский ученый и публицист, генерал-майор путешествовал по территории Казахстана, Средней Азии, Китаю и т. д. Имел множество трудов касающихся географии местности, путей сообщения и описания границ территории Казахстана.²³ На процесс колонизации территории Казахстана имелись различные точки зрения со стороны чиновников всех рангов, а также разногласия во взглядах на её целесообразность. Так, знаток Оренбургского края, бывший представитель Оренбургской пограничной комиссии,

¹⁷ БЛАРАМБЕРГ, И. Ф.: *Военно-статистическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской) орды и Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства*. In: *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. СПб. 1848, Т. 14, Ч 3. с. 3–101.

¹⁸ МЕЙЕР, Л.: *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства*. СПб, 1865, Ч. 1, 288 с.

¹⁹ БРОНЕВСКИЙ, С. Б.: *Записки генерал-майора Броневского о киргиз-кайсаках Средней орды*. In: *Отечественные записки*. Ч. 41, 42, СПб, 1836.

²⁰ БРОНЕВСКИЙ, С. Б.: *Замечания о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней орды*. In: *Земледельческий журнал*, СПб., 1832. № 8. с. 142–144.

²¹ // Российский государственный военно-исторический архив Российской Федерации (РГВИА РФ) ф.40. оп. 1, д. 1211, л. 19.

²² КРАСОВСКИЙ, М.: *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Область Сибирских киргизов*. Ч. 2,3, СПб 1868.

²³ ВЕНЮКОВ, М. И.: *Опыт военного обозрения русских границ в Азии*. СПб, 1873, 487 с.

а затем Тургайского областного правления генерал-майор Григорий Гейнс (1832–1843 гг.) утверждал, о военной угрозе с Востока, поэтому Казахстан должен, приводится в подданство России – со слов редактора Ефимова «Тургайских областных ведомостей».²⁴

Однако при рассмотрении историко-экономических проблем ученые, военные были ограничены методологическими принципами, вытекающими из уровня науки той эпохи, и находились под влиянием монархических и колониальных идей царизма, а также господствующих социально-политических воззрений и отличались пристрастностью, интерпретация научных сведений проводилась в духе официальной колониальной идеологии. Однако собранные ими факты большей частью были достоверны, и именно фактическая сторона материалов русских ученых, военных и путешественников представляет ценность сегодня.

В 60-х гг. XIX века происходит процесс окончательного присоединения Казахстана к России. Перед властями встала задача укрепления управления краем, особенно с середины 60-х гг., когда передовые рубежи колонизации вышли из границ Среднего жуза. Российская администрация предполагала, что для введения новой административной системы необходимо предварительное изучение географии местности, составление карт и т. д. Во второй половине XIX века Западно-Сибирский отдел РГО, начинает изучение районов Казахстана. В исследовании территории Казахстана участвовал и русский капитал, отправлял инженеров на открытие месторождений полезных ископаемых, преследуя при этом свои корыстные цели, хищническое разграбление недр Казахстана. Так, исследователям и восточной части казахской степи Западной Сибири в геологическом и горнопромышленных отношениях в XIX веке являлись русские горные инженеры и военные: майор Набоков; маркшейдер И. Р. Шангин; Краснопольский, руководитель Западно-Сибирской горной партии; А. Мейстер, производитель детальных геологических разведок; В. Коцовский – инженер Семипалатинско - Семиреченского горного округа; инженер Ячевский описывал южной части Павлодарского уезда игорный инженер Г. Д. Романовский, восточную часть казахской степи Западной Сибири.²⁵ Инженеры составляли географические, и геологические обзоры местности описывали пути сообщения между месторождениями и чертили географические и геологические карты.

Остро вставший в 90-х годах XIX века переселенческий вопрос показал, как мало изучены Казахстан и Средняя Азия. Собственно говоря, отсюда и вытекали противоречивые точки зрения на возможность крестьянской колонизации обширных территорий: от фантастических проектов по превращению их в „золотое дно“ до полного отрицания возможности массового переселения. Хотя уже со второй половины XVIII века началось основательное знакомство русских с казахскими степями, посредством организации академических экспедиций и экспедиций Переселенческого отдела. Для решения переселенческого вопроса требовались более конкретные факты – наличие земель, годных для земледелия, их плодородность, обеспеченность водными источниками. В этом отношении территория Казахстана была исследована явно недостаточно. В работах В. А. Тресвятского освещалось политическое и экономическое значение правительственной и самовольной колонизации, анализировались изменения количественного состава

²⁴ Кустанай и арендаторские поселки. Историко-экономический очерк. In: Тургайские областные ведомости. № 25, 1892.

²⁵ РОМАНОВСКИЙ, Г. Д.: Краткий очерк исследований Восточной части киргизской степи Западной Сибири в геологическом и горнопромышленном отношениях. СПб., 1903, 69 с.

переселенцев с 1905 по 1914 г. и давалось географическое описание заселяемой местности. В работах П. Хворостанского, Г. Чиркина, Г. Гинса рассматривались историко-географические особенности проведения землеустроительных работ и размеры переселенческих движений в дореволюционном Казахстане. Н. Турчанинов, исследуя вопросы переселенческой политики, показал места выхода и оседания переселенцев до проведения Сибирской железной дороги и после. А. Кауфман, Н. Коншин, под углом зрения царской колониальной политики рассматривали различные аспекты «переселенческого дела», в том числе географическое описание мест водворения крестьян. Значительное место в дореволюционной историографии занимает городоведческая литература. Города Степного края Казахстана имели свои отличительные особенности, обусловленные временем образования, географическим расположением, а также социально-экономическим развитием региона. В работах Г. Потанина, Н. Турчанинова рассмотрены вопросы возникновения городов и их географическое положение, дана характеристика основных видов деятельности городских жителей. Таким образом, дореволюционными исследователями был привлечен богатый, ранее не использованный географический и статистический материал. Рассмотрены вопросы исторической географии. Основной заслугой дореволюционных авторов был сбор материала.

Разработка и методология изучаемого вопроса приходится на советский период. Советская и современная историография внесла значительный вклад в изучение социально-экономического развития региона, выработала и использовала новые, научные методы и подходы к рассматриваемым вопросам. Особое место среди работ указанного направления занимают труды выдающегося казахского историка Е. Б. Бекмаханова.²⁶ В ходе рассмотрения колониального характера политики царской России в Казахстане в своих монографиях Бекмаханов Е. Б. приводит массу ценных сведений по социально-экономическому развитию Казахстана в первой половине XIX в., задействовав круг историко-географических данных.

В современный период вышли в свет ряд новых исследований: М. К. Козыбаева,²⁷ Д. И. Дулатовой,²⁸ Н. Е. Бекмахановой,²⁹ Ж. О. Артыкбаева,³⁰ Х. М. Абжанова³¹ и других ученых уделявших внимание социально-политической, экономической и историко-географической истории Казахстана XIX – начала XX века. В работах Д. И. Дулатовой и Н. Е. Бекмахановой дается историографический анализ литературы. Ряд работ авторов: Б. С. Сулейменова, В. Я. Басина,³² Г. Ж. Шоинбаева,³³ И. В. Ерофеевой,³⁴ посвящены различным сторонам и проблемам активно разворачивавшихся в тот период колониальных процессов, а также установлению экономических и политических связей Казахстана с Россией. Изучая пути развития казахского народа в интересующий нас отрезок времени, авторы этих работ по-новому трактуют многие ключевые проблемы истории дореволюционного Казахстана. Довольно широко представлено в историографии кочевниковедческое направление,

²⁶ БЕКМАХАНОВ, Е. Б.: *Присоединение Казахстана к России*. М. 1951, 342 с.

²⁷ КОЗЫБАЕВ, М. К.: *История и современность*. Алма-Ата, 1991, 254 с.

²⁸ ДУЛАТОВА, Д. И.: *Историография дореволюционного Казахстана (1861–1917)*. Алма-Ата, 1984, 272 с.

²⁹ БЕКМАХАНОВА, Н. Е.: Дулатова Д. И. *Вопросы исторической географии Казахстана XIX века в дореволюционной литературе*. In: Вопросы истории, Вып. 6, Алма-Ата, 1974, с. 60–70.

³⁰ АРТЫКБАЕВ, Ж. О.: *Этнология и этнография. Учебное пособие*. Астана, 2001, 304 с.

³¹ АБЖАНОВ, Х. М.: *Обоснование предмета и задач исторической географии*. In: Наука, 2009, № 2, с. 3–6.

³² СУЛЕЙМЕНОВ, Б. С.: *Басин В. Я. Казахстан в составе России в XVIII – начале XX века*. Алма-Ата, 1981.

³³ ШОИНБАЕВ, Т. Ж.: *Прогрессивное значение присоединения Казахстана к России*. Алма-Ата, 1973. 248 с.

³⁴ ЕРОФЕЕВА, И. В.: *Экономические связи Казахстана с Россией в русской историографии XVIII – первой половины XIX в.* In: Вопросы историографии Казахстана. Алма-Ата, 1983, с. 205–224.

в рамках которого были написаны значительные монографические работы, посвященные особенностям кочевничества: Л. Н. Гумилев,³⁵ С. Т. Толыбеков,³⁶ Г. И. Семенов,³⁷ Д. Кшибеков,³⁸ и Н. Э. Масанов.³⁹ В этих трудах детально выяснены черты своеобразия кочевой системы, природопользования, описаны основные принципы ведения кочевого хозяйства, его размещения. Монографии В. Ф. Шахматова,⁴⁰ С. З. Зиманова и С. Т. Толыбекова, Н. Г. Аполловой,⁴¹ и Н. Э. Масанова,⁴² внесли большой вклад в изучение социальной структуры и хозяйственной деятельности казахского населения в период господства традиционных отношений в Казахстане. Ими были изучены условия ведения казахского скотоводческого хозяйства и определены принципы общественного строя казахов. В числе наиболее актуальных и сложных проблем социально-экономического плана является аграрная история Казахстана. Данной проблемой занимались: С. А. Сундетов,⁴³ И. Ф. Макаров.⁴⁴ Узловые проблемы аграрной истории Казахстана конца XIX – начала XX века исследованы в трудах Б. С. Сулейменова. Хронологические рамки монографии Б. С. Сулейменова охватывают 40 лет (1867–1907 гг.). В ней отражено социально-хозяйственное устройство казахского аула. Автор показал разницу между административным аулом, образованным в результате реформ 1867–1868 гг. и хозяйственным аулом.⁴⁵ Переселенческие проблемы поднимались и исследовались в работах А. Б. Турсунбаева⁴⁶ и В. С. Черникова.⁴⁷ Предметом исследования горнорудной промышленности дореволюционного Казахстана освещена в трудах Ф. Маликова, Е. Д. Дильмухамедова, Б. Чимирбаевой, Е. Бекмухамедова, М. Аяпова. История, обрабатывающей промышленности изучалась Г. Есенгалиевой, Н. Ерофеевым, Е. Дильмухамедовым. Так, Г. Есенгалиева стремилась определить уровень развития домашней промышленности и ремесла на примере Семипалатинской области. География исследований Е. Д. Дильмухамедова и Н. Ерофеева шире; они стремились рассмотреть состояние обработки животноводческого и растительного сырья. Е. Д. Дильмухамедов делал выводы о специализации районов края.⁴⁸ Важной стороной колониальной экспансии

³⁵ ГУМИЛЕВ, Л. Н.: *Истоки ритма кочевой культуры срединной Азии: Опыт историческо-географического синтеза*. In: Народы Азии и Африки, 1966, 3, с. 85–94.

³⁶ ТОЛЫБЕКОВ, С. Т.: *Общественно-экономический строй казахов в XVII – начале XIX века*. Алма-Ата, 1959, 448 с.

³⁷ СЕМЕНОВ, Г. И.: *Проблемы истории кочевых племен и народов периода феодализма (на материалах Казахстана)*. Калинин, 1973, 143 с.

³⁸ КШИБЕКОВ, Д.: *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок*. Алма-Ата, 1984, 238 с.

³⁹ МАСАНОВ, Н. Э.: *Кочевая цивилизация казахов. (Основы жизнедеятельности кочевничества)*. Алматы, 1995, 320 с.

⁴⁰ ШАХМАТОВ, В. Ф.: *О пастбищно-кочевой (земледельческой общине у казахов)*. In: Вопросы истории Казахстана и Восточного Туркестана. Алма-Ата, 1962, с. 3–41.

⁴¹ АПОЛЛОВА, Н. Г.: *Хозяйственное освоение Прииртышья в конце XVI-первой половине XIX века*. М, 1976, 369 с.

⁴² МАСАНОВ, Н. Э.: *Проблемы социально-экономической истории Казахстана на рубеже XVIII–XIX вв.* А.-А. Наука, 1984.

⁴³ СУНДЕТОВ, С. А.: *О генезисе капитализма в сельском хозяйстве Казахстана*. Алма-Ата, 1970, 125 с.

⁴⁴ МАКАРОВ, И. Ф.: *Казахское земледелие в конце XIX – начала XX века (По материалам экспедиционных обследований 1896–1913)*. In: Материалы по истории с/х и крестьянства СССР. Т. 3, М. 1959, 397 с.

⁴⁵ СУЛЕЙМЕНОВ, Б. С.: *Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX века – начало XX в.* Алма-Ата, 1963, 410 с.

⁴⁶ ТУРСУНБАЕВ, А. Б.: *Из истории крестьянского переселения в Казахстане*. Алма-Ата, 1950, 100 с.

⁴⁷ ЧЕРНИКОВ, В. С.: *Крестьянская колонизация Северного Казахстана в эпоху капитализма*. In: История ССР, 1982, № 6.

⁴⁸ ДИЛЬМУХАМЕДОВ, Е. Д.: *Обрабатывающая и горная промышленность в начале XX века*. In: Галузо П. Г. Казахстан в канун Октября. А., 1968, с. 149–176.

и экономического освоения казахского края являлось развитие путей сообщения и промышленности. Материал о строительстве железных дорог приводит в своей работе М. Х. Асылбеков.⁴⁹ В комплексе вопросов, исследованных М. Х. Асылбековым⁵⁰ отражено влияние железных дорог на экономику дореволюционного Казахстана. Автор приводит факты, свидетельствующие об изъятии земельных массивов у казахов при строительстве железных дорог и вместе с тем об увеличении грузооборота дорог, о развитии земледелия вдоль них, о вывозе за пределы края сельскохозяйственных продуктов. Значительное количество исследований посвящено торговле казахов. Большинство работ составляют научные статьи, с освещением отдельных сторон проблемы. Это работы С. А. Нейштадт,⁵¹ и Т. К. Литвиновой.⁵² На современном этапе историографии историки направили свои поиски на более глубокое исследование торговли внутри Казахстана XIX – начале XX веков и на развитие караванных торговых путей сообщения, затрагивающие, в том числе, и историко-географические аспекты. Это труды: Ж. К. Касымбаева⁵³ и В. З. Галиева.⁵⁴ Интерес современных историков был направлен на изучение роли городов и их места в социально-экономической и политической структуре края. Изучали историю городов Степных областей Казахстана: Ж. Касымбаев города Восточного и Центрального Казахстана,⁵⁵ Б. Н. Миронов о г. Уральске,⁵⁶ К. М. Туманшин о Петропавловске,⁵⁷ М. Калиев о Павлодаре,⁵⁸ Н. В. Алексеенко об Усть-Каменогорске⁵⁹ и П. М. Черныш⁶⁰ и В. Г. Малехоньков, З. Н. Толстых Кустанай.⁶¹ Ближе к 80-м годам XX века Н. Е. Бекмахановой⁶² и Н. В. Алексеенко⁶³ были написаны первые монографии, посвященные проблемам демографического развития населения дореволюционного Казахстана. Тема исследования этих работ, тесно связанная с историко-географической проблематикой, позволила данным авторам задействовать большое число картографических и географических источников. Историография современного периода обогатилась работой видного этнографа М. С. Муканова⁶⁴ в которой показана несостоятельность притязаний на некоторые области Казахстана, доказано право казахов владеть землей в пределах

⁴⁹ АСЫЛБЕКОВ, М. Х.: *Некоторые вопросы истории строительства Оренбургско-Ташкентской ж.д.* In: Известия академии наук Казахской Советской Социалистической Республики (Изв. АН КазССР) – 1962. – №2. с. 44–51.

⁵⁰ АСЫЛБЕКОВ, М. Х.: *К вопросу о влиянии железных дорог на экономику дореволюционного Казахстана.* In: Изв. АН Каз ССР, 1964, №1, с. 55.

⁵¹ НЕЙШТАДТ, С. А.: *Социалистическое преобразование экономики Казахской ССР в 1917–1937 годах. (от докапиталистических отношений к социализму, минуя капитализм).* Алма-Ата, 1957, с. 21–55.

⁵² ЛИТВИНОВА, Т. К.: *Развитие торговли в Казахстане и проникновение товарно-капиталистических отношений во второй половине XIX – начале XX века.* 1961: Диссертация кандидата исторических наук.

⁵³ КАСЫМБАЕВ, Ж. К.: *Казахстан-Китай: Караванная торговля в XIX – начале XX веков.* Алматы, 1996.

⁵⁴ ГАЛИЕВ, В. З.: *Караванные тропы.* А, 1994, 128 с.

⁵⁵ КАСЫМБАЕВ, Ж. С.: *Города восточного Казахстана в 1861–1917 гг.* Алма-Ата, 1990, 180 с.

⁵⁶ МИРОНОВ, Б. Н.: *Русский город в 1740–1860-е годы.* Л., 1990, с. 22.

⁵⁷ ТУМАНШИН, К. М.: *Экономическое развитие Петропавловска в начале XX века.* In: Ученые записки. Кустанай, 1958, с. 69–102.

⁵⁸ КАЛИЕВ, М.: *Наш Павлодар.* Алма-Ата, 1970, 69 с.

⁵⁹ АЛЕКСЕЕНКО, Н. В.: *Усть-Каменогорск.* Алма-Ата, 1970, 101 с.

⁶⁰ ЧЕРНЫШ, П. М.: *Очерки истории Кустанайской области.* Кустанай, 1995, 276 с.

⁶¹ МАЛЕХОНЬКОВ, В. Г.: *Толстых З. Н. Возникновение города Кустаная.* Кустанай, 1959, 116 с.

⁶² БЕКМАХАНОВА, Н. Е.: *Формирование многонационального Казахстана и Северной Киргизии.* М., 1980, 280 с.

⁶³ АЛЕКСЕЕНКО, Н. В.: *Население дореволюционного Казахстана (численность, состав, размещение 1870–1914 гг.).* Алма-Ата, 1981, 112 с.

⁶⁴ МУКАНОВ, М. С.: *Этническая территория казахов в XVIII – начале XX веков.* Алма-Ата, 1991, 64 с.

исторически сложившейся этнической территории. К сожалению, в российской постсоветской историографии (омский историк Ю. Г. Недбай⁶⁵) наметилась тенденция к оправданию действий царизма в регионе, прославлению Сибирского казачьего войска. Утверждение о неотъемлемой принадлежности казакам земель, на территории Казахстана, причем не только зимовок, но даже и летовок вблизи от границ. Наиболее значимой работой по проблеме истории расположения казачьих укреплений на территории Казахстана являются монографии: М. Ж. Абдирова⁶⁶ и А. С. Елагина.⁶⁷ Где имеются географические описание местности и прохождения административных границ края. В монографиях этих ученых нашли отражение особенности организационного формирования казачьих войск в регионе, их военной структуры, значение общей колонизационной политики царской России в Казахстане как фактора, оказавшего непосредственное влияние на рост территорий, занимаемых казачеством в XIX веке. Значительно меньше изучены, особенности хозяйственно-экономического развития населения казачьих станиц и укреплений, а также их географического расположения.⁶⁸ Система управления, территориальное устройство региона рассмотрена в монографиях Б. Абдрахмановой⁶⁹ и Т. А. Инсенбаева.⁷⁰ Вопросами исторической географии на современном этапе занимается Г. Н. Ксенжик.⁷¹ Группа казахстанских историков в составе: Ж. Б. Абылхожина, К. Ш. Алимгазинова, И. В. Ерофеевой, С. А. Жакишева, С. Ф. Мажитова, Б. М. Сужикова в исследовании „Очерки по историографии и методологии истории Казахстана“⁷² поднимают проблему, что для более полного исторического исследования необходимо привлечение более широкого разнообразия различных источников, а также методов историко-географического исследования. А. Аубакирова исследует влияние геополитических и географических факторов на формировании внешнеполитической стратегии республики Казахстан. Считает, что полный географический синтез в исследованиях невозможно осуществить без привлечения политической географии. При усилении культурных, экономических, политических взаимозависимостей между странами, даже традиционные элементы природной среды как территория, границы испытывают геополитическое влияние. Таким образом, исследования ученых дореволюционного, советского и современного периода дают возможность всесторонне и объективно решать поставленные задачи исследователям.

Подавляющую массу сведений, историческая география черпает из исторических источников. Практически любой письменный источник может дать сведения по исторической географии своей эпохи. Так, для изучения проблем, связанных

⁶⁵ НЕДБАЙ, Ю. Г.: *История казачества Западной Сибири 1582–1808. Краткие очерки.* Ом ГПУ, 1996, Очерк 4, с. 27.

⁶⁶ АБДИРОВ, М. Ж.: *История казачества Казахстан.* Алматы, 1994, 160 с.

⁶⁷ ЕЛАГИН, А. С.: *Казачество и казачьи войска в Казахстане.* Алматы, 1993, 73 с.

⁶⁸ КОЗЫБАЕВ, М. К.: *Казахстан на рубеже веков: размышления и поиски. В двух книгах.* Алматы, 2000, Кн. 1, с. 130.

⁶⁹ АБДРАХМАНОВА, Б.: *История Казахстана, власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке.* Астана, 1998, 137 с.

⁷⁰ ИНСЕНБАЕВ, Т. А.: *Очерки истории Павлодарского Прииртышья. С древнейших времен до XX века.* Ч. 1, Павлодар: НПФ Эко, 2000.

⁷¹ КСЕНЖИК, Г. Н.: *Историческая география Степных областей Казахстана в XIX – начале XX вв.* Костанай, 2011.

⁷² АБЫЛХОЖИН, Ж. Б. – АЛИМГАЗИНОВ, К. Ш. – ЕРОФЕЕВА, И. В. – ЖАКИШЕВ, С. А. – МАЖИТОВ, С. Ф. – СУЖИКОВ, Б. М.: *Очерки по историографии и методологии истории Казахстана.* Алматы, 2007, с. 46–51.

с историческим прошлым, историческая география использует данные исторической климатологии, геологии, почвоведения, исторической картографии, топонимики, археологию и непосредственно историю. Основные и важнейшие источники данного исследования делятся на следующие группы:

К первой группе источников можно отнести материалы архивов, которые оказали неоценимую помощь при освещении вопросов исторической географии в первую очередь, Центрального государственного архива Республики Казахстан – (ЦГА РК). Значительный массив историко-географических данных по политико-административному размежеванию территорий, прохождению путей сообщения, и статистических данными собрано в фондах: Ф. 4 „Оренбургская пограничная комиссия“, Ф. 15 „Семипалатинское областное управление“, Ф. 25 „Тургайское областное управление“, Ф. 29 „Заведующий переселенческими делами в Тургайско-Уральском переселенческом районе“; Ф. 64 „Канцелярия Степного генерал-губернатора“. Канцелярия Степного генерал-губернатора содержала отчеты и доклады генерал-губернаторов и военных губернаторов Степных областей; проекты и положения об управлении в областях Степного края; Ф. 317 „Заведующий переселенческим делом в Акмолинском районе Главного управления землеустройства“; Ф. 318 „Тургайский областной статистический комитет внутренних дел г. Оренбург“; Ф. 345 „Областное правление сибирскими киргизами“, содержит материалы о быте и казахов Среднего жуза, Ф. 369 „Акмолинское областное управление“ содержит фактические документы о составе, об образовании переселенческих участков, о выделении хуторов, статистические сведения о состоянии переселенческих участков; Ф. 393 „Акмолинский областной статистический комитет“, Ф. 460 „Семипалатинский областной статистический комитет внутренних дел“ – содержат статистические данные по развитию скотоводства и земледелия в казахских, переселенческих хозяйствах. Ф. 469 „Заведующий Переселенческим делом в Семипалатинской области“, Ф. 486 „Войсковое хозяйственное правление Сибирского казачьего войска г. Омск“, Ф. 689 „Коллекция карт“ – карты территории Казахстана дореволюционного периода, Ф. 2300 „Коллекция копий документов по истории Казахстана, поступивших из зарубежных архивов“ и т. д. исследованию подверглись (более 30 фондов).

Важный и интересный материал найден в делах объединенного ведомственного архива Министерства образования и науки г. (ОВА МОН РК), Ф. 11, оп. 4 – „Материалы, выявленные в союзных, республиканских, областных архивах по истории Казахстана“.

Достаточно широко представлены в исследовании материалы из государственных архивов Российской Федерации, в которых содержались документы, касающиеся историко-географического развития Степных областей Казахстана. Были использованы документы Российского Государственного исторического архива – (РГИА), Ф. 1291 „Земский отдел МВД (1895–1917)“; Ф. 391 „Переселенческое управление (1867–1918)“; а также из Российского Государственного военно-исторического архива – (РГВИА), Ф. 38 „Департамент генерального штаба“, ОП. 2 – имеются дела: о награждении чинов топографов, состоящих при отдельном Сибирском корпусе за производство съемки пограничных пространств; оп. 8 – об исследовании фарватера реки Иртыш и озера Зайсан; Ф. 67 ОП. 1 – историческое обозрение событий в Зауральской степи Оренбургского ведомства, записка Данзаса., Ф. „ВУА (Военно-ученый архив)“, Ф. 414 „Статистические, экономические, этнографические сведения о Российской империи (1735–1914)“, Ф. 483 и т. д.

Ценные материалы колониальной администрации найдены в фондах Государственного архива Омской области Российской Федерации – (ГАОМО), в первую очередь: Ф. 1

„Военно-походная канцелярия главного командира Сибирского генерал-губернаторства“, Ф. 2 „Сибирского генерал – губернаторства“. Данные фонды включают как документы центральных ведомств (царские и правительственные указы, постановления; переписку с Военным министерством, Министерством иностранных дел, Министерством внутренних дел, и др.), так и документы местных органов власти, начиная от генерал-губернатора Западной Сибири и кончая донесениями, распоряжениями низших командиров и рядовых. Это позволяет не только проверять и перепроверять многие наиболее важные факты, но и проследить движение того или иного вопроса, что называется сверху вниз и обратно. Ф. 3 „Главное управление Западной Сибири“; значительную часть фонда занимают материалы о землеустройстве переселенцев в борьбе местного населения с царской администрацией за землю; Ф. 6 „Штаб отдельного Сибирского корпуса“; Ф. 86 „Западносибирский отдел Императорского Русского географического общества“. Содержит ценные документы об образовании ЗСОИРГО, годовые отчеты; Ф. 366 „Материалы личного фонда Г. Е. Катанаева“. В данном фонде собраны документы, связанные с творчеством официального историка сибирских казаков Г. Е. Катанаева.⁷³

Решению ряда задач темы исследования способствовало использование Государственного архива Оренбургской области Российской Федерации- (ГАОрО), Ф. 1 – „Оренбургская экспедиция“; Ф. 6 – „Канцелярия Оренбургского и Самарского генерал-губернаторства“, Ф. 167 „Личный фонд историка Оренбургского края С. Н. Севастьянова“, Ф. 169 „Личный фонд Оренбургской учетной комиссии генерал - майора И. В. Чернова“.

Собран значительный материал по Тургайской области в Челябинском областном государственном архиве Российской Федерации – (ЧОГА РФ), Ф. И 87. – „Коллекция планов и чертежей за 1744–1916 г.“, Ф. И-222 „Формулярные списки служебных классовых чиновников и служащих, находящихся в штатах и ведомствах при Троицкой почтовой конторе“⁷⁴.

Для решения ряда задач касающихся историко-географических особенностей формирования и развития Кустанайского уезда могут использоваться материалы Государственного архива Костанайской области – (ГАКО) и Костанайского краеведческого музея – (ККМ).

Однако материалы указанных выше дел и фондов содержат информацию отрывочного характера, в которой рядом с действительным географическим описанием региона находятся многочисленные ошибки, различные разночтения, требующие в каждом отдельном случае проверки путем сравнительного анализа с материалами других дел, а также привлечения дополнительных источников и результатов работ дореволюционных, советских и современных исследователей истории и географии края. К тому же, практически, подавляющее большинство этих архивных дел представляет собой служебную или официальную документацию органов царской системы управления краем, что не могло не отразиться на характере документов. Большинству их присуща узость подходов и оценок, отражавшаяся на уровне достоверности описания событий, фактов и даже статистических, географических данных, что было следствием общей колониальной направленности политики царского правительства в регионе. Для получения объективного конечного результата были должны быть востребованы другие источники.

⁷³ АУБАКИРОВА, А.: *Геополитические и географические факторы в формировании внешнеполитической стратегии РК*. Алматы, 2003, с. 70.

⁷⁴ КАТАНАЕВ, Г. Е.: *Киргизский вопрос в Сибирском казачьем войске*. Омск, 1904, 45 с.

Ко второй группе источников относятся нарративные источники. Сюда относятся записки путешественников, „Материалы по киргизскому землепользованию“, материалы сборников „Вопросы колонизации“, материалы собранные статистическими партиями переселенческого управления и географические труды ученых XIX–XX веков. К этой группе примыкают источники, в разной степени отражающие отношение обычного человека к местным историческим реалиям. Мы имеем в виду записки и рапорты администрации, интересующиеся местными древностями. Все эти материалы чрезвычайно важны для уточнения топографии тех или иных исторических объектов, для более точной локализации населенных мест и т. д. Для изучения исторической географии региона особую ценность представляет созданное под руководством П. П. Семенова-Тян-Шанского обобщающее исследование под названием „Россия. Полное географическое описание отечества“. В томе XVIII – „Киргизский край“, имеются сведения о географии, естественных богатствах Казахстана, истории, быте казахского народа. С другой стороны, в нем слабо отражены проблемы формирования границ в указанный период и родорасселение казахов.⁷⁵ К 80–90-м годам XIX века относится многотомное издание „Живописная Россия-отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом отношении“, опубликованное по районам в 12 томах под общей редакцией П. П. Семенова-Тян-Шанского. Издание иллюстрировано и построено в типе очерков. Том 11 посвящен Западной Сибири.⁷⁶ Для выяснения ведения казахского хозяйства были привлечены материалы собранные и разработанные экспедициями по исследованию киргизского землепользования Степных областей и материалы по переселенческому хозяйству в Степных областях. Эти материалы с большим количеством статистических данных о скотоводстве, быте, земледелии, распространении промыслов в хозяйствах населения региона. Особый подход нужен к трудам, написанным на основе статистических обследований окраин бывшей царской России, проведенных для выявления „излишков“ земель на нужды колонизации. Речь идет, прежде всего, о так называемых „Материалах по киргизскому землепользованию“, собранных экспедицией под руководством известного статистика Ф. А. Щербины. Экспедиция под руководством данного статистика в течение 1896–1901 гг. обследовала 12-ть уездов – трех областей: Акмолинской, Семипалатинской и Тургайской.⁷⁷ Уезды обследовались различными группами, поэтому при знакомстве с материалами обнаруживается разный подход к отдельным явлениям, причем наиболее консервативный у самого Ф. А. Щербины. К работе экспедиции привлекались и ссыльные революционеры, в частности Л. К. Чермак (народник) и И. Ф. Гусев (в дальнейшем известный большевик). Л. К. Чермак рассматривает казахскую общину как сельскую общину, в которой основой являются не родовые связи, а совместное пользование землей, хозяйственные интересы. Исследователь высоко оценивает многовековой опыт и навыки казахского населения по организации кочевого хозяйства. Одной из особенностей обследования являлось обстоятельство, что оно строилась на опросах местного населения, поэтому материалы экспедиции весьма ценны. Они отражают представление народа о порядке землепользования в данном районе и характере кочевого хозяйстве и структуре стада и его воспроизводстве, и т. д. Экспедиция провела сплошную хозяйственную перепись казахского населения с целью

⁷⁵ СЕМЕНОВ, П. П.: *Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Киргизский край*. Т. 18. СПб, 190.

⁷⁶ СЕМЕНОВ, П. П.: *Живописная Россия. Западная Сибирь*. Т. 11. СПб, 1884.

⁷⁷ *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные по исследованию степных областей. Семипалатинская область. – Усть-Каменогорский уезд*. Т. 9. СПб., 1905, с. 29–34.

выявления количества хозяйств, численности населения и скота. А также площади пастбищ, используемых казахскими общинами в различные времена года. В каждом уезде была определена норма землепользования. Путем сопоставления земель, приходящих по норме с землями, которыми казахи пользовались, были выявлены излишки по каждому уезду и в отдельности. Руководствуясь такой методикой, экспедиция Ф. А. Щербины в восьми уездах зафиксировала используемую площадь 45 889 тыс. десятин земли. Из них казахам по норме было оставлено 23 297 тыс. десятин, или 51 %, а остальные 22 592 тыс. десятин, или 49 % отнесены в излишки.⁷⁸ В работе экспедицией под руководством Ф. А. Щербины имелось много трудностей и сложностей. Так, исследования Актюбинского уезда Тургайской области производились в два приема-первый раз в 1898 г., одновременно с исследованиями по Кустанайскому уезду, и во второй раз в 1899 г. В первый раз были обследованы собственно две волости. Актюбинская волость обследовалась А. Г. Буртковским и Г. С. Чернявским и Аралтюбинская А. А. Боровским. Все остальные затем волости были обследованы Н. Ф. Дмитриевым, А. Г. Бутковским и А. Н. Дядиченко.⁷⁹ Каркаралинской уезд Семипалатинской области был исследован также в два приема, в 1898 г. – 12 волостей северной половины Каркаралинского уезда и, кроме того, оседлые земледельцы на р. Чу; в 1899 г. две волости-Дегеленская и Абраминская, расположенные также в северной половине уезда. Решено было не затрагивать исследованием пространство южнее 48-ой параллели, что было вызвано тем соображением, что, во-первых, эта параллель была южной границей инструментальной съемки и, во-вторых, что далее на юг вряд ли можно было рассчитывать на возможность изъятия земельных излишков под переселенческие поселки.⁸⁰ Одновременное обследование проводилось по казахскому хозяйству в Зайсанском уезде в 1899 г.,⁸¹ Усть-Каменогорского уезда в 1900 г. В исследовании принимали участие три отдельных партии статистов: А. А. Боровской, И. Ф. Гусев, Л. К. Чермак. Труды экспедиции Щербины-это многотомное издание, в нем собран довольно обширный материал по изучению значительной территории Казахстана. На данной территории проживало около четверти населения края. Можно критически относиться к методу исследования экспедиции и, не соглашаясь с некоторыми выводами, однако, надо отметить, что экспедиция приступила к серьезному изучению казахского кочевого хозяйства на рубеже XIX–XX веков. Большое значение для историко-географического обследования казахского и переселенческого хозяйства имеют материалы собранные статистическими партиями переселенческого управления.⁸² В задачи созданного в процессе Столыпинской реформы переселенческого управления входило не только расселение крестьян на свободных землях, но и их предварительное изучение и выработка рекомендаций к использованию. Многие документы переселенческого управления включали полевые дневники, ежегодные отчеты, картографические материалы. В отчетах приводились данные о количестве скота, пашни, описывался быт,

⁷⁸ КАБДИЕВ, Д. К.: *Развитие экономической мысли в Казахстане (конец XIX – начало XX века)*. Алма-Ата, 1978, с. 29.

⁷⁹ *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей. Тургайская область. Актюбинский уезд*. Т. 7. Воронеж, 1903, с. 1.

⁸⁰ *Материалы по киргизскому землепользованию собранные экспедицией по исследованию Степных областей. Семипалатинская область. Каркаралинской уезд*. Т. 6. СПб., 1905, с. 1.

⁸¹ *Материалы по киргизскому землепользованию собранные экспедицией по исследованию Степных областей. Семипалатинская область. Зайсанский уезд*. Т. 8. СПб., 1909, с. 1.

⁸² ВОЛКОВА, Т. П.: *Некоторые проблемы источниковедческого изучения материалов экспедиции Ф. А. Щербины*. In: *Вопросы историографии Казахстана*. Алма-Ата, 1983, с. 224–236.

как коренного, так и русского населения, анализировались почвы и растительность, давались рекомендации крестьянам переселенцам и чиновникам управления.⁸³ Обследование переселенческих хозяйств растягивалось на несколько лет, и при этом выполнялись различными группами. В связи с этим имелся различных подход к сбору статистических данных обследуемых территорий. Так, статистические и естественноисторические материалы по Уральскому уезду, той же области являются результатом обследования переселенческой организации Тургайско-Уральского района в период 1904–1906 года. Обследование естественноисторических условий местности растянулось на 3 года. В 1904 г. было обследовано Джиренькупинская волость производителями работ Карслоном, Рума и Сидельниковым, в 1905 и 1906 г. остальная половина уезда производителями работ Батмановым (Джамбейтинская, Караобинская и Бурминская волость) и Шевалье (Чингирлауская, Карачаганакская, Чиликская и Караагачская). Сидельниковым составлена записка к вопросу о среднем хозяйстве и экономическом положении населения Карачаганаевской волости.⁸⁴ По Темирскому уезду, так же и как по Уральскому статистические обследования растянулись на несколько лет с 1904 по 1907 г.⁸⁵ По статистической - экономической программе, ранее, применяемой в Тургайской области, в Уральском и Темирском уездах Уральской области, описано в 1912 г. казахское население Лбищенского уезда. Заведующий статистическим отделом Тургайско-Уральского района был П. Хворостанский. Повторное исследование Усть-Каменогорского уезда было проведено летом 1911 года тремя статистическими отрядами, которые заведовали статистики С. Е. Шпак, А. П. Баранов и Н. П. Смертен. Общее руководство принадлежало А. В. Переплетчикову.⁸⁶

К третьей группе источников можно отнести сборники документов и материалов того времени, словари, обзоры, „памятные книжки и адрес – календари“ областей и материалы переписей, имеющие отношение к исторической географии. Наиболее ценными среди них оказались в составленных историками Казахстана и России и изданных в разное время тематических сборниках „Материалы по истории политического строя Казахстана“,⁸⁷ „Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках“.⁸⁸ Для изучения географии скотоводства, земледелия и промыслов, а также динамики и численности население Казахстана и топографических особенностей местности представляют интерес „Географические словари, описанные азбучным порядком“⁸⁹ и особенно „Географо-статистический словарь Российской империи“ в 5-ти томах. В географической литературе дореволюционной России крупное место занимал „Географо-статистический словарь Российской империи“ составленный по поручению Русского географического общества известным географом П. П. Семеновым-Тянь-Шанским при содействии В. Зверинского

⁸³ ВАМПИЛОВА, Л. В.: Потанин С. Использование материалов переселенческого управления в историко-географическом исследовании. In: Историческая география ландшафтов: теоретические проблемы и региональное исследование. Петрозаводск, 1991, с. 125–127.

⁸⁴ Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского Переселенческого района. Уральский уезд. Оренбург, 1909, с. 1–3.

⁸⁵ Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные статистической партией Тургайско-Уральского переселенческого района, Темирский уезд. Оренбург, 1910, с. 1.

⁸⁶ Материалы по обследованию хозяйства и землепользования киргиз Семипалатинской области. Усть-Каменогорский уезд, выпуска II-ой, повторное обследование 1911 г. Т. 2. СПб, 1912, с. 1.

⁸⁷ Материалы по истории политического строя Казахстана. Т. 1. Алма-Ата, 1960.

⁸⁸ Казахско-русские отношения в XVIII- XIX веках (1771-1867). In: Сб. документов и материалов / Сост. Киреев Ф. Н., Алейникова А. К., Семенюк Г. И., Шоинбаев Т. Ж. Алма-Ата, 1964.

⁸⁹ Словарь географический Российского государства, описывающий азбучным порядком. Т. 4. М., 1805.

и по отдельным томам И. Бока, Р. Маака, Л. Майкова и Н. Филиппова. Мысль об издании географическо-статистического словаря России возникла в Географическом обществе еще в 1850 г. по инициативе активного деятеля А. П. Заблоцкого Десятого. К работам над словарем приступили в 1856 г. С 1860 г. и до окончания издания словаря возглавлял работу П. П. Семенов-Тянь-Шанский. Словарь представляет собой труд комплексного типа с одинаковым вниманием к физической и экономической географии. В нем дано описание географического объекта, приводится подробный список литературы. Словарь этот имел большое научное значение как громадный вклад в дело подробного изучения Российской империи. Он сохраняет свое научное значение и в настоящее время для историко-географического изучения пореформенной России.⁹⁰ Важную группу источников составили опубликованные статистические материалы – обзоры Акмолинской, Тургайской, Семипалатинской областей, отчеты Переселенческого управления. Содержание обзоров условно можно сгруппировать по следующим направлениям: материалы, содержащие общую характеристику почвенно-климатических условий, рельефа местности; материалы, посвященные проблемам народонаселения; материалы, раскрывающие вопросы хозяйственной деятельности жителей области. Сравнительный анализ материалов сборников „Обзоры“ с другими статистическими источниками показывает, что наиболее достоверные данные относились к вопросам, связанные с экономической деятельностью русскоязычного населения. Крупным изданием для Казахстана были „памятные книжки и адрес – календари“ областей, периодически печатающие местными статистическими комитетами в Оренбурге, Уральске, Омске, Семипалатинске. Памятная книжка включала три раздела: справочный; статистические таблицы; статьи. Вследствие публикации в них статистических таблиц и статей они имели значение как источник сведений для историко-географического изучения региона. Наибольшую ценность в „памятных книжках и адрес – календарях“ для нас представляют сведения по земледелию, скотоводству, развитию промыслов и по истории городов. Но данные памятных книжек требуют критической оценки, сопоставления с другими источниками, отбора наиболее достоверных сведений.⁹¹ Из изданий Центрального статистического комитета следует отметить: „Волости и населенные места Сибири“, выпусков 11, с 1893 по 1896 год.⁹² Данная литература содержит ценные статистические материалы: о волостях, населенных пунктах. В качестве приложения к данным изданиям имеются карты-схемы расположения волостей и населенных пунктов, что особенно ценно при исследовании исторической географии. Важнейшим источником явились материалы Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года. Первая всеобщая перепись охватила население всей империи. Большая часть источников дореволюционного периода, за исключением Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, носит неполный, приблизительный характер, так как не охватывает все группы исследуемого населения.⁹³ Несмотря на субъективизм и односторонность в освещении ряда проблем, материалы данной группы содержали значительную историческую информацию.

⁹⁰ НИКИТИН, Н. П.: *Краевая литература пореформенной эпохи как источник для исторической географии России этого времени*. In: Историческая география. М., 1960, С. 6. 50, с. 211–237.

⁹¹ *Памятная книжка и адрес - календарь Уральской области на 1901 год*. Уральск, 1901.

⁹² *Волости и населенные места 1893 года. Акмолинская область / Изд. Статистического комитета министерства внутренних дел (МВД)*. СПб, Вып. 1.

⁹³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897, выпуск 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88. СПб., 1904–1905.

К четвертой группе источников отнесем карты, атласы и другой картографический материал. Приоритетное значение в процессе выявления, сбора и структурного анализа, необходимых историко-географических знаний имеет обследование картографического материала. Важным источником являются напечатанные, рукописные и приложенные к историческим сочинениям чертежи, карты, схемы и описания к ним. Чертежи до XVIII века Казахстана еще не имели градусной сетки и масштаба. Карты XVIII века, приложенные к историко-географическим сочинениям, дают лишь самое общее представление об описываемой территории. Картографический материал о Казахстане XIX–XX века даёт емкий и наглядный материал о географии края, населенных пунктах, расселении жителей и их миграциях, освоении новых территорий, при изучении экономики края, его политико-административном устройстве. Карты этого периода имеют градусную сетку, ориентированы на север, имеют масштаб и в основе их лежат материалы геодезических съемок, основанных на астрономических опорных пунктах. Но все же часть сведений базировалась еще на слабо проверенных источниках. Размах картографических работ в Казахстане был связан с активизацией экспедиционной деятельности в крае в 20–30-е гг. XIX в. и созданием отдельного Оренбургского корпуса с квалифицированными военными топографами и геодезистами. До 30-х годов XIX столетия, топографических съемок территории Казахстана не производили, и карты степи были составлены или по расспросам или по маршрутам путешественников. Все эти топографические труды по обширности своей были весьма неточны и частично не верны. Между 1787–1794 гг. была создана рукописная „Карта, представляющая киргиз-кайсацкую степь и часть России“, составленная генерал-майором Я. Боувером. В основе карты лежала карта И. Красильникова, приложенная к „Оренбургской топографии“ П. Рычкова, а также данные И. Кирилова и И. Муравина (30–40-е гг. XVIII в.). Она охватывает территорию частично Младшего и Старшего жузов, Хивинского и Бухарского ханства. В конце XVIII века появилась рукописная карта И. Лютова в ее основе лежали картографические и литературные материалы XVIII века. Данная карта более точно изображает географические объекты и в этом мало уступает картам начала XIX века. Однако, населенные пункты на карте Я. Боувера нанесены полнее. Карта Лютова давала представление о расположении Старшего, Среднего и Младшего, казахских жузов, о Бухарском и Хивинском ханствах. Она отражала частично географию края, экономику, границы, населенные пункты. В 1808 и 1816 годах были составлены две рукописные карты, ценные подробным изображением населенных пунктов Оренбургской губернии, а также военных укреплений. В 1816 году издана „Карта части Средней Азии, содержащая земли киргиз-кайсаков, туркменов, каракалпаков, туркменов и бухарцев“, выполненная в Депо карт и сообщающая обильные данные о расселении народов Средней Азии и Казахстана. В 1825 года поручиком Поздняковым подготовлена в Военно-топографическом Депо и издана „Генеральная карта Азиатской России“. Особо необходимо выделить рукописную карту „Киргиз-кайсацкой степи и Туркестана“, составленную в 1831 году топографом А. К. Тимофеевым и А. И. Левшиным. Составители использовали все рукописные карты, маршруты и съемки многих районов Казахстана и Средней Азии из архива Оренбургской пограничной комиссии, печатные и рукописные отчеты различных экспедиций. Карта является уникальным географическим источником. На ней показаны важнейшие караванные пути, ведущие на север Казахстана, торговые центры, линии русских укреплений в Казахстане, показано политико-административное деление, проведены границы между казахскими жузами. В 1839 году составлена рукописная специальная „Карта путей Оренбургской линии в Хивинское и Бухарское ханства“, по которой возможно

проследить основные пути, ведущие из России через казахские степи в Среднюю Азию. В 40–60-х гг. XIX в. было составлено несколько карт. Из них наибольшую ценность представляют: „Генеральная карта Оренбургского края и часть Хивинского и Бухарского владений“, „Карта Сырдарьинской линии“ и „Карта Киргизской степи Оренбургского ведомства и Бухарского, Хивинского и Кокандского владений“. Карты в сочетании с другими источниками позволили проследить эволюцию административного деления в казахских жузах, границы со среднеазиатскими ханствами, картографировать дистанционную систему в Области оренбургских казахов, окружную систему в Области сибирских казахов, точно указать границы Семипалатинской области, Алатауского округа, земель Уральских, Оренбургских и Сибирских казаков, Новолинейного района. Они дают возможность уточнить местоположение целого ряда крупных и мелких населенных пунктов Казахстана, а также определить хозяйственную освоенность территории, расселение народов региона, их торговые и дорожные связи между собой и с Россией в последней четверти XVIII – 60-х гг. XIX в. Важным источником является топографические планы. К 1845 г. относятся топографические работы на реке. Сары-Су, Чу, в Голодной степи, Области оренбургских казахов, у озера Балхаш и Иссык-Куль. Значительный вклад в изучение географии и картографирование Средней Азии и Казахстана внесли братья Яков и Николай Ханыковы. Н. Ханыков собрал материалы о казахах Младшего жуза, а Я. Ханыков – секретарь Русского географического общества – об Оренбургском крае.⁹⁴ Исследователи Казахстана – инженеры также составляли географические и геологические карты. Среди них необходимо отметить горного инженера Г. Д. Романовского, который составил карту географических образований, и полезных ископаемых восточной части киргизской степи в Западной Сибири по естественноисторическим сведениям о Степном крае с 1820 по 1893 г, масштаб 25 верстный.⁹⁵ Подробные географические карты территории Казахстана составляются А. Сидельниковым в конце XX века, по распространению почв и растительного мира. Экспедициями по обследованию киргизского землепользования составлялись карты „Киргизского землепользования и пастбищных районов“ с указанием границ уезда и всех типов пастбищных угодий. Так, в Акмолинской партии под руководством старшего топографа Акмолинской партии Славецкого составила карта по казахскому землепользованию Акмолинского уезда. Масштаб карты 15 верст в английском дюйме.⁹⁶ Ценные данные содержат карты по истории Казахстана, изданные в послеоктябрьский период. Для составляемой исторической карты была использована современная географическая основа. Эскиз карты разрабатывался в черно-белом варианте. Конфигурация крупных морей, озер и рек выполнена в соответствии с картами первой половины XIX века. На картах: „Этапы добровольного вхождения Казахстана и Киргизии в состав России в 30-годах – 60-х годах XX“; „Казахстан в первой

⁹⁴ БЕКМАХАНОВА, Н. Е.: *К характеристике источников „Исторической карты Казахстана первой половины XIX в.“* In: Проблемы исторической географии России. Вопросы картографии и картографического источниковедения. Выпуск III. М., 1983, с. 163–177.

⁹⁵ Карта «Географических образований и полезных ископаемых восточной части киргизской степи в Западной Сибири». Составили по естественноисторическим сведениям об этой стране с 1820 по 1893 г., горный инженер Г. Д. Романовский, СПб., 1902, масштаб 100 верст. In: Романовский Г. Д.: Краткий очерк исследований Восточной части киргизской степи Западной Сибири в геологическом и горнопромышленном отношениях. СПб., 1903.

⁹⁶ Карта «Киргизского землепользования и пастбищных районов. Акмолинский уезд» / Составил старший топограф Акмолинской партии Славецкий. Масштаб 15 верст в английском дюйме. In: Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинский уезд. СПб., 1907.

половине XX в.“, „Схема Административное деление Казахстана и Северной Киргизии в 20–60-х годах XIX в.“ автора Н. Е. Бекмахановой к монографии «Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма» отражены размежевание и эволюция политико-административного деления. Показаны административные границы с соседними европейскими и сибирскими губерниями, государственные границы со среднеазиатскими ханствами – Хивой, Бухарой, Кокандом и Китаем, а также административно-территориальное устройство Области оренбургских казахов (разделение на Западную, Среднюю и Восточную части и 57 дистанций).⁹⁷ На исторической карте „Расселение казахских племен в XX – начале XX века“ автора М. С. Муканова отражено этническое размещение казахского населения региона.⁹⁸ Содержатся картосхемы, дающие емкие представления региональных особенностей ведения казахского хозяйства в работе „Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу“ под редакцией Г. Ф. Дахшлейгера. Это: „Отрасли животноводства у казахов конец XIX – начало XX века“, „Типы казахского скотоводческого хозяйства конец XIX – начало XX века“, „Направление кочевых путей и типы водопоев“, „Сезонные пастбища казахов конец XIX – начало XX века“ и т. д.⁹⁹

К пятой группе источников отнесем периодическую печать того периода, такие издания, как: „Русский вестник“, „Русские ведомости“, „Тургайская газета“, „Тургайские областные ведомости“, „Степь“ (г.Троицк), „Приишимье“, „Русские ведомости“, „Оренбургская газета“. В последние годы значительно вырос к данным к источникам. Развернулась работа по их сбору, систематизации и публикации. Периодическая печать помещала на своих страницах материал по истории края, в том числе и по вопросам исторической географии.

К шестой группе источников можно отнести источники, связанные с топонимическими исследованиями, которые помогают определить районы, занимаемые теми или иными народами, направления движения населения, процессы их взаимовлияния. Жизнь человека тесно связана с различными местами, которые обозначаются с помощью особых слов – географических названий, или топонимов. Поскольку названия географических объектов складывается веками, на любой карте неизбежно присутствуют слова, созданные в разные эпохи, в разных языках и связанные с самыми разнообразными сферами человеческой деятельности. Попавшее на карту слово хранит культурно-историческую информацию о своей эпохе, однако для местного населения оно просто именует географический объект и отличает его от соседнего. Для историка и географа оно не просто слово – название, но и часть номенклатуры, обозначающей предметы, которыми они занимаются.¹⁰⁰ Казахские географические термины отражают природные особенности территории Казахстана, при этом подавляющее большинство их относится к элементам рельефа, гидрографии, растительного покрова, животного мира, а отчасти к климату, почвенному покрову и к ландшафту в целом.¹⁰¹ Наиболее увлекательную

⁹⁷ 97 Схема «Административное деление Казахстана и Северной Киргизии в 20–60-х годах XIX в.» In: Бекмаханова Н. Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917). Карта 3. М., 1986, с. 242.

⁹⁸ Карта „Расселение казахских племен в XIX – начале XX в.“ In: Муканов М. С. Этническая территория казахов в XVIII- начале XX веков. – Алма-Ата, 1991.

⁹⁹ Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу под редакцией Г. Ф. Дахшлейгера. Алма-Ата, 1980.

¹⁰⁰ Что такое топонимика? М.: Наука, 1984.

¹⁰¹ КОНКАШПАЕВ, Г. К.: *Казахские народные географические термины*. In: Известия Академии наук Казахской ССР. Серия географическая. 1951, с. 4–45.

и познавательную сторону изучения казахстанской географической терминологии дающей ключ к пониманию многих топонимических образований показывает в своих исследованиях топонимист – Э. М. Мурзаев.¹⁰² Он считал, что топонимика – пограничная научная дисциплина, развивающаяся на стыке трех наук: языкознания, истории и географии – и комплексно пользующаяся их методами, преследует одну цель – всестороннее изучение географических названий. Географические названия – важнейший элемент карты. Они имеют пространственную привязку и нередко отражают природу ландшафта, говорят о характере заселения человеком новой территории, о природных богатствах и других географических особенностях территории. Очень плодотворно привлечение топонимических данных для показа изменения географии нашей страны. Сравнительное изучение географических названий, – писал Э. М. Мурзаев, – представляет большой научный интерес и позволяет решать многие вопросы истории и прошлого человека.¹⁰³ В словаре Е. Койчубаева „Краткий толковый словарь топонимов Казахстана“ немало удачных этимологий, построенных на широком тюркологическом фоне. Иногда автор выходит за рамки тюркских языков, привлекая данные иранской, монгольской индоевропейской лексики.¹⁰⁴ Заслугой Е. Койчубаева нужно признать широкое привлечение этнонимов для объяснения географических названий.¹⁰⁵ В настоящее время наиболее актуально выступают проблемы стандартизации и нормализации географических названий-топонимов молодого суверенного государства – Республики Казахстан, данные проблемы рассматриваются в научной работе Т. С. Джакузаловой.¹⁰⁶

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, приведенный историографический обзор позволяет сделать следующие выводы о степени изученности интересующего нас вопроса. Изучение исторической географии региона велось на протяжении всего времени фрагментарно, хотя вопросы, изучаемые исторической географией, всегда были в центре внимания общества.

В современный период на постсоветском пространстве уделяется значительное внимание развитию исторической географии и углубляется понимание „предмета исторической географии“. Локализация территорий, городов, селений, этнических территорий и т. д. продолжает занимать важное место в настоящих историко-географических исследованиях. Значительно расширилась историография за последний промежуток времени посвященная методике исследования исторической географии. В настоящее время открытого информационного пространства многие направления развития исторической географии на постсоветском пространстве совпадают с европейскими направлениями, в том числе, пожалуй, наиболее активно развивается направление „демография и экономическая география“ (сельскохозяйственное районирование, география цен и другие вопросы), повторяя то же направление из современной европейской исторической географии.

¹⁰² МУРЗАЕВ, Э. М.: *Заметки по географической терминологии Русской равнины*. In: Топонимика и историческая география. М., 1976, с. 9.

¹⁰³ МУРЗАЕВ, Э. М.: *Общие вопросы топонимики*. In: Очерки топонимики. М, 1974.

¹⁰⁴ КОЙЧУБАЕВ, Е.: *Краткий толковый словарь топонимов Казахстана*. Алма-Ата, 1974.

¹⁰⁵ МУРЗАЕВ, Э. М.: *Новый топонимический словарь Казахстана*. In: Топонимика и историческая география. М., 1976, с. 69–70.

¹⁰⁶ ДЖАКУЗАЛОВА, Т. С.: *Топонимика Республики Казахстан*. А., 2001, с. 6–7.

Историческая география Степных областей Казахстана- это, прежде всего история колонизации, заселения пространства. Историко-географическое изучение территории Степных областей Казахстана эпохи капитализма, дает возможность сопоставлять современное размещение производительных сил и развитие районов в современный период экономике с прошлым и выяснять коренное отличие имевших место и происходящих процессов.

Изучая историческую географию дореволюционного периода, позволяет выяснить вопрос об историческом наследстве, полученном от прошлого в этом регионе. Об исторических трудовых навыках населения, важных для развития и строительства независимого Казахстана с учетом перспективы роста экономического развития.

doc. Galina Nikolajevna Ksenžik, doktorka historických věd
Ústav historie a etnologie Balichanova
ul. Ševčenka 28
480 021 Almaty
Kazachstán
e-mail: migkz@ya.ru

VÝUKA MORAVSKÝCH ZEMSKÝCH DĚJIN NA GYMNÁZIU AKADEMIA V BRNĚ

ONDŘEJ HÝSEK

The article deals with both the sense and the form of teaching of Moravian history at secondary schools, namely the AKADEMIA Grammar School in Brno. It demonstrates that some inertia and anachronisms in the form of teaching of the Czech national history can be supplemented or replaced by the teaching of Moravian (or Bohemian or Silesian) land history to which pupils and students are closer and pedagogical work is irreplaceable in this type of education. The ESF project "We teach about Moravia", especially the textbook "Moravia – the history of the land in the middle of Europe", helps with this way of teaching. The text concludes the call of the academic community for the teaching of Moravian land history to be strengthened in the context of vocational training, especially at faculties of pedagogy.

Key words: Moravian land history; Moravia; Moravistics (Moravian studies); Gymnázium AKADEMIA Brno (Grammar school); Historiography; Textbooks of history; Didactics of history; European Social Fund project "We teach about Moravia"; Framework Educational Programme for Secondary General Education.

Otázka, zda se na střední (popř. základní) škole věnovat výuce moravských zemských dějin, může znít banálně (vždyť tu máme slavnou velkomoravskou historii, středověkou Moravu, stavovské období ad.), odpovědi však mohou být i složitější (Morava, resp. Země moravskoslezská, od roku 1949 jako územněsprávní celek neexistuje, tak proč se jí zabývat). Jako pedagogové navíc podléháme tlaku nedostatečné časové dotace, popř. dikci Rámcového vzdělávacího programu (RVP G)¹, jež do jednotlivých školních vzdělávacích programů často přetavujeme v podobě blízké dřívějším osnovám – vždyť Česká školní inspekce kontroluje soulad školních vzdělávacích programů s RVP, mnoho škol se tedy doslovně drží kanonického ministerského textu.

K poněkud rigidní koncepci výuky historie nás svádí i mnohé didaktické materiály. Dodnes se setkáváme s přístupy, jež vychází z romantické a překonané Palackého koncepce dějin „národa českého v Čechách i v Moravě“, navíc poznamenané nánosem marxisticko-nacionalistického dědictví v didaktice dějepisu – Palacký s Jungmannem vytvořili dle německého Herderova vzoru konstrukt českého jazykového národa, jemuž mohly být dějiny často německy mluvících moravských zemských elit pouze nerovným doplňkem. Obyvatelé Moravy se po roce 1867 rozdělili do dvou nacionálních táborů a zemské pojetí se příliš nehodilo ani k československé národní koncepci deklarované např. ve Washingtonské deklaraci z 18. října 1918,² byť Morava měla za První republiky například svého zemského prezidenta. Mluví moravských zemských dějin židovského původu byli vyvražďeni v době holocaustu, německy mluvící obyvatelé byli vysídleni po druhé světové válce a možná definitivní ránu zemské tradici zasadila komunistická

¹ JEŘÁBEK, J. a kol.: *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia*. Praha 2007, s. 43–46.

² GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa. I. díl, 1914–1945*. Praha 2005, s. 35–37.

totalita. I proto se někteří učitelé věnují hlavně dějinám zaměřeným na centrum současného státu, osvícení kantoři věnují čas místním dějinám, někteří možná zhodnotí i sotva sedmnáctiletou novodobou krajskou historii, ale systematické výuce zemských dějin se, často nevědomky, vyhýbají. Žáci školou povinni pak běžně nerozlišují mezi mýty a historií (praotec Čech neexistoval? Libuše je mýtem?), mezi zeměmi našeho státu (Brno není v Čechách? Opava neleží na Moravě?) či zemskou/národní příslušností (Svatopluk nebyl Čech? Mendel byl německy mluvícím Moravanem?).

Budoucí učitelé dějepisu se s tématem moravských dějin mohou hlouběji seznámit na pedagogických či filosofických fakultách (často pouze v rámci volitelných seminářů za tzv. „běčkové“ kredity), byť i zde jsou tím hlavním objektem zkoumání tzv. české národní dějiny – občas je otevřeno téma, že některá z moravských fakult (nebo i soukromých VŠ) kromě *bohemistiky* zvažuje i akreditaci oboru *moravistika*, zatím však zůstává pouze u obecných vizí. Při studiu moravských zemských dějin se můžeme obrátit na prameny a starší literární produkci, pro pedagogy je však dostupnější moderní odborná a populárně naučná literatura. Za všechny jmenujme několik dílů Dějin Moravy, které vycházejí v rámci nové řady Vlastivědy moravské,³ popř. práce doc. Havlíka.⁴ Obsahově vzácné jsou i publikace vydávané nakladatelstvím Lidové noviny, např. Třeštíkův *Vznik Velké Moravy*,⁵ Wihodova *Morava v době knížecí*⁶ či Mezníkova *Lucemburská Morava*.⁷ Z prací, které se vztahují k zásadním dějinám 19. století, vybírám Řepovy *Moravany nebo Čechy*,⁸ popř. některou z publikací profesora Malíře.⁹ Aktivní jsou v této oblasti i odborníci z Pedagogické fakulty MU, za všechny jmenujme doc. Čapku (*Dějiny Moravy v datech*,¹⁰ *Morava – stručná historie států*¹¹). Tato současná literatura však není příliš reflektována v didaktických textech určených pro žáky středních škol, ale např. nové vydání¹² populárních učebnic dějepisu pro základní školy plzeňského nakladatelství Fraus již opravilo mnohé chyby a díky osvětlenému přístupu odpovědného redaktora PhDr. Radovana Lovčího věnuje moravským a slezským reáliím daleko větší pozornost (obdobně i olomoucký Prodos¹³). K výuce je možno využít i vizuální vzdělávací materiály, archiv České televize již nyní nabízí množství dokumentárních a diskusních pořadů s moravskou tematikou.

Vedení školy a vyučující dějepisu Gymnázia AKADEMIA se rozhodli, že výuku moravských zemských dějin považují za smysluplnou a budou jí přikládat značnou váhu. Motivuje je k tomu především zájem žáků, pro něž je srozumitelnější přímé a konkrétní setkávání se s minulostí vlastní země, než abstraktní zkoumání dějin několik set kilometrů vzdáleného státního centra. Brněnští pedagogové mají rovněž hlubší a barvitější znalosti o moravských dějinách, v jejichž zprostředkování je hůře nahradí Google a současné interaktivní technologie, vůči nimž můžeme mít již nyní pocit méněcennosti (čím dál tím častěji se objevují úvahy, že učitelé budou brzy snadno nahrazeni roboty), zemská historiografie je navíc sama o sobě velmi zajímavá, méně známá, méně zprofanovaná a přímo vybízí k dobovým aktualizacím. Jedná se o celospolečenský

³ VÁLKA, J.: *Dějiny Moravy I. Středověká Morava*. Brno 1991.

⁴ HAVLÍK, L. E.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno 2013.

⁵ TŘEŠTÍK, D.: *Vznik Velké Moravy*. Praha 2010.

⁶ WIHODA, M.: *Morava v době knížecí 906–1197*. Praha 2010.

⁷ MEZNÍK, J.: *Lucemburská Morava 1310–1423*. Praha 2001.

⁸ ŘEPA, M.: *Moravané nebo Češi? Vývoj českého národního vědomí na Moravě v 19. století*. Praha 2001.

⁹ MALÍŘ, J.: *Od spolků k moderním politickým stranám. Vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno 1996.

¹⁰ ČAPKA, F.: *Dějiny Moravy v datech*. Brno 2001.

¹¹ ČAPKA, F.: *Morava – stručná historie států*. Praha 2003.

¹² *Dějepis 7, 8, 9. Učebnice pro základní školy a víceletá gymnázia, 2., upravené vydání*. Plzeň 2015, 2016, 2017.

¹³ *Dějepis 7, 8, 9. Olomouc 2008, 2009.*

zájem, který čím dál tím hlasitěji volá po hledání vlastních kořenů, civilizačních hodnot, uchování vlastní autentické kultury, který by nás tudíž měl vést ke studiu a předávání znalostí o naší zemi dalším generacím. „Kouzlo“ výuky zemských dějin jistě spočívá i v tom, že nejsou povinné, že záleží do značné míry pouze na našem odhodlání, jak významným doplňkem či dokonce meritem naší výuky budou.

Abychom nevytvářeli didaktické materiály pro výuku moravských zemských dějin tzv. „na koleně“ a výsledky naší práce poskytli i širší cílové skupině, začal v roce 2009 na Gymnáziu AKADEMIA vznikat v rámci projektu ESF *Učíme o Moravě* komplexní vzdělávací modul věnující se moravským zemským reáliím. Tvůrci projektu, jehož doba udržitelnosti sice v letošním roce skončila, ale autoři jej rozvíjejí i nadále, jsou především pedagogové humanitního týmu gymnázia a jeho partnerských škol. Většina produktů projektu, které jsou volně dostupné na projektovém webu,¹⁴ popř. na školním webu¹⁵ (k popularizaci projektu slouží i facebooková stránka),¹⁶ je zaměřena na žáky čtyřletých gymnázií a jejich pedagogy, některé materiály jsou i pro žáky mladší. Vznikly tak učební texty, pracovní listy, videa a další didaktické materiály především pro výuku dějepisu, českého jazyka a literatury, německého jazyka, základů společenských věd a dalších předmětů.

Nejzávažnějším počinem projektu byl vznik výpravné a moderní středoškolské učebnice moravských zemských dějin *Morava – dějiny země uprostřed Evropy*.¹⁷ Její cílovou skupinou jsou především zájemci o studium dějepisu z řad maturantů, ale i jejich pedagogové a veřejnost. Tisíc výtisků bylo rozesláno do všech středních škol Jihomoravského kraje, text je k dispozici na internetu. Obsahuje rovněž velké množství obrazového materiálu. Vzhledem k podmínkám projektové výzvy musel text vzniknout ve velmi krátkém čase, proto samozřejmě není dokonalý, ale může být základem pro vznik dalších materiálů. Koncept knihy tvoří několik tematických os, z nichž můžeme vyzdvihnout dějiny křesťanství na Moravě a náboženskou toleranci, vývoj zemské samosprávy, kapitoly z oblasti kunsthistorie, evropský kontext zemské historie či destruktivní roli nacionalismů pro zemskou obec. Pedagog se může opřít o slavná období moravských dějin, kterými jsou bezesporu pravěk, Velkomoravská říše, doba moravských Přemyslovců a Lucemburků, stavovská a osvícenská Morava ad. Z osobností mohou využít Mojžíšmírovce, významné církevní představitele, Komenského, Žerotína, osvícence atd. Spolu s učebnicí je k dispozici metodika, pracovní listy, powerpointové prezentace a profesionálně natočený výukový film, který ve dvou třicetiminutových dílech shrnuje to podstatné z dějin Moravy.

Co se týče podoby jednotlivých vyučovacích hodin, neexistuje ten jediný správný didakticko-metodologický přístup, snad pestrost ve výukových metodách je tím správným řešením. Pomineme-li fakt, že těžko odoláváme pro pedagogy tak svůdné a pro žáky tak ubíjející frontální metodě, máme při výuce moravských zemských dějin (i čehokoliv jiného) k dispozici širokou škálu alternativních metod, jejichž vypisování není účelem tohoto textu. Septimáni rozdělení do skupin zvládnou na internetu vyhledat informace k moravskému vyrovnání a vysvětlit problematiku svým spolužákům, navíc tuto práci nebudou považovat za banální a na závěr tiše zvolají „heuréka!“; jiní seznámí spolužáky s medailonky nejzajímavějších osobností spojených s moravskou politikou přelomu 19. a 20. století apod.

V souvislosti s tématem se nabízí široká škála projektových výuk a exkurzí mimo školní lavice. Již primáni se mohou např. pod vedením studenta archeologie podílet na podzimním sběru pravěkých artefaktů na líšeňských polích či vyrazit na hradiště Staré Zámky u Líšně. Ve spolupráci

¹⁴ Dostupné z: <http://www.ucimeomorave.cz>, 18. 8. 2017.

¹⁵ Dostupné z: <http://www.akademy.cz>, 1. 9. 2017.

¹⁶ Dostupné z: <http://www.facebook.com/akademiamorava>, 21. 8. 2017.

¹⁷ HÝSEK, O. – HADWIGER ZÁMEČNÍK, L. – HÝSKOVÁ, A.: *Morava – dějiny země uprostřed Evropy*. Brno 2012.

s Pedagogickou fakultou mohou starší žáci navštívit expozici na Hradišti sv. Hypolita u Znojma.¹⁸ Osvědčil se nám také projektový den spojující návštěvu římského Carnunta¹⁹ či Mušova,²⁰ velkomoravských Mikulčic²¹ či Starého Města.²² Vždy s pracovními listy, vždy se zpětnou vazbou. Některé z témat moravských zemských dějin může být i základem pro Středoškolskou odbornou činnost vybraných studentů, podkladem pro jejich maturitní práci, později třeba i pro práci bakalářskou.

Gymnázium AKADEMIA pořádá každé jaro v době výročí narození J. A. Komenského pedagogickou konferenci „Učíme o Moravě“, která je vždy jinak tematicky zaměřena. Pedagogové ze základních a středních škol se zde setkávají s odborníky z univerzitního prostředí a v příjemné atmosféře diskutují pedagogickou, literárněvědnou, historiografickou, kunsthistorickou, právní a další problematiku výuky moravských reálií. V příštím roce konferenci obohatíme o setkání s maturanty, kteří nám nezprostředkovaně sdělí své postřehy k výuce moravských dějin.

Vyučující gymnázia opakovaně přednášeli o dané problematice na regionalistických konferencích například v polské části Slezska nebo v jeruzalémském památníku Yad Vashem. S našimi postupy jsme seznámili partnery ze školy „Mtsignobartukhutsesi“ v gruzínském Tbilisi, v tomto školním roce projekt představíme partnerům z italského lycea „G. Bianco – G. Pascoli“ ve Fasanu. Je na pováženou, že o Moravě a její historii je v zahraničí často známo více než u nás doma.

V dlouhodobé spolupráci Základní školy AKADEMIA a spolku Moravská národní obec začíná vznikat doplňková učebnice moravských zemských dějin pro základní školy a nižší stupeň víceletých gymnázií. Nevelkým rozsahem 160 stran formátu A4 snad poutavou formou přiblíží moravskou minulost naší mladší generaci. Na podporu tohoto projektu dokonce právě probíhá veřejná sbírka.

Na závěr konstatujeme, že moravským zemským dějinám je dobré se věnovat již od nejútlejšího věku, jelikož generace našich dětí se takto seznámí se svými kořeny, témata jsou žákům blízká i geograficky, výuka je nenásilná, moravské reálie je možno do výchovně-vzdělávacího procesu zařadit kdykoliv a jakkoliv. Akademická obec by rovněž měla vyvinout tlak na to, aby byla výuka moravských (ale i slezských či českých) zemských dějin posílena v rámci odborné přípravy na pedagogických a filosofických fakultách. V zájmu zkvalitnění edukace pak vyvíjíme tlak i na Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy ČR, aby v tomto smyslu došlo i ke změně RVP ZV a RVG G, pokud tedy v rámci kýžené liberalizace současného ohromně centralizovaného a zbyrokratizovaného středního a základního školství nedojde ke zrušení těchto dokumentů, byť aktuální trend je právě opačný, jak dokládá záměr aktualizace RVP prezentovaný Národním ústavem pro vzdělávání.²³ Při příležitosti stého výročí zániku Moravského markrabství a vzniku československého státu je jistě ten pravý čas k zamyšlení se a přehodnocení pozice výuky zemských dějin na všech stupních škol v České republice, která je dle prvního řádku Preambule platné Ústavy státem občanů ČR v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.

Mgr. Ondřej Hýsek, Ph.D.
Akademia Gymnázium
Rašelinová 11
628 00 Brno, Líšeň
Česká republika
e-mail: hysek@akademy.cz

¹⁸ Dostupné z: <http://www.znojmo-hradiste.wz.cz/>, 21. 8. 2017.

¹⁹ Dostupné z: https://www.carnuntum.at/sk?set_language=sk, 21. 8. 2017.

²⁰ Dostupné z: <http://www.pasohlavky.cz/historie-obce-pasohlavky/>, 21. 8. 2017.

²¹ Dostupné z: <http://www.masaryk.info/slovanske-hradiste-mikulcice/>, 21. 8. 2017

²² Dostupné z: <http://www.slovackemuzeum.cz/doc/8/>, 21. 8. 2017.

²³ Dostupné z: <http://www.nuv.cz/bloky-titulka/zvyraznena-aktualita/zmeny-v-rvp>, 18. 8. 2017.

Příloha

Fotografie č. 1 – Návštěva vily Tugendhat. Projektová výuka Gymnázia AKADEMIA v rámci projektu Učíme o Moravě, 2016.

Fotografie č. 2 – Návštěva Moravské galerie. Projektová výuka Gymnázia AKADEMIA v rámci projektu Učíme o Moravě, 2015.

Fotografie č. 3 – Návštěva muzea na hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. Projektová výuka Gymnázia AKADEMIA v rámci projektu Učíme o Moravě, 2014.

Fotografie č. 4 – Návštěva Mikulova. Projektová výuka Gymnázia AKADEMIA v rámci projektu Učíme o Moravě, 2014.

**TEMATIKA I SYMBOLIKA ČESKOSLOVENSKÝCH ZNÁMEK
V OBDOBÍ 1948–1989 A JEJICH DĚJEPISNÝ
DIDAKTICKÝ POTENCIÁL**

KAMIL ŠTĚPÁNEK

The text first presents the characteristics and specifics of postage stamps as a product of historical culture. The object of the study is the theme and symbolism of Czechoslovak stamps in the period 1948–1989 with regard to application in history teaching. Based on a large number of concrete examples, the text emphasizes the importance of pupil competence to analyze and interpret propagandistic messages for the development of media literacy and historical awareness.

Key words: výuka dějepisu; Československo 1948–1989; didaktika dějepisu; poštovní známky; propaganda; mediální výchova.

Úvodem

Poštovní známka, vynález 19. století, zpočátku plnila pouze funkci dokladu o předplacené poštovní službě. Brzy však prodělala nejen hlubokou estetickou proměnu, ale stala se také významným prostředkem ideologické, národní nebo státní propagace a tabulí cti.¹

Nedílnou součástí každé poštovní známky je obrazová informace, která ve spojení s krátkým textem respektive číselným údajem představuje využitelný didaktický potenciál. V dějepisné výuce přitom reprezentují jednu z nejstarších pomůcek právě obrazová edukační média, posilovaná stále novými impulsy směřujícími k přístupnosti a vizualizaci poznání. Mají žáka emočně oslovit, podpořit konkretizaci, zpřítomnění a oživení abstraktních obsahů, vyvolat empatii a napomoci k lepším učebním výsledkům. Samozřejmě se mýjí svým maximálním účinkem, jsou-li použity pouze jako ilustrace nebo úvodní motivace.

Známky tedy nemusejí být zdaleka jen objektem zájmu filatelistů.² Mají povahu obrazového pramene a nezřídka obsahují podobně jako textové zdroje hodnotné informace o době svého vzniku.³ Pro historické poznání vyžadují nicméně uplatnění odpovídajících metod pramenné kritiky a pro naše účely i adekvátní didaktickou implementaci do dějepisné výuky.⁴ Logicky jim

¹ České známky vydává Ministerstvo obchodu a průmyslu České republiky. Chráněny jsou vícero zákony – např. autorským, nebo jako peniny k úhradě služeb v ČR § 35 zákona č. 29/2000 Sb., o poštovních službách.

² Vlastní nosný pilíř filatelie spočívající v objevování nedokonalostí, výjimečností nebo nedostatků je v tomto textu z logických důvodů zcela opominut. Příspěvek se rovněž se zásadněji neopírá o odbornou filatelistickou terminologii a rezignuje také na striktní typové označení použitého filatelistického materiálu. Pozornost je omezena na náměty politického významu a jejich didaktickou využitelnost.

³ V řadě případů to samozřejmě neplatí. Výpovědní hodnota rostlinných či zvířecích motivů etc. je ve sledovaném kontextu prakticky nulová.

⁴ Inspirativní účinek nasazení poštovní známky ve výuce spočívá i v podpoře individuální mimoškolní zájmové činnosti žáků. Propagaci filatelie nepochybně přispíváme nejen k všeobecnému vzdělání a rozvoji historického vědomí žáka. Při práci s poštovními známkami se prohlubují i specifické, tedy odborně filatelistické dovednosti. Tyto mohou pro změnu podporovat rozvoj žádoucích osobních vlastností, jako je trpělivost, smysl pro estetiku třídění filatelistického materiálu apod.

z hlediska třídění pro potřeby edukace náleží místo jednak mezi autentickými prostředky výuky a zároveň médií smyslového vnímání reprezentované fotografiemi, karikaturami, plakáty, reprodukcemi malířských děl apod. Při jejich aplikaci je však třeba si obzvláště připomínat, že přes sugesci autenticity, představují dobový úhel pohledu na historickou realitu, navíc okem konkrétního výtvarníka a realita je tedy obvykle podřízena zobrazování jeho subjektivními estetickými měřítky. Není divu, že žákům⁵ jsou často recepce a chápání, tehdy zcela běžné a typické dobové symboliky,⁶ kvůli časovému odstupu, ztíženy nebo zcela znemožněny.⁷

Optikou obecnějších souvislostí představuje poštovní známka odraz historické kultury a logicky se podílí určitou mírou na formování historického vědomí. Poštovní známky se ukázaly podobně jako plakáty⁸ vhodným prostředkem k uplatnění přesvědčovacích strategií.⁹ Jsou také čitelným médiem názorně sdělujícím, k jakým tradicím a odkazu se ten který státní útvar hlásí, respektive co významného považuje za hodno připomenutí. Třetí zprostředkovatelská úloha využívá známky při naplnění potřeby jedince být začleněn do společnosti.¹⁰ K sebeidentifikaci, obzvláště s novým modelem státního zřízení, jsou sofistikovaně využívány výmluvné kombinace znakovosti. Tyto napomáhají tvorbě občanského smyslu pro identifikaci s novou skutečností. Typický příklad představují známkové emise padesátých let s náměty dělnických profesí a rolnictva propojené komunistickou symbolikou.

V poštovních známkách s jejich charakteristickými znaky podvědomě rozpoznáváme atraktivní didaktický potenciál vyučovacího prostředku. Neznamená to jen zvyšování žákovy schopnosti kritického vnímání a citlivosti přijímání obrazové informace. V průběhu procesu si bude rovněž rozvíjet potřebné dekodovací návyky a dovednosti. Práce s historickými obrazy zastoupenými poštovními známkami může žákovi napomoci relativizovat současné způsoby zobrazování jako jediné možné, způsob jakým se na obrazy dosud díval i zaběhané návyky přijímání vizuálních sdělení. Ačkoli mnohé poštovní známky, obzvláště vhodné pro dějepisnou výuku, právě neohromují originalitou, je na nich ještě více než u jiných ikonických textů, patrná snaha rovnocenně nahradit složitou verbální argumentaci jednoznačným výtvarným ztvárněním propagovaného námětu. Aby vzbudily souhlasné reakce, obsahují motivační náboj. Tuto skutečnost může vyučující využít nejprve k rozvíjení schopnosti žáka vyvozovat význam z dojmů a posléze jej vést k dovednosti uvažování v historických souvislostech.

Dříve než se rozhodneme tento teoretický rámec aplikovat při výuce moderních národních dějin, připomeňme si, že jeden z klíčů k úspěšnému řešení představuje přiměřený výklad mechanismů propagandy. Problematikou praxe, techniky a účinku propagandy se intenzivně zabýval například americký politolog a teoretik komunikace Harold Lasswell. Dospěl k názoru, že propagandu lze charakterizovat jako řízení kolektivních postojů prostřednictvím manipulace s významovými symboly. Slovo postoje je použito proto, že obsahuje tendenci jednání podle jistých hodnotících paradigmat. Existence postoje přitom není reakcí na vlastní zkušenost, nýbrž výsled-

⁵ K úvodu do problematiky slouží širšímu okruhu zájemců vícero kvalitních publikací, některé akceptují věkovou přiměřenost textu. Srov. MACKAY, J.: *Známky a kouzlo filatelie*. Praha 2007; MAASSEN, W. – BRENDL, L.: *Známky*, Praha 2008; KARÁSEK, J.: *Vzácnosti a zajímavosti československých známek*; KARÁSEK, J.: *Československé poštovní známky a jejich padělků 1918–1939* apod.

⁶ http://wiki.kurzy.cz/Komunistick%C3%A1_symbolika [cit. 11. 1. 2018].

⁷ Srov. blíže <http://www.infofila.cz/> nebo uživatelsky příznivější s možností přepínání textového a obrázkového seznamu jednotlivých ročníků <http://www.filaso.cz/katalog-rocnik/csr/1977>. [cit. 11. 1. 2018].

⁸ Na rozdíl od plakátové produkce si však výhradní kontrolu, a nejen proto, že se jedná o ceninu, ponechal stát.

⁹ Ani v demokratických společnostech nebývá u poštovních známek propagační funkce potlačena nebo zcela eliminována neboť v každém zřízení také plní funkce politické.

¹⁰ Ke specifikům sociologického začleňování jedince do společnosti srov. např. NAKONEČNÝ, M.: *Sociální psychologie*, Praha 2009, s. 320–340 a pod.

kem výkladu znaků s konvenčním významem. Hodnotícím paradigmatem může být výraz tváře, postoj těla nebo promyšlená gesta. Lze říci, že tyto skutečnosti mají v rámci konkrétní sociální skupiny standardní význam – terminologicky jsou významovými symboly. Významové symboly slouží k vyjadřování postojů, které zároveň postoje v sociální skupině upevňují nebo cíleně proměňují ve svůj prospěch. Jejich funkce je proto nejen vyjadřovací, ale i propagandistická. Cílový záměr se neomezuje jen na posílení pozitivních postojů vůči zdroji propagandy, ale i změnu dosud negativních v opačnou hodnotu, respektive ochranu před nepřátelskými postoji.¹¹

Literatura příslušná k didaktické a známkové problematice je již shrnuta v jiných textech autora¹², zde jsou proto doplněny pouze díla aktuální historiografie. Výsledky výzkumu historie českého a slovenského komunismu, komunistické strany, ale také vztahu společnosti k této ideologii a propagandě představuje kolektivní práce *Český a slovenský komunismus: 1921–2011* Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Přesahy nezbytné pro chápání současného rozměru tematiky poskytnou politologické studie *Komunismus v České republice* nebo *Krajní pravice a krajní levice v ČR* odborníků z Mezinárodního politologického ústavu Masarykovy univerzity v Brně. Přehledně popisují a analyzují dvacetileté polistopadové působení krajní levice i pravice v České republice.¹³

Tematika a symbolika čs. poštovních známek 1948–1989

Že jsou známky ideální propagandistický prostředek, věděly zejména diktátorské režimy jako například sovětské Rusko nebo velkoněmecká říše. Kult osobnosti obestírající Stalina, Mussoliniho nebo Hitlera byl posilován vysokými náklady jednotlivých známkových emisí. Podobně propaganda ekonomických záměrů na známkách komunistických režimů vnucovala jediný možný model vývoje společnosti.¹⁴

Jak bylo v úvodních pasážích již nastíněno, známková tvorba vždy pohotově (i s odstupem) reagovala na významné společenské změny, a proto je tedy přinejmenším zajímavou alternativou pro práci v dějepisné výuce. Umožňuje totiž srovnávat tvorbu aktuálně reflektující s výročními emisemi daného tématu.

Oč autoritativněji nebo totalitně ideologicky je stát formován, o to více se snaží svůj oficiální obraz sám určovat, kontrolovat a využít pro něj všechna dostupná média. Československý komunistický režim byl obrazovou diktaturou od samotného počátku, avšak do jisté míry byla její realizace zřejmá již po roce 1945. Dokladují ji například stížnosti demokratických stran na neúměrné zásahy ministerstva informací v čele s Václavem Kopeckým a vnitra s Václavem Nosem do svobody projevu nekomunistických médií.¹⁵ Od r. 1948 jsou to právě poloúřední nebo oficiální obrazy pocházející od vybraných režimních fotografů, výtvarníků a umělců, které i dnes formují naši představu o této době.

¹¹ LASSWELL, H. D.: *The Theory of Political Propaganda*. In: *The American Political Science Review* 21, 1927, č. 3, s. 627–630; <http://www.gobooke.net/lasswell-propaganda-theory/> [cit. 10. 1. 2018].

¹² Srov. ŠTĚPÁNEK, K.: *Moderní dějiny v reflexi poštovní známky a její didaktický potenciál*. In: KHONOVÁ, J. – B. HOLUBOVÁ (eds.). *Přítomná minulost: XVII. a XXVIII. letní škola historie*. Praha: Nakladatelství Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, 2016.

¹³ Srov. kolektivní díla *Český a slovenský komunismus: 1921–2011*. Praha, Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, 2013; *Komunismus v České republice*. Brno, Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity, 2000, nebo *Krajní pravice a krajní levice v ČR*. Praha 2011.

¹⁴ Za jiné viz např. pětiletky, násilná kolektivizace, budování těžkého průmyslu, na známkách zemí sovětského bloku.

¹⁵ KAPLAN, K. – TOMÁŠEK, D.: *O cenzuře v Československu v letech 1945–1956*. Studie. Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 22, 1994, s. 8–12.

Také poštovní známky byly komunistickým vedením využity v cílené mediální politice. Představovaly jakési „ideologické okénko“, které vysvětlovalo prvoplánovou symbolikou základní pojmy v kontextu marxisticko-leninského učení. Zaměřeno na „socialistické vlastenectví“, „proletářský internacionalismus“, „ozbrojenou pěst“ dělnické třídy, nezbytnost „vedoucí úlohy komunistické strany“ apod.

Nejen kvůli mezinárodnímu charakteru zájmových aktivit sběratelů známek nebylo myslitelné vyhnout se ani v této oblasti kontrole komunistické strany. K tomu patřilo posléze sjednocení filatelistů a jejich kroužků v Svazu československých filatelistů¹⁶. Sběratelé poštovních známek i uživatelé poštovních služeb tak byli po celé komunistické období ovlivňováni rejstříkem obdobných motivů a symbolů. Mezi oběma pojmy na filatelistickém materiálu nicméně neexistuje zřetelná hranice, neboť sama preferovaná tematika často plnila symbolickou úlohu. I z tohoto důvodu cílí následující pokus o strukturování a diferenciaci sledovaného informačního zdroje především na snažší a přehlednější uplatnění v dějepisné výuce.

Preferovaná témata režimních známek:

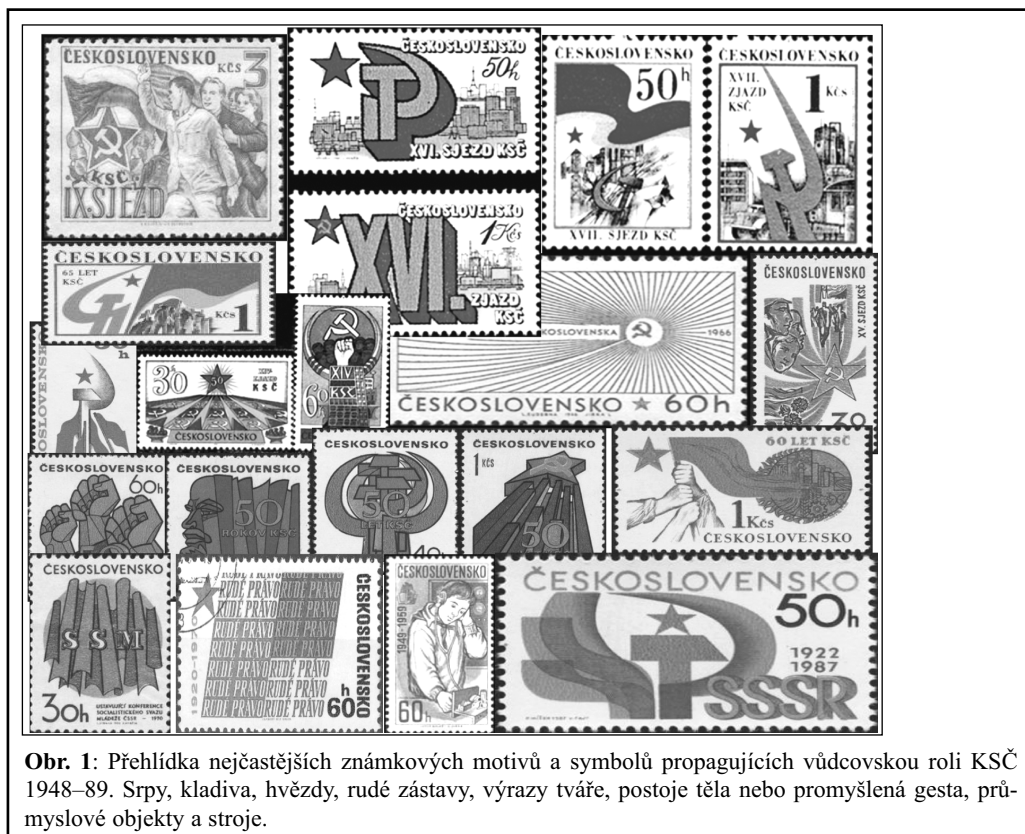
- Propaganda komunistické strany – zejména založení organizace a stranické sjezdy.
- Převrat r. 1948 komunistickou historiografií a terminologií označovaný jako *Vítězný únor*, pravidelně prezentovaný v rytmu půlkulatých a kulatých jubileí.
- Významné osobnosti – avšak ve velkém odstupu za V. I. Leninem a zpočátku J. V. Stalinem, ideologičti klasikové, vůdci domácí revoluce a jejich političti dědicové, vědci nebo umělci.
- Nový člověk: „proletářský internacionalista“ v různorodosti sociálních a pracovních typů.
- Vnitropolitické úspěchy režimu zdůvodňované plánováním – technický pokrok a průmyslový rozvoj (atomové elektrárny, metro), posilování sociální a zdravotní péče, jež měla dokládat životaschopnost režimu.
- Zahraničně politické úspěchy režimu – klíčový prvek, těsné spojenectví se Sovětským svazem a jeho satelity, pokračující integrace, pomoc levicově orientovaným zemím třetího světa.
- „Třídní“ charakter československé státnosti a jeho upevňování v kolektivní paměti.
- Válka a okupace – výběr hrdinů i válečných dějů omezen na akce Rudé armády, boje na východní frontě a komunistický odboj.
- Vedle těchto známek byly samozřejmě i jiné, které nesloužily explicitně jako propaganda režimních idejí - například tematicky četné sportovní, městské, kongresové nebo výstavní. Podobně vyzníval výběr motivů, který bychom mohli pracovně nazvat jednota v pestrosti státu přibližující nejrozličnější místa a stavby. I ony však zapadaly do celkového obrazu, kterým reprezentovaly úspěchy nového režimu nebo naznačovaly „zákonitě“ historické paralely. Takto režim např. účelově a výběrově připomněl příležitostnými známkami ze starších dějin husity jako „předchůdce“ dělnického proletariátu. Oblíbený výklad historických paralel skýtal každoročně i Den československé armády 6. 10., jenž pravidelně obhajoval spojení se sovětskou armádou: „Se sovětskou armádou na stráž míru“ (1951) a husitskými tradicemi. Negativní obraz první republiky v kolektivní paměti naopak důsledně upevňoval optikou sociálních nepokojů: (50. výročí) v r. 1971 krompašské vzpoury (známka 60 hal) v r. 1962 (60hal) a 1982 (60 hal) mostecké stávky.

¹⁶ 30. května 1965 proběhla v Praze ustavující konference Svazu československých filatelistů (SČSF), která se stala společenskou zájmovou organizací Národní fronty ČSSR ovládanou komunistickou stranou. Pod vedením KSČ došlo k spolupráci s SSM a PO SSM, vznikl odznak odbornosti PO SSM Mladý filatelista, pořádaly se filatelistické olympiády a kongresy mladých filatelistů. Srov. blíže např.: https://cs.wikipedia.org/wiki/Svaz_%C4%8Desk%C3%BDch_filatelist%C5%AF [cit. 10. 1. 2018]. <http://www.informace-scf.cz/> [cit. 10. 1. 2018] apod.

Režimní známková symbolika:

Na velkém množství zkoumaných známek od 1949 odhalí žáci především pěticípé hvězdy se srpem a kladivem. Obecné povědomí o výkladu takovýchto ikon vychází z dlouhodobě medializovaných principů komunismu a marxismu. Podle nich představují buď spolupracující společenské třídy, pracující lid nebo revoluční činnost. Tyto mohly být stylizovány dokonce i jako vycházející Slunce představující svítání vzorové epochy. Mezi hojně uplatňovanou základní symboliku patřila i výrazná červená (rudá) barva prolité krve proletářů bojujících za sociální spravedlnost. Nejčastěji konkretizována jako vlající zástava (příp. nad hlavami mas). Úlohu symbolů však pochopitelně sehrávaly i podobizny ideologických teoretiků „klasiků“ nebo dobových vůdců, pod jejichž vedením byla uváděna do praxe. Na čs. známkách 1948–89 se lze setkat rovněž s vyobrazením zemědělských plodin a průmyslových i jiných závodů – symbolizujících bohatství určité oblasti. Výrazné, až hodnotící paradigma představovaly výrazy tváře, postoje těla nebo promyšlená gesta (zvednuté, ve společném bodě se stýkající paže, sevřené pěsti apod.). Snadno čitelné významové symboly sloužily k vyjadřování postojů, které měly zároveň získat příjemce ve prospěch vládnoucího režimu. Je samozřejmě žádoucí, aby žáci pod vedením pedagoga byli schopni nejen vyjadřovací, ale i propagandistickou funkci známkových motivů a symbolů rozpoznat. V cílové fázi pak k manipulativním sdělením zaujmout kritický odstup.

Tematické známkové přehledy a symbolika v příkladech:

Obr. 1: Přehledka nejčastějších známkových motivů a symbolů propagujících vůdcovskou roli KSČ 1948–89. Srpy, kladiva, hvězdy, rudé zástavy, výrazy tváře, postoje těla nebo promyšlená gesta, průmyslové objekty a stroje.

Nástupem nového režimu byla zahájena cílevědomá **propagace komunistické strany a její organizace – zejména zakladatelský akt a stranické sjezdy**. Pro výukový obsah ZŠ (SŠ) Československo 1948–1989 je možné jednorázově sestavené motivy využít jako prameny a na jejich základě zpracovat základní rysy komunistické ideologie na domácí, případně i mezinárodní úrovni. Originály známek mohou zastoupit v učebnicích častěji využívané plakáty nebo je doplňovat. Lze na nich zkoumat, podobně jako na jiných vizuálních médiích použití ve službách komunistické propagandy. Vhodné jsou například zvláštní známky emitované u příležitosti jubilea založení strany nebo konání stranických sjezdů. Již fakt existence těchto mimořádných vydání, demonstruje cílevědomou snahu státostrany působením známkové propagandy proniknout do každodenního života. Chronologické srovnání sjezdových známek z let 1948–1989 dokládá jistotu, avšak omezenou, snahu výtvarníků motivy variovat. Což samo o sobě nebylo jednoduché, neboť akce byly relativně stejné a vždy se konaly v metropoli. Na všech nalézáme symboly marxistické ideologie – hvězdu, srp a kladivo, které působí občas jako vycházející Slunce obklopené září coby příslib nové, šťastné epochy (1966, 1971). Vyobrazení z padesátých let v duchu socialistického realismu jsou figurální – pracující lid má demonstrovat jednotu a podporu s rozhodováním stranických elit. Rudá hvězda jako stranický, a od úpravy státního znaku na husitskou pavězu již i státní, symbol oktrojuje obranyschopnost i ochranu. Ústřední pozice všech tří prvků v průběhu času ještě posílila, což je ve vyobrazení zdůrazněno vzrůstající velikostí i barevnou dominancí. Zaujímají centrální dispoziční, které je vše ostatní podřízeno. Příležitostné známky k výročí založení KSČ zjednodušují propagandistické sdělení do prvoplánové symboliky. Opticky nejagresivněji působí čtyřdílná série k 50. jubileu, kdy celou plochu jednotlivých známek postupně vyplňují rudě zbarvené zaťaté pěsti vztyčených paží, pěticípá hvězda v perspektivní zkratce, busta V. I. Lenina přecházející ve vlající dělnickou zástavu a koláž srpů s kladivy. Doplňující texty s klíčovými propagandistickými pojmy, které jsou s obrazy na dobových plakátech asociativně spojeny, zde zcela absentují. Poměrně záhy jsme tedy svědky vymizení „lidského faktoru“ z této propagační plochy a jeho nahrazení jednoduchou symbolikou. Její nepatrné výtvarné obměny názorně dotvářejí obraz strnulého normalizačního režimu.

Obr. 2: Vítězný únor a „obrozená“ Národní fronta. Dvě, pro legitimizaci režimu, zásadní témata důsledně propagandisticky upravovaná a připomínaná v kulatých i půlkulatých jubileích.

V rejstříku témat samozřejmě nesměla chybět, pro existenci komunistického státu tak zásadní, **výročí „Vítězného února“**. V sérii z r. 1953 – manifestace, Gottwaldův projev a pochod Lidových milicí, série r. 1958 – zdůrazňuje správnost nastoupené cesty trojmotiv Lidových milicí se znárodněným průmyslem a kolektivizovaným zemědělstvím, 1968 – opět motiv zestátněných továren doplněný rudou hvězdou, 1973 – totéž, 1978 – změna: občané projevují květinami úctu milicionářům, 1983 – pochodující milicionáři v sérii s obrozenou Národní frontou, 1988 – pomník K. Gottwalda v Pečkách také v sérii s „obrozenou“ Národní frontou.

Zahraněně politické úspěchy režimu byly i ve známkové tvorbě podmiňovány těsným spojenectvím se Sovětským svazem a smlouvami o spolupráci s ostatními státy komunistického bloku. Poté, co se podařilo oddělit vývoj jaderných zbraní nebo vojenskou raketovou techniku od základního fyzikálního výzkumu a kosmonautiky, podepsali čs. zástupci v Moskvě v r. 1967 smlouvu o spolupráci. To byl počátek programu Interkosmos. Skutečnost, že Československo se stalo teprve třetí zemí, jejíž občan (V. Remek s A. Gubarevem) se vypravil do vesmíru, byla propagandisticky využita i na známkách. Společný kosmický let SSSR – ČSSR z r. 1978 prezentují jako manifestaci technické vyspělosti i československo-sovětského přátelství. Aktuálně se tehdy v oběhu objevila série s přetiskem totožného znění a o rok později k 1. výročí – výpravná pětidílná série. Čs. podíl na mezinárodním výzkumu vesmíru demonstrovaly také známky v letech 1975, 1977 a 1988. 25. výročí založení RVHP k roku 1974, výročí smlouvy ČSSR – SSSR a Varšavské smlouvy 1984 apod.

KSC vždy zdůrazňovala vnitropolitické úspěchy jako výsledek plánovaného hospodářství ruku v ruce s technickým pokrokem a průmyslový rozvojem (atomové elektrárny, metro), posilováním sociální a zdravotní péče, jež měly dokládat životaschopnost režimu.

Známková tvorba měla opět napomáhat domácí legitimizaci komunistického režimu. Mezi typickými náměty doplněnými obligátní agitační rétorikou nalezneme elektrifikace tratí, agitační hesla typu: „Socialistickým soutěžením k plnění plánu, mechanizací k vyšším výnosům zemědělství“, „Rozoráváme meze“, „Společný chov dobytka“. Vzorem a poručníkem prováděných přeměn je Sovětský svaz propagovaný v nejrůznějších variacích – mj.: „Socialistické soutěžení a sovětské metody práce zlepšují železniční dopravu“ (1953, 60 h).

Obr. 3: Domácí i zahraničně politické úspěchy bylo možné prezentovat jen jako výsledek úsilí KSC nebo spolupráce se Sovětským svazem.

A plnou parou uhánějící vlaková souprava vyzdobená pěticípou hvězdou nenechává nikoho na pochybách, s jakou rozhodností bude naplněn scénář: „Se Sovětským svazem na věčné časy“. „Sjednocené zdravotnictví posila socialistického budování“ (série 1,50Kč, 2Kč, 3Kč r. 1952). Zpočátku hojně využívaná agitační hesla mizí důsledně na přelomu padesátých a šedesátých let.

Obraz komunistické budoucnosti dotváří náměty elektrifikace tratí v duchu Leninova hesla „Elektrifikace a ... rovná se komunismus“. Nová Praha (1978) – čtyřdílná série – Ústřední telekomunikační budova, Nuselský most, OD Kotva a obří pražská sídliště.

Obr. 4: V 50. letech se nekriticky přejímané sovětské umění socialistického realismu podílí na obrazu „nového člověka“ – zejména dělníka (horníka, svářeče, hutníka, strojírenského dělníka a zemědělce).

Každoroční normou od 1982 se stala známková medializace jednotně označovaná jako „Úspěchy socialistické výstavby“ – plníme závěry stranických sjezdů. Ať již u příležitosti výročí nebo pro samu existenci akce. V roce 30. výročí osvobození: Slovnaft Bratislava, první československá jaderná elektrárna v Jaslovských Bohunicích, Znovu 1981, společně se zotavovkami pracovníků v uranovém průmyslu. Pražské metro, tranzitní plynovod, kavalerie kombajnů a siluety obilných sil jako důkaz úspěšné zemědělské velkovýroby. Finální známka série oslavuje výstavbu obřích panelových sídlišť.

Nový člověk: „proletářský internacionalista“ v různorodosti sociálních a pracovních typů. O hybných silách nové společnosti a ideologických prioritách ujišťují recipienta zřejmě nejnaléhavěji socialisticko-realistická vyobrazení usmívajících se horníků: „Hornictví, hrdinné a čestné povolání, socialistickým soutěžením k plnění plánu“, dělnických profesí a neméně optimistických družstevníků. Horníci byli zpočátku obzvláště propagováni (1949, 1951, 1952,

Obr. 5: Stereotypní příklady rozvíjení kultu osobnosti prostřednictvím poštovních známek.

1953), aby poté z výtvarníkovy plochy zcela zmizeli, nahrazení silovými složkami: armádou – od r. 1949–55, 1967 a Sborem národní bezpečnosti. Tyto kategorie naopak režim zviditelňoval prostřednictvím poštovních cenin celou dobu svého trvání.

Odvolávat se na vybrané **historické osobnosti**, ač po časté úpravě kádrového profilu, bylo pro komunistický režim poměrně typické.

Mezi nejčastěji se opakujícími postavami dějin nebo hnutí, z jejichž názorů čerpala československá komunistická propaganda ideologickou podporu patří nepřekvapivě zejména násled-

dující osobnosti: V. I. Lenin (1949 – 2×, 1954, 1960, 1970 – 3×, 1971 ale také v r. 1990!)¹⁷ J. V. Stalin (1949 – 2×, 1951 – 6×, 1952 – 2×, 1953 – 2×). Další, pro režim významné osobnosti, se na malých ploškách poštovních známek za nimi řadily ve velkém odstupu. S muži, dobovou terminologií označovanými za ideologické klasiky, K. Marxem a B. Engelsem se do známkových sérií poté spojovali domácí vůdci revoluce a jejich političtí dědicové, vědci nebo umělci. Do jedné série se také „vešli“ Zdeněk Nejedlý a Karel Marx (1978), V. I. Lenin a B. Engels (1980), ke 100. výročí narození (1982) J. Dimitrov nebo Julius Fučík (1949, 1951 – 2× v sérii, 1953, 1958, 1983), Obraz vedoucího představitele KSČ stihla strana známkově prezentovat již od převratového roku.

Výběr válečných hrdinů a okupačních obětí cílevědomě formoval kolektivní paměť občanů glorifikací komunistů v součinnosti se SSSR.

Na známkách se dostalo čestného místa pouze prověřeným partyzánským velitelům a bojovníkům: *Bojovníci proti fašismu za okupace* z r. 1973 série šesti známek – v nichž dominují Ján Osoha a Josef Molák, Eduard Urx a další. Znovu *Hrdinové odboje* 1984 (Jasiok, Opatrný, Novoměstský, Nálepka). *Slovenské národné povstanie. 40. výročí Karpatsko-dukelské operace* 1984, *Květnové povstání českého lidu* nebo *Osvobození sovětskou armádou* – vydání 1975 (1980). V 1989 se dostalo na poštovní známce kupodivu místa i pro památku Jana Opletala prostřednictvím 50. výročí 17. listopadu s dějinným účinkem na další vývoj, se kterým zadavatelé emise jistě nepočítali.

Mezi opakujícími se náměty nesměla chybět ani „třídně“ **upravená výročí vzniku samostatného státu**. Propagandistická manipulace spočívala v ideologickém poopravení původní státní symboliky. Jak poté vypadal výsledek, naznačuje již příležitostná známka z převratového roku. Československý stát je zde vyjádřen alegorií mladé rodiny, zásadním sdělením přesvědčovací strategie se ovšem stává její deklarovaný původ. Není pochyb, že se jedná se o rodinu dělnickou, což akcentuje kladivo v ruce otce a silueta továrních objektů v pozadí.

Překvapení, které přineslo přehlédnutí známkové produkce roku 1958 – k oslavám žádná oficiální emise neexistuje (!) – naznačuje jistou bezradnost či obavy tehdejšího komunistického vedení z prvorepublikového dědictví. Plastičtější představu umožní výčet výročí, která tehdy dostala přednost. Na známkových emisích roku 1958 jsou připomínány: 80. narozeniny Zdeňka Nejedlého, 10. výročí Vítězného února, 40 let československé poštovní známky.

Obr. 6: Výroční motivy československé státnosti na poštovních známkách v období komunistického režimu 1948–1989.

¹⁷ V sérii výročí osobností z r. 1990 figuruje V. I. Lenin společně s T. G. Masarykem, Emilem Zolou, Bohuslavem Martinů, Jaroslavem Heyrovským a Karlem Čapkem.

V reformním ovzduší Pražského jara r. 1968 se československá pošta zanedbávanou událost pokusila rehabilitovat celou řadou počínů. Nyní však výtvarník pracoval se státními symboly a jejich variacemi bez prvků komunistické emblematicky. Vystačil si tedy s lipovými ratolestmi, obrysem republiky, trikolórou a státní zástavou.

O deset let později (r. 1978) byla k témuž jubileu vydána známka za 60 haléřů. Změnilo se však mnohé. „Normalizovaný“ režim se sice přihlásil k národním tradicím, avšak po svém. Místo československé vlajky, pražského a bratislavského hradu účastník poštovní služby spatřil alegorickou postavu ženy – republiky s nezřetelnými zástavami v pozadí. Vše v decentní ocelově modrošedé. O to výrazněji však vystoupily ústřední prvky skladby v nepřehlédnutelně rudé úpravě – státní znak a hvězda. Heraldický lev (s pozměněným symbolem Slovenska na prsou) v režimně ideologizované úpravě husitské pavězy¹⁸ a pěticípou rudou hvězdou zaujímající klíčové místo kompozice. Zadavatel námětu tak nenechával příjemce sdělení na pochybách, kdo je skutečným nositelem a oprávněným dědicem československé státnosti. Autor návrhu Vincent Hložník byl angažován ještě jednou na sklonku osmdesátých let s podobným výsledkem. Alegorie republiky – ženy zůstala. Zřejmě pod vlivem Gorbačovovy perestrojky však nezřetelné zástavy v pozadí na aktuální známce nahradila košatá lípa, zatímco rudá pěticípá hvězda zmizela.

Přestože předložený příspěvek preferuje rozbor zvolené tematiky, připomeňme v meto-
dickém kontextu alespoň nejdůležitější pravidla uplatnění ikonického textu: Popis obrázku (oso-
by, předměty, symboly místa, – a jejich uspořádání). Analýza (Jak jsou osoby atd. ztvárněny?
Význam symbolů? Na koho se svým sdělením obrací známka?). Interpretace (Za jakým účelem,
cíle tvůrce nebo objednavatele dílo vzniklo, co a proč nebylo zobrazeno?). Žáci mohou plnit
následující úkoly sloužící zejména k fixaci respektive opakování učiva: Seřaďte známky chro-
nologicky podle vyobrazených událostí. Seřaďte známky podle uvedení do oběhu. Můžeme zji-
šťovat znalosti žáků o vyobrazených událostech, druh média ze kterého mají o událostech či oso-
bách informace a zadávat drobné úkoly z médií (internet apod.) na prohloubení těchto informací.

Reflexi historických dějů lze podporovat námětovou filatelií a zároveň i řešit základní žákov-
ský úkol – správnou orientaci v čase při uspořádání netříděného filatelistického materiálu s odli-
šením dobových a připomínkových emisí. Posílí u žáků dovednosti v oblasti poznatkové,
odborně oborové i komunikační. Známková produkce mnoha desetiletí přirozeně nabízí nej-
různější, na sobě nezávislé, úkoly odstupňované náročností. Ať už budou známky pouze řadit,
a tak procvičit znalosti chronologie nebo se pokusí reflektovat politické a režimní manipulace
s jednotlivými tématy.

Obecný proces školní edukace může podpořily boj proti pasivnímu přijímání vizuálních
informací, za rozpoznávání jejich vnitřních hodnot, které spočívají ve významech, vztazích
a analogiích.

Závěrem

Totalitní režimy představují součást naší historie. Mezi náročné úkoly vyučujících dějepisu
a občanské výchovy resp. mediální výchovy proto, ať už explicitně či nepřímou patří kvalifikov-
vaný výklad jejich ideologie, praxe nebo symbolů. Porozumění, vedoucí prohloubení historické-
ho vědomí žáka, zároveň posílí jeho kritický přístup vůči těm, kteří je praktikují i v současnosti.

¹⁸ S příchodem nové ústavy v roce 1960 byl zaveden modifikovaný státní znak se štítem v podobě červené, zlatě orámo-
vané husitské pavězy. Stříbrný dvouocasý lev ve skoku se zlatou zbrojí zůstal, ovšem bez koruny, jež byla nahrazena
rudou, žlutě orámovanou, hvězdou. Do středového štítu byl umístěn červený zlatě orámovaný štít, na němž vystu-
puje modré pohoří Kriváň. Autor známkové kompozice úpravy ofenzivně využil a motiv rudé hvězdy situoval hned
dvakrát.

Ač ztrácí s nástupem technologií 21. století poštovní známka nevyhnutně pozici v oblasti spojů a komunikací, její historický úděl v oblasti propagace a propagandy může být vhodně využita právě v dějepisné edukaci. I z těchto důvodů, představuje předkládaný text dílčí nástin, tentokrát spíše teoretických, východisek uplatnění filatelistického materiálu pro výuku. Problematika úzce souvisí s rozvojem heuristických aktivit žáků, které se při práci společně s dalšími obrazovými prameny jako jsou plakáty či fotografie podílejí na rozvoji mediální gramotnosti a historického vědomí. V daném případě tedy osvojení úsporného jazyka propagandy a typických vlastností, kterými k nám promlouvá právě poštovní známka z konkrétní dějinné etapy. Úspěšný výsledek této alternativní aktivity vyučujícího nepochybně podpoří vhodné uplatnění metod mediální výchovy a elementárních analytických postupů, se kterými jsou žáci seznamováni v rámci školního dějepisu. Poté i prostřednictvím nenápadné poštovní ceniny mohou snáze rozpoznat a pochopit nejen mechanismy propagandy, ale i procesy deformování nebo vykořeňování našich národních státních kořenů a tradic. Poštovní známka tak má šanci opustit roli pasivní ilustrace, a získá-li své místo v analyticko-receptivních nebo tvořivých činnostech žáků, bude to pozice, která jí právem dávno náleží.

PhDr. Kamil Štěpánek, CSc.
katedra historie
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 9
603 00 Brno
Česká republika
e-mail: stepanek@ped.muni.cz

CO LZE ŘÍCI O AUTOROVI JAKUBOVA LISTU

PETR MAREČEK

The Letter of James, which provides clear instructions for a successful life, undoubtedly belongs among the most important books of the New Testament. This New Testament book, which has for the most part been overlooked in the history of the Church, has become in recent decades the focus of researchers who have been trying to rehabilitate it. At present, including the latest literature, it can be observed that among these exegetes the question of the authorship of this letter is still very much disputed. Our study aims to discuss this issue, to become acquainted with the positions of various exegetes and to present arguments for the most likely identity of the author of the Letter of James. The study is divided into three main parts. The first part surveys those bearers of the name James who are mentioned in the New Testament. The other two parts discuss the two basic positions regarding the authorship of the Letter of James that are advocated among the scholars. The second part deals with the opinion that the author of the Letter of James is a known James from an early period of the church – James, the Lord's brother. While the third part deals with the view that the author is an unknown Hellenistic Jewish Christian. After comparing the arguments the study suggests that the Letter of James can be considered a pseudo-epigraphic writing, the author of which is an educated Hellenistic Jewish Christian, who had had an extensive Greek education.

Key words: The Letter of James; Catholic Epistles; authorship of James.

List Jakubův, který byl v dějinách církve všeobecně přehlížen, náleží nepochybně mezi nejvýznamnější knihy Nového zákona. Tento list, který je jednou z nejobtížněji chápaných biblických knih, je z mnoha hledisek unikátním spisem v rámci Nového zákona. Nenalezneme v něm sice výslovné úvahy o utrpení, smrti a vzkříšení Ježíše Krista, tj. výpovědi o zvěsti spásy, avšak z hlediska projednávání sociálně etické nauky jej můžeme považovat za velmi významné a naprosto aktuální dílo. List Jakubův, který se řadí do souboru sedmi listů (Jak, 1–2 Petr, 1–3 Jan a Jud)¹ označovaného od doby Eusebia jako „katolické listy“ (HE² 2,23,24–25; 6,14,1), je novozákonní knihou, která jako jedna z posledních si vydobyla nespornou pozici v kánonu Nového zákona. Pokud jde o znalost Jakubova listu a jeho kanonické hodnocení na Východě, první jisté stopy poskytuje teprve křesťanský filolog a teolog Origenes z Alexandrie (* asi 185, † asi 253), který Jakubův list výslovně cituje a který ho počítá k „Písmu“ (viz níže). Na Východě zařazení Jakubova listu do kánonu v Egyptě dosvědčuje 39. velikonoční list alexandrijského patriarchy Atanáše z roku 367³ a jeho přijetí do kánonu v Sýrii dokumentuje syrský překlad Pešita z počát-

¹ Zkratky biblických knih jsou podle *Nový zákon*. Text užívaný v českých liturgických knihách přeložený z řečtiny se stálým zřetelem k Nové Vulgátě, Kostelní Vydří 1998, s. 7–9.

² HE = EUSEBIO DI CESAREA: *Storia ecclesiastica, e i martiri della Palestina*, testo greco con traduzione e note di Giuseppe del Ton. Roma – Parigi – Tournai – New York 1964.

³ Viz dále GALLAGHER, E. L. – MEADE, J. D.: *The Biblical Canon Lists from Early Christianity. Text and Analysis*. Oxford 2017, s. 118–129.

ku 5. století.⁴ Na Západě dvě provinční synody v Hippo Regius (393)⁵ a Kartágu (397)⁶ přispěly k tomu, že Jakubův list byl zařazen do kánonu.⁷ Třebaže se v 2. polovině 4. století Jakubův list bezpečně začlenil do Nového zákona, Jeroným (* asi 347, † 420), jeden z nejvýznamnějších církevních Otců a učitelů církve, který jej zahrnul do svého latinského překladu – *Vulgáty*, a který ho často citoval ve svých spisech,⁸ neopomenul 200 let trvající pochybnost ohledně autentičnosti jeho autorství. V roce 392/393⁹ Jeroným sděluje: „Jakub, nazývaný bratr Páně ... napsal jeden list, který patří mezi sedm katolických listů. Říká se, že byl zveřejněn jiným člověkem pod jeho jménem, i když během času pomalu si získal vážnost (*De viris illustribus* 2; PL¹⁰ 23,609).¹¹ V období reformace se nejen objevují pochybnosti ohledně autentičnosti autorství Jakubova listu (Erasmus Rotterdamský [* 1466, † 1536], kardinál Kajetán [* 1469, † 1534]), které vznikly již v období patristiky, avšak rovněž začíná ostrá kritika ohledně obsahu tohoto listu. Teologická kritika Jakubova listu ze strany Martina Luthera (* 1483, † 1546), který ho považoval za „vpravdě slaměnou epistolu, jež v sobě nemá žádný evangelní ráz“,¹² byla mnohými protestanty zcela přijata, avšak byli i tací, kteří ji zmírnili nebo ji dokonce odmítli – např. Philipp Melanchthon (* 1497, † 1560), Jan Kalvín (* 1509, † 1564) a Ulrich Zwingli (* 1484, † 1531).¹³ V 19. století námitka proti Jakubovu listu z dogmatických důvodů (Martin Luther: neslučitelnost s pavlovským evangeliem)¹⁴ byla vystřídána pochybností ohledně historické autentičnosti (list je považován za nepravý především z jazykových důvodů: dovednou řečtinu nelze přisoudit Jakobovi, bratru Páně) a zařazením jeho vzniku na konec prvního nebo na začátek druhého století.¹⁵ Od počátku 20. století vědecké studie a komentáře upínají pozornost k historii forem a redakce a znovu se otvírá diskuse ohledně historického a literárního původu Jakubova listu.¹⁶ V posledních desetiletích se novozákonní badatelé snaží obraz Jakubova listu vylepšit a jeho pozici rehabilitovat.¹⁷ Závěr

⁴ ALAND, B. – JUCKEL, A.: *Das Neue Testament in syrischer Überlieferung, I, Die Großen Katholischen Briefe*. Berlin 1986, s. 27–32; SIKER, J. S.: *The Canonical Status of the Catholic Epistles in the Syriac New Testament*. The Journal of Theological Studies 38, 1987, s. 311–329.

⁵ FILIPPI, A. – LORA, E. (eds.): *Enchiridion biblicum, documenti della chiesa sulla Sacra Scrittura. Edizione bilingue*. Bologna 1994, s. 20–23.

⁶ SOUTER, A.: *The Text and Canon of the New Testament*. New York 1913, s. 220–221.

⁷ Srov. CHAINE, J.: *L'Épître de saint Jacques*. Paris 1927, s. XXIV; FRANKEMÖLLE, H.: *Der Brief des Jakobus*, I. Gütersloh 1994, s. 99.

⁸ Např. Jak 2,10 v *Commentarius in Ecclesiasten* 9 (PL 23,1090); Jak 3,5 v *Commentaria in Isaiam* 18,66 (PL 24,689); Jak 1,16–17 v *Adversus Jovinianus* 1,39 (PL 23,266).

⁹ BOOTH, A. D.: *The Chronology of Jerome's Early Years*. Phoenix 35, 1981, s. 237–259, zde s. 241.

¹⁰ PL = MIGNE, J.-P. (ed.): *Patrologiae cursus completus, series Latina*, 221 sv. Paris 1841–1855.

¹¹ Skutečnost, že Jakubův list byl znám v římské církvi jako vážený spis již před rokem 392/393, dosvědčují jeho citace u Pelagia (* 360, † 418). Srov. YATES, J.: *The Canonical Significance of the Citations of James in Pelagius*. Ephemerides theologicae Lovanienses 78, 2002, s. 482–489.

¹² Srov. LUTHER, M.: *Vorrede auff das neue Testament (1546)*. In: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel (WA DB), Bd. 6. Weimar 1931, s. 10.

¹³ WIKENHAUSER, A. – SCHMID, J.: *Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg 1973, s. 567–568.

¹⁴ Srov. LUTHER, M.: *Vorrede auff die Episteln Sanct Jacobi vnnd Judas (1522)*. In: D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel (WA DB), Bd. 7. Weimar 1931, s. 384–385.

¹⁵ DE WETTE, W. M. L.: *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in die kanonischen Bücher des Neuen Testaments*. Berlin 1834, s. 266; HOLTZMANN, H. J.: *Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament*. Freiburg 1892, s. 335–336. JÜLICHER, A.: *Einleitung in das Neue Testament*. Tübingen 1906, s. 192–193 uvádí možný vznik listu mezi 125–150 po Kr. Podrobný výčet autorů z 19. století poskytuje JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 146–152.

¹⁶ DIBELIUS, M.: *Der Brief des Jakobus*. Göttingen 1921 (poslední: 6. vyd. v roce 1984).

¹⁷ Srov. VON GEMÜNDEN, P. – KONRADT, M. – THEIBEN, G. (eds.): *Der Jakobusbrief. Beiträge zur Rehabilitation der „strophernen Epistel“*. Münster 2003.

20. století a začátek 21. století je ve znamení aplikací nových metod na Jakubův list, které upřednostňují strukturální, lingvistickou a rétorickou analýzu textu.¹⁸ Mezi badateli jednou stále velmi diskutovanou otázkou je autorství Jakubova listu. V současné době včetně nejnovější literatury lze pozorovat, že se objevují jak důrazní obhájci autorství tohoto spisu Jakubem, bratrem Páně, tak rozhodní odpůrci tohoto pohledu. Naše studie si klade za cíl projednat problematiku autorství Jakubova listu, seznámit s pozicemi rozličných exegetů a předložit argumenty pro nejpravděpodobnější identitu autora tohoto listu. Studie se člení na tři hlavní části. V první části budou představeni nositelé jména Jakub, kteří jsou zmíněni v Novém zákoně. Další dvě části proberou základní dvě pozice ohledně autorství Jakubova listu, které jsou mezi badateli zastávány. Druhá část projedná přesvědčení, že autorem Jakubova listu je známý Jakub z raného období církve, zatímco třetí část se bude zabývat názorem, že autorem Jakubova listu je neznámý helénistický židokřesťan. V závěru studie bude na základě porovnání argumentů pro obě dvě mínění upřednostněno to, které se jeví jako přesvědčivější.

1. Jakubové v Novém zákoně

Jméno Ἰάκωβος „Jakub“, který se vyskytuje celkem 42krát v NZ, je počítanou formou nesklonného hebrejského jména יַעֲקֹב (יַעֲקֹב), „Jáko“, které se objevuje 27krát v Novém zákoně k označení syna Izáka (srov. např. Mt 8,11) a otce Josefa (Mt 1,16) a které zahrnuje význam „zachycující patu“ (viz Gn 25,26).¹⁹ V Novém zákoně nalezneme pět mužů, kteří jsou nositeli jména Ἰάκωβος „Jakub“.

Prvním jmenovaným Jakubem v Novém zákoně je Jakub syn Zebedeův, který byl rybářem na Genezaretském jezeře. Tento Jakub, který byl se svým bratrem Janem Ježíšem povolán, aby se stal jeho učedníkem (Mk 1,19–20; srov. Mt 4,21–22; viz též Mk 1,29 a Lk 5,10), je často nazýván přízviskem „Větší/Starší“ k odlišení od Jakuba „Menšího/Mladšího“ v Mk 15,40. Jakub Zebedeův náležel do skupiny dvanácti učedníků (Mk 3,17; srov. Mt 10,2; Lk 6,14; Sk 1,13). Podle Mk 3,17 Ježíš dal Jakubovi a jeho bratru Janovi jméno Βοανηργής „Boanerges“, což je interpretováno vyjádřením υἱοὶ βροντῆς „synové hromu“. Možná toto označení obdrželi v souvislosti se vznětlivostí jejich povahy (srov. Lk 9,54).²⁰ Z evangelní tradice je patrné, že Petr, Jakub a Jan zastávali zvláštní roli jako očití svědkové významných událostí: vzkříšení Jairovy dcery (Mk 5,37; srov. Lk 8,51); Ježíšovo proměnění (Mk 9,2; srov. Mt 17,1; Lk 9,28), Ježíšova modlitba v Getsemanech (Mk 14,33; srov. Mt 26,37). V Mk 13,3 se dotazují Petr, Jakub, Jan a Ondřej na okamžik a znamení toho, že nastávají události konce času. Oba Zebedeovi synové vystupují zejména do popředí ve dvou scénách: v Lk 9,54, kdy Ježíš na své cestě do Jeruzaléma není přijat v jedné samařské vesnici a kdy Jakub a Jan chtějí svolat z nebe oheň na její obyvatele; a v Mk 10,35–45, kdy po třetí Ježíšově předpovědi utrpení žádají od něj místa po jeho pravici a jeho levičce v jeho slávě. V Sk 12,2 je s velkou stručností zmíněna mučednická smrt Jakuba, kdy král Herodes Agrippa I. (* 10 př. Kr., † 44 po Kr.), vnuk Heroda Velikého, ho nechal popravit (asi v roce 44 po Kr.). Herodes Agrippa I. měl právo vynést rozsudek smrti a odsoudil Jakuba podle římské

¹⁸ Krátký přehled historie bádání Jakubova listu od konce 20. století nabízí ASSAËL, J. – CUVILLIER, É.: *L'Épître de Jacques*. Genève 2013, s. 135–142.

¹⁹ Srov. HELLER, J.: *Výkladový slovník biblických jmen*. Praha 2003, s. 233 a 512.

²⁰ Srov. BALZ, H.: Βοανηργής. In: Balz, H. – Schneider, G. (eds.): *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, I. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1980, sl. 535.

zvyklosti k popravě mečem.²¹ Jedná se očividně o popravu nedbající zákonů bez procesního řízení.²² Důvod Herodova počínání není uveden.²³

Druhým nositelem jména Jakub v Novém zákoně je Jakub, syn Alfeův, který byl rovněž jedním z dvanácti Ježíšových učedníků (Mk 3,18; srov. Mt 10,3; Lk 6,15; Sk 1,13). Není totožný ani s „Jakubem Mladším“ (Mk 15,40; 16,1)²⁴ a ani s „Jakubem, bratrem Páně“ (Mk 6,3; srov. Mt 13,55; dále pak Sk 12,17; 15,13; 21,18; 1 K 15,7; Gal 1,19; 2,9.12). Podle části textové tradice (D Θ ¹³ 565 it – svědky tzv. západního typu textu),²⁵ není celníkem, kterého Ježíš volá k následování, Lévi, syn Alfeův, nýbrž Jakub, syn Alfeův. Jedná se však o dodatečnou korekturu, která nastala pod vlivem textu Mk 3,18.²⁶

Třetí postavou v Novém zákoně, která má jméno Jakub, je Jakub, (syn)²⁷ Marie, který je označen jako μικρός „Mladší“ (ČLP; KMS), „Menší“ (Bible 21; BKR)²⁸ a kterého uvádí evangelista Marek v Mk 15,40 (srov. Mt 27,56; Lk 24,10) a 16,1.²⁹

Čtvrtým vlastníkem jména Jakub je otec apoštola Judy, který je zmíněn v Novém zákoně pouze dvakrát, a to v souvislosti s výčtem seznamu sboru dvanácti Ježíšových učedníků (Lk 6,16; Sk 1,13).

Poslední postavou v Novém zákoně, která nese jméno Jakub, je jeden z Ježíšových „bratří“, jejichž jména uvádí Matousovo a Markovo evangelium (Mk 6,3: Jakub, Joses,³⁰ Juda, Šimon; Mt 13,55: Jakub, Josef, Šimon, Juda). Zmínky o Ježíšových „bratřích“ nalezneme též ve čtvrtém evangeliu (Jan 2,12; 7,3–5.10) a u apoštola Pavla (1 Kor 9,5).³¹ Tento Jakub, „bratr Páně“ (Gal 1,19), zastával význačné postavení v prvotní církvi v Jeruzalémě (Sk 12,17; 15,13; 21,18; 1 Kor 15,7; Gal 1,19; 2,9.12).

²¹ BLINZLER, J.: *Rechtsgeschichtliches zur Hinrichtung des Zebedäiden Jakobus (Apg xii,2)*. Novum Testamentum 5, 1962, s. 191–206 se domnívá, že Jakub Zebedeův s největší pravděpodobností nebyl vyslýchán a odsouzen samotným králem Agripou I., nýbrž jeruzalémskou veleradou, ovšem s plným souhlasem a možná pod určitým aktivním spolupůsobením krále.

²² STRACK, H. L. – BILLERBECK, P.: *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash*, II. München 1924, s. 706; HAENCHEN, E.: *Die Apostelgeschichte*. Göttingen 1977, s. 367.

²³ Zprávu s legendárním charakterem uvádí Klement Alexandrijský v *Hypotyposeis* VII (ztracený komentář Písma o osmi knihách), jak ji zaznamenal Eusebius ve svých Církevních dějinách (HE 2,9,2–3).

²⁴ Jeho otec se v Jan 19,25 jmenuje Kleofáš, nikoli Alfeus.

²⁵ NESTLE – ALAND, *Novum Testamentum Graece*. Aland, B. et al. (eds.), Stuttgart 2012, s. 108.

²⁶ METZGER, B. M.: *A Textual Commentary on the Greek New Testament*. Stuttgart 2000, s. 66.

²⁷ Není jisté, zda vyjádření Μαρία ή Ἰακώβου τοῦ μικροῦ καὶ Ἰωσήφ τοῦ μήτηρ v Mk 15,40 zmiňuje jednu nebo dvě ženy. Pokud je míněna jedna žena, pak by Marie byla matkou Jakuba „menšího/mladšího“ a jeho bratra Joseta. Zdá se, že paralelní místo v Mt 27,56 (Μαρία ή τοῦ Ἰακώβου καὶ Ἰωσήφ μήτηρ) zmiňuje pouze jednu ženu (srov. Mt 27,61) a představuje tak Marii jako matku Joseta. NIEDERWIMMER, K.: *Ἰακώβος*. In: Balz, H. – Schneider, G. (eds.): *Exegetisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, II. Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1981, sl. 411–415, zde sl. 415.

²⁸ Přízvisko, které se může vztahovat k jeho malé postavě nebo k mladšímu věku. MICHEL, O.: *μικρός κτλ.* In: Kittel, G. – Friedrich, G. (eds.): *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, 4. Stuttgart – Berlin – Köln 1942, s. 650–661, zde s. 652–653.

²⁹ BLINZLER, J.: *Die Brüder und Schwestern Jesu*. Stuttgart 1967, s. 145 uvádí, že Jakub a Joses (Mk 15,47) byli synové Marie; ona nebo její manžel byli příbuzní s Ježíšovou rodinou, avšak druh tohoto příbuzenství není možné již zjistit. Něco by mohlo nasvědčovat, že otec Jakuba a Josese mohl snad být Mariiným bratrem.

³⁰ Jméno Ἰωσήφ „Joses“ je sklonná forma hebrejského jména Josef. Srov. BLASS, F. – DEBRUNNER, A. – REHKOPF, F.: *Grammatik des neutestamentlichen Griechisch*. Göttingen 1990, § 53,2.

³¹ Ve východní církvi je rozšířený názor, že Ježíšovi „bratři“ jsou Josefovy děti z jeho dřívějšího manželství. Tento výklad se opírá o svědectví *Protoevangelia Jakubova* (8,3; 9,1–2; 17,1–2; 18,1), které je z 2. poloviny 2. století. V katolické církvi převládá mínění, že Ježíšovi „bratři“ (a „sestry“) jsou jeho vzdálenější příbuzní: „bratřanci“ (a „sestřence“). Tento pohled zastával již ve 4. století Jeroným, který vystoupil proti názoru římského laika Helvidia, jenž pokládal tyto „bratry“ (a „sestry“) za Ježíšovy vlastní sourozence. (*Adversus Helvidium* 13–14 [PL 23,195–197]). Srov. OBERLINNER, L.: *Brüder und Schwestern Jesu*. In: Kasper, W. et al. (eds.): *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Freiburg – Basel – Wien 2006, sl. 713–714.

2. Autor listu – známý Jakub z raného období církve

Na základě sebestřednění autora Jakubova listu jako „služebník Boha a Pána Ježíše Krista“ (Jk 1,1) a rázného způsobu, se kterým píše, je možné se domnívat, že se list chce představit jako spis proslulé osoby.

Pokud jde o Jakuba Zebedeova, pouze ojediněle byl považován za autora tohoto listu.³² O tomto Jakobovi víme, že byl popraven Herodem Agrippou I. kolem roku 44 po Kr. (srov. Sk 12,2). Z tohoto důvodu je ho třeba vyloučit z možnosti být autorem listu, neboť list Jakubův zřejmě předpokládá pozdější situaci uvnitř dějin prvotní církve. Kromě toho si lze všimnout, že autor při uvedení svého jména používá všeobecný titul „služebník Boží a Ježíše Krista“ (Jak 1,1) a nenárokuje si titul apoštola.

Jakub Alfeův, o kterém se z Nového zákona dovídáme pouze jeho jméno v seznamu apoštolů, byl v západní církvi³³ (ne ve východní)³⁴ ztotožněn s Jakubem, bratrem Páně (ještě dnes se slaví jejich společný svátek 3. května).³⁵ Proti tomuto názoru nicméně stojí skutečnost, že Ježíšovi příbuzní během jeho pozemského působení vůči němu zaujíмали odstup (srov. Mk 3,21–22.31–35; Jan 7,5).³⁶ Kromě toho v Novém zákoně jsou Ježíšovi příbuzní vždy odlišeni od skupiny Dvanácti (Sk 1,13–14; 1 Kor 9,5; 15,5–8).³⁷ Nakonec pak lze uvést, že Jakub Alfeův se ve všech novozákonních seznamech apoštolů objevuje s patronymickým dodatkem, což stojí též proti identifikaci s Jakubem, bratrem Páně. V dnešní době většina biblistů oprávněně rozlišuje Jakuba Alfeova a Jakuba, bratra Páně, jako dvě osoby.³⁸

Co se týče dalších dvou Jakubů – otce apoštola Judy (Lk 6,16; Sk 1,13), a syna Marie (Mk 15,40; Mt 27,56; srov. Mk 16,1; Lk 24,10), není nám známo nic bližšího o nich. Tento list nebyl nikdy s nimi spojen. Jakub „Mladší“, syn Marie, je však někdy ztotožňován s Jakubem, bratrem Páně,³⁹ nebo s Jakubem, synem Alfeovým.⁴⁰

³² Isidor ze Sevilly (PL 83,151 a 85,540); Pseudo-Epiphanius (srov. SCHERMANN, T. (ed.): *Prophetarum vitae fabulosae. Indices apostolorum discipulorumque domini*. Leipzig 1907, s. 109); Dante Aligieri, *Paradiso*, 25; subscriptio ve starolatině předkladu – Codex Corbeiensis: „explicit epištola Jacobi filii Zaebedei“. Srov. dále ZAHN, T.: *Einführung in das Neue Testament*, I. Leipzig 1906, s. 75–76; ROPES, J. H.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle of St. James*. Edinburgh 1991 (= 1916), s. 45; ALLISON, jr. D. C.: *A critical and exegetical commentary on the Epistle of James*. New York, NY 2013, s. 114, pozn. 6; METZNER, R.: *Der Brief des Jakobus*. Leipzig 2017, s. 3, pozn. 21. Z novodobých autorů považuje Jakuba Zebedeova za autora Jakubova listu např. MEINERTZ, M.: *Der Jakobusbrief und sein Verfasser in Schrift und Überlieferung*. Freiburg 1905, s. 286–287.

³³ Takto již Jeroným (*Adversus Helvidium* 12–13; PL 23,195–196).

³⁴ Církev řecká slaví svátek Jakuba Alfeova dne 9. října, zatímco svátek Jakuba, bratra Páně, dne 23. rovněž v témže měsíci. Viz (<https://oca.org/saints/lives/2017/10/09/102916-apostle-james-the-son-of-alphaeus> citováno 12. 1. 2017; <https://oca.org/saints/lives/2017/10/23/103039-apostle-james-the-brother-of-the-lord> citováno 12. 11. 2017).

³⁵ Viz TARZIA A. (ed.): *Svatí na každý den: historie, spiritualita, umění: duben – květen – červen*. Kostelní Vydří 2010, s. 164–165. Totožnost obou Jakubů z novějších autorů dokazují zejména SUŠIL, F.: *List sv. Jakoba apoštola*. In: *Písmo svaté Nového Zákona*. Praha 1872, s. 134; BELSER, J. E.: *Die Epistel des heiligen Jakobus*, Freiburg im Breisgau 1909, s. 1–8; CHAINE, J.: *L'Épître de saint Jacques*. Paris 1927, s. XXX–XXXI.

³⁶ Viz dále PERAL, L. Á. M.: *A la búsqueda de identidades: Santiago el Zebedeo, Santiago el de Alfeo, Santiago de Nazaret*. Estudios bíblicos 67, 2009, s. 111–160.

³⁷ Rovněž text Gal 1,19 neuvádí protiklad, jelikož vyjádření *ei mē* nemusí být pouze chápáno inkluzivně („kromě“), avšak může mít rovněž odporovací význam „nýbrž jen“ (srov. Mt 12,4; Lk 24,26; Řim 14,14; Sk 9,4). Srov. např. TICHÝ, L.: *List Galatským*. Praha 2016, s. 32–33.

³⁸ CALVIN, J.: *Commentaries on the Catholic Epistles*, překlad J. Owen. Edinburgh 1855, s. 277 tvrdí, že Jakub Alfeův může být autorem Jakubova listu.

³⁹ MÜLLER, F.: *Der Jakobusbrief*. Basel – Freiburg – Wien 1987, s. 9.

⁴⁰ PRENTICE, W. K.: *James the Brother of the Lord*. In: Coleman-Norton, P. R. (ed.): *Studies in Roman Economic and Social History*. Princeton, NJ 1951, s. 144–151 ztotožňuje Jakuba, bratra Páně, nejen s Jakubem Alfeovým, avšak rovněž s Jakubem „Menším“.

Z novozákonních nositelů tohoto jména tudíž přichází s vážností v úvahu jako autor Jakubova listu pouze Jakub, bratr Páně. Tento pohled podporuje okolnost, že autor při uvedení svého jména sice používá všeobecný titul „služebník Boží a Ježíše Krista“ (Jak 1,1), avšak nenárokují si titul apoštola, kterého se mohli domáhat např. oba dva nositelé tohoto jména ve sboru dvanácti Ježíšových učedníků.

Jakub, bratr Páně, byl s největší pravděpodobností jedním ze čtyř Ježíšových „bratří“, kteří jsou uvedeni v Mk 6,3 (srov. Mt 13,55) a kteří byli Ježíšovými blízkými příbuznými. Skutečnost, že Jakub je v Mk 6,3 (srov. Mt 13,55) jmenován jako první, může pravděpodobně naznačovat, že byl nejstarším z nich⁴¹ a že tak zastával vůdčí postavení mezi nimi.⁴² Podle Mk 3,21–22.31–35 se stavěl s nechápavostí vůči Ježíšovu veřejnému pozemskému působení a podle Jan 7,3–10 dokonce zaujímal postoj nevěry v jeho mesiášství. Ke křesťanskému společenství se připojil teprve po smrti a vzkříšení Ježíše Krista. Jako jeden z „jeho bratří“ snad náležel podle Sk 1,14 již ke křesťanské komunitě před událostí letnic. Apoštol Pavel uvádí Jakuba v seznamu svědků zjevení vzkříšeného Ježíše Krista v 1 Kor 15,7. O zjevení vzkříšeného Krista Jakubovi se však nezmiňují ani evangelia a ani Skutky apoštolů. Teprve apokryfní spis *Evangelium Hebrejců*, který vznikl v první polovině druhého století v Egyptě, zaznamenává tuto událost.⁴³ Často se předpokládá, že toto zjevení vzkříšeného Krista bylo spojeno s jeho obrácením.⁴⁴

Uvnitř prvotní církve neustále rostl vliv bratra Páně. Již apoštol Pavel se s ním setkal při své první návštěvě Jeruzaléma (srov. Gal 1,19). Pronásledování prvotní církve za Heroda Agrippy I., kdy byl popraven Jakub Zebedeův, a útěk apoštola Petra z Jeruzaléma (srov. Sk 12,1–17) vedly v letech 43–48 po Kr. k výrazným změnám ve struktuře vedení prvotní církve. Zdá se, že Jakub zastával jako významný křesťan přední postavení v církevní obci v Jeruzalémě (Sk 12,17). Z důvodu rozlišení od obou apoštolů, kteří měli jméno Jakub, a na základě úzkého příbuzenského vztahu s Ježíšem obdržel přízvisko „bratr Páně“, což se stalo v brzké době čestným jeho titulem. Přízvisko „bratr Páně“ je použito v Novém zákoně pro Jakuba pouze v Gal 1,19. V době apoštolského sněmu v Jeruzalémě kolem r. 49 zastávala trojice „Jakub, Petr a Jan – uznávané sloupky“ (Gal 2,9) vedoucí postavení v jeruzalémské církevní obci. Zda v této době měl Jakub již vůdčí postavení, jak může naznačovat text v Sk 15,13–22, nelze s jistotou stanovit. Zdá se, že po Petrově odchodu z Jeruzaléma do Antiochie (Gal 2,11–14) převzal vedení v obci.⁴⁵ Jeho vliv se neomezoval pouze na Jeruzalém, ale dosahoval až do Antiochie, jak dokládá Gal 2,12–13. Možná, že rovněž v omezené míře podnikl misijní cesty mimo území Palestiny (srov. 1 Kor 9,5). Když Pavel přišel do Jeruzaléma (asi v roce 58 po Kr.) se sbírkou od pohanokřesťanských obcí ve prospěch tamějších chudých křesťanů, setkává se již jen s Jakubem (Sk 21,18).

Podle Klementa Alexandrijského (* 140/150 po Kr., † před 215/216), jak zaznamenal Eusebius (HE 2,1,2), byl Jakub prvním jeruzalémským biskupem (srov. též HE 3,5,2; 4,5,3; 7,19).⁴⁶

⁴¹ FRANKEMÖLLE, H.: *Der Brief des Jakobus*, I. Gütersloh 1994, s. 47.

⁴² DUPOND, J.: *Les Actes des Apôtres*. Paris 1964, s. 118 v poznámce k Sk 12,17 uvádí: „Sa qualité de chef de la famille du Seigneur a fait de lui le chef naturel du groupe „hébreu“ des chrétiens de Jérusalem.“

⁴³ DUS, J. A. – POKORNÝ, P. (eds.): *Novozákonní apokryfy I. Neznámá evangelia*. Praha 2001, s. 191: „Pán však, když předal knězovu služebníkovi lněné plátno, šel k Jakubovi a zjevil se mu (Jakub totiž přísahal, že nebude jíst chléb o té hodiny, kdy pil z kalicha Páně, dokud ho neuvidí, jak vstává z mrtvých). A opět o něco dále: ‘Přineste,’ praví Pán, ‘stůl a chléb.’ A ihned se dodává: Vzal chléb a požehnal a rozlámal a podal Jakubovi Spravedlivému a řekl mu: ‘Můj bratře, jez svůj chléb, neboť Syn člověka vstal z mrtvých.’“

⁴⁴ Srov. např. CONZELMANN, H.: *Geschichte des Urchristentums*. Göttingen 1989, s. 28 a 137.

⁴⁵ Skutečnost, že právě příbuzný Ježíše se stal představeným prvotní církevní obce v Jeruzalémě, lze považovat za známku pevného vztahu ve spojitosti s dějinným Ježíšem. Tento pohled může potvrzovat fakt, že po smrti Jakuba byl představeným jeruzalémské obce znovu Ježíšův příbuzný: Kleofášův syn Symeon (srov. Eusebius, HE 3,11,1–2).

⁴⁶ Srov. seznamy biskupů u Eusebia (HE 4,5,3; 5,12,2).

Další dochovaná tradice o jeho osobě je zčásti protikladná a vyznačuje se prvky legendárního charakteru. Podle Josepha Flavie (* 37/38 po Kr., † po 100) byl v roce 62 po Kr. Jakub společně s dalšími neznámými židokřesťany odsouzen za velekňže Anana II. z porušování Zákona k smrti ukamenování (srov. *Ant.* 20,200). Další dvě svědectví o jeho smrti ještě uvádí Eusebius z Césareje (* před 264/265, † před 339/340). Podle *Hypotyposeis* Klementa Alexandrijského byl Jakub svržen z chrámové věže a byl ubit klackem (*HE* 2,23,3). Podle díla *Hypomnēmata* „Paměti“ od Hegesippa († kolem r. 180) měl Jakub, jenž měl přízvisko „Spravedlivý a Oblas“ (*HE* 2,23,7),⁴⁷ být velmi přísným asketou,⁴⁸ který měl právo vstoupit do velesvatyně. Nosil lněný oděv na znamení kněžské důstojnosti a v chrámu často spočíval na kolenou a prosil Boha o odpuštění pro lid. Jelikož neposkytl vyhovující odpovědi na otázky svých protivníků, byl svržen z cimbuří jeruzalémského chrámu. Jelikož mu pád z cimbuří nezpůsobil smrt, byl kamenován a ubit k smrti dřevem. Jeho náhrobek je v blízkosti chrámu (srov. *HE* 2,23,6–18).⁴⁹ Do jaké míry Hegesippova zpráva odráží historickou událost, nelze zcela jasně rozpoznat. Nesmí se ještě opomenout, že popis násilné smrti Jakuba ukamenováním poskytuje též Druhé zjevení Jakubovo (NHC⁵⁰ V/4) z konce 2. stol. po Kr., které však obsahuje porušený text.⁵¹ Za spolehlivý údaj můžeme považovat odkaz na násilnou smrt Jakuba, bratra Páně, v Jeruzalémě, o které se zmiňují jak Josephus Flavius a Hegesippos, tak Klement Alexandrijský a Druhé zjevení Jakubovo (NHC V/4).⁵² Rovněž lze pokládat za historicky věrohodné, že Jakub společně s apoštoly převzal vedení prvotní církve v Jeruzalémě. Tímto Jakubův úřad není chápán jako monarchistický episkopát, ale je na Jakuba pohlíženo jako na způsob *primus inter pares*. Také můžeme počítat s tím, že Jakub měl přízvisko „Spravedlivý“, jak dosvědčují Hegesippos, Klement Alexandrijský a Tomášovo apokryfní evangelium z 2. století (logion 12). Toto přízvisko má původ v židokřesťanském prostředí.⁵³

Za legendární a tendenční je možné považovat roli Jakuba v apokryfně-gnostické literatuře. Evangelium Hebrejců zřetelně prozrazuje tendenci zvláštním způsobem vyzdvihnout postavení Jakuba tím, že je představen jako první svědek Ježíšova vzkříšení (viz naproti tomu 1 Kor 15,7). Podobnou snahu ohledně zdůraznění významu Jakuba vyjevuje Tomášovo apokryfní evangelium (logion 12), které sděluje, že až Ježíš odejde, učedníci mají jít k Jakubovi Spravedlivému, „kvůli němuž vzniklo nebe i země“.⁵⁴ Jakubův význam a jeho autoritu zdůrazňují ještě další apokryfní spisy z 2. století pocházející z Nag Hammádí, které se představují jako zjevení daná skrze Jakuba: Tajná kniha Jakubova (NHC I/2),⁵⁵ První zjevení Jakubovo (NHC V/3) a Druhé zjevení Jakubovo (NHC V/4), které již bylo výše zmíněno.⁵⁶ Nakonec se pak s Jakubem pojí apokryfní evangelium dětství „Protoevangelium Jakubovo“, jehož nejstarší části mohou pocházet rovněž z 2. století.⁵⁷ Všechny tyto apokryfní spisy nepochybně sehrály důležitou roli při konečném zařa-

⁴⁷ Hegesippos sám interpretuje tajuplné jméno „Oblas“ pomocí vyjádření *περιοχη τοῦ λαοῦ* „ochranná tvrz lidu“ (Eusebius, *HE* 2,23,7).

⁴⁸ „Vino ani opojné nápoje nepil, rovněž nejedl maso ze živočichů; nůžky se nedotkly nikdy jeho hlavy, nemazal se olejem a ani se nekoupal“ (*HE* 2,23,5).

⁴⁹ Pokud jde o Jakubův hrob v údolí Josaphat podle starobylé tradice, viz MILIK, J. T.: *Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes*. Revue biblique 67, 1960, s. 561.

⁵⁰ NHC = kodex z Nag Hammádí (následuje číslo kodexu, lomítko a číslo spisu).

⁵¹ DUS, J. A. (ed.): *Novozákonní apokryfy III. Proroctví a apokalypsy*. Praha 2012, s. 491.

⁵² Viz dále BÖHLIG, A.: *Zum Martyrium des Jakobus*. Novum Testamentum 5, 1962, s. 207–213.

⁵³ Srov. MUßNER, F.: *Der Jakobusbrief*. Basel – Freiburg – Wien 1987, s. 5–6.

⁵⁴ DUS, J. A. – POKORNÝ, P. (eds.): *Novozákonní apokryfy I. Neznámá evangelia*. Praha 2001, s. 97.

⁵⁵ WILLIAMS, F. E.: *The Apocryphon of James (Introduction and Translation)*. In: Robinson, J. M. (ed.): *The Nag Hammadi Library in English*. Leiden – New York – Köln 1996, s. 29–37.

⁵⁶ Viz dále DUS, J. A. (ed.): *Novozákonní apokryfy III. Proroctví a apokalypsy*. Praha 2012, s. 479–492.

⁵⁷ Viz DUS, J. A. – POKORNÝ, P. (eds.): *Novozákonní apokryfy I. Neznámá evangelia*. Praha 2001, s. 253–269.

zení Jakubova listu do kánonu novozákonních knih. Žádný z těchto apokryfních spisů však nevysvětluje znalost Jakubova listu.

Se zřetelem na pozici Jakuba je možné ho považovat za židokřesťana žijícího přísně podle Zákona, který však není fanatickým zastáncem ritualismu. Nový zákon ho vykresluje spíše jako muže usilujícího o urovnání a zprostředkování. Jakub společně s Petrem a Janem podávají Pavlovi a Barnabášovi – misionářům mezi pohany – „pravici na důkaz společenství“ (Gal 2,7–9). Podle svědectví Sk 15,13–21 si lze všimnout, že Jakub v zásadě souhlasí s Petrovými závěry, dodává k nim ještě doklad z Písma, a jmenuje čtyři klauzule pro křesťany z pohanství,⁵⁸ aby tak umožnil spolužití pohanokřesťanů se židokřesťany v jedné církevní obci.⁵⁹ V Sk 21,18–25 Jakubova rada adresovaná Pavlovi ohledně vzetí na sebe nazirejského slibu má za účel oslabit výtky proti němu. Teprve apokryfní literatura (Evangelium Hebrejců, Tomášovo evangelium, pseudoklementinské spisy⁶⁰ atd.) činí z Jakuba hlavu celé církve a zástupce přísné zákonnosti. Jakub zřejmě osobně žil do své smrti podle židovského zákona, avšak nikdy podle novozákonního svědectví nechtěl vnucovat židovský zákon pohanokřesťanům. Takzvané Jakubovy klauzule (Sk 15,20) nejsou míněny jako „břemeno“, nýbrž naopak jako ústupek.

Třebaže Jakub, bratr Páně, byl jedním z nejvlivnějších členů prvotní církve, znalost Jakubova listu a první doklady jeho kanonického hodnocení nalezneme teprve po roce 200 po Kr. Nejstarší nesporné svědectví poskytuje Origenes z Alexandrie, který Jakubův list jmenovitě cituje,⁶¹ počítá ho k „Písmu“ (cituje Jak 2,26 jako „Písmo“; *Selecta in Psalmos* 30,6 [PG⁶² 12,1300])⁶³ a označuje Jakuba jako „apoštola“ (např. *Commentaria in Epistolam B. Pauli ad Romanos* 9,24 [PG 14,1226]; *Selecta in Psalmos* 65,4 [PG 12,1500]). I když sám Origenes zařadil Jakubův list do svého kánonu (*Homiliae in Librum Jesu Nave* 7,1 [PG 12,857]), odkazuje na něj jako na „list, který je v oběhu pod jménem Jakub“ (*Commentariorum in Evangelium Joannis* 19,6 [PG 14,596]), čímž však naznačuje určité pochybnosti ohledně jeho autenticity.⁶⁴ Podle Eusebia z Cesareje náleží Jakubův list mezi ἀντιλεγόμενα „sporné“, které se přesto těší u většiny vážnosti (HE 3,25,3). Podle jeho svědectví první z takzvaných katolických listů měl být sepsán Jakubem, jeruzalémským biskupem. K tomu však dodává, že tento list „je považován za nepravý. Aspoň ne mnoho ze starých spisovatelů se o něm zmiňovalo, stejně tak jako o tak zvaném listu Judově, který je také jedním z tak zvaných katolických listů. Přece však víme, že tyto spolu s ostatními listy jsou předcítány ve většině církví.“ (HE 2,23,25). Eusebius však sám Jakubův list uznával za pravý a kanonický.⁶⁵ Na Západě dosvědčuje Augustin (* 354, † 430), biskup z Hippa, kanonicitu Jakubova listu (*De doctrina christiana* 2,8;

⁵⁸ Pohanokřesťané se mají varovat „všeho, co je poskvrněno modlářstvím, (dále) smilstva, masa z udušených zvířat a požívání krve“ (Sk 15,20).

⁵⁹ Sotva lze souhlasit s tím, že Jakub při apoštolském koncilu předsedal celému shromáždění, jak se domnívá CULLMANN, O.: *Petrus: Jünger, Apostel, Märtyrer: das historische und das theologische Petrusproblem*, Zürich 1960, s. 55.

⁶⁰ Viz dále např. JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 103–106.

⁶¹ ALLENBACH, J. et al. (eds.): *Biblia Patristica III. Index des Citations et Allusions Bibliques dans la Littérature Patristique. Origène*. Paris 1980 vyjmenovává 105 možných míst citací a narážek Jakubova listu u Origena. Z toho se jedná o nejméně 38 skutečných citátů, z nichž 17 obsahuje přímý odkaz na Jakubův list. Srov. BEMMERL, C.: *Die frühe Rezeption des Jakobusbriefs und die Geschichte des neutestamentlichen Kanons*. *Annali di storia dell'esegesi* 34/2, 2017, s. 513–535, zde s. 522.

⁶² PG = MIGNE, J.-P. (ed.): *Patrologiae cursus completus, series Graeca*, 161 sv. Paris 1857–1866.

⁶³ Jakubův list jako „Písmo“ je uveden též ve fragmentu z katény *Commentarii in evangelium Joannis* 6,13 [GCS 10,488].

⁶⁴ METZGER, B. M.: *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance*. Oxford 1987, s. 151.

⁶⁵ Eusebius sám zmiňuje Jak 2,19 a 5,16 ve svém pojednání *De ecclesiastica theologia* (PG 24,965.976) a cituje z tohoto listu výslovně jako z Písma ve svém komentáři k žalmům *Commentaria in Psalmos* (PG 23,1244).

PL 34,41: totus autem canon Scripturarum ... his libris continetur: ... et una Jacobi...). Používá ho jako ostatní novozákonní knihy⁶⁶ a předpokládá jeho apoštolskou autoritu.⁶⁷

Tradiční názor, že bratr Páně je autorem Jakubova listu, který poprvé dosvědčuje Origenes a který se pevně ujal na konci 4. století, je zastáván rovněž v dnešní době mnohými autory.⁶⁸ Pro připsání autorství listu Jakubovi, bratru Páně jsou uváděny především tyto důvody: 1) Jednoduchost dopisního úvodu hovoří pro Jakuba jako jeho autora, jelikož nějaký pozdější autor by zajiště nenechal nevyužitou příležitost, aby zdůraznil zvláštní autoritu bratra Páně a aby tak propůjčil svému spisu zvláštní důležitost. 2) Obsahová látka týkající se Ježíšova vyučování, na které Jakub výslovně nečiní odkaz, není převzata ze synoptických evangelií, avšak pochází z předsynoptické tradice. 3) Spis vykazuje ještě velmi jednoduchou christologii. 4) Problémy, které zaměstnávaly církevní obce po zničení jeruzalémského chrámu (nastalo v roce 70 po Kr.) a ve druhém století, nehrají v listu žádnou roli. 5) Jmenování „starších církevní obce (dosl. starší církve)“ v Jak 5,14 (οἱ πρεσβύτεροι τῆς ἐκκλησίας) poukazuje na rané období církve; 6) Spis má skrz na skrz židovský tón a na určitých místech odráží známost Palestiny nebo dokonce Galileje.⁶⁹ 7) Spis neobsahuje odůvodnění pro „odklad paruzie“.⁷⁰ 8) Zdá se, že spis byl velmi brzy známý: nepřímo jsou na něj činěny odkazy v 1 Petr,⁷¹ 1 Klem⁷² a v Hermově Pastýři.⁷³

⁶⁶ Augustin mnohokrát uvádí dohromady Gal 5,6 a Jak 2,19–26 k objasnění otázky víry a skutků (viz např. *De fide et operibus* 14,23 [PL 40,212]; *De Trinitate* 15,18 [PL 42,1083]; *De gratia et libero arbitrio* 7,18 [PL 44,892]). Používá Jak 1,17 k tvrzení neměnnosti Boha (viz *De Trinitate* 1,1 [PL 42,821]) a poukázání na skutečnost, že Bůh je zdroj spravedlnosti (viz *De spiritu et littera* 11.22 a 63 [PL 44,207.214 a 242]).

⁶⁷ Srov. dále BERGAUER, P.: *Der Jakobusbrief bei Augustinus und die damit verbundenen Probleme der Rechtfertigungslehre*. Wien 1962, s. 27–28.

⁶⁸ Takto např. ZAHN, T.: *Einleitung in das Neue Testament*, I. Leipzig 1906, s. 72–78; GRÜNZWEIG, F.: *Der Brief des Jakobus*. Wuppertal 1973, s. 17; ADAMSON, J. B.: *The Epistle of James*. Grand Rapids, MI 1976, s. 18–22 a 51; MUßNER, F.: *Der Jakobusbrief*. Basel – Freiburg – Wien 1987, s. 1–8; HENGEL, M.: *Der Jakobusbrief als antipaulinische Polemik*. In: Hawthorne, G. F. – Betz, O. (eds.): *Tradition and Interpretation in the New Testament*. Grand Rapids, MI – Tübingen 1987, s. 264; JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 118–121; HARTIN, P. J.: *James*. Collegeville, MN 2003, s. 16–25; BROSEND II, W. F.: *James and Jude*. Cambridge 2004, s. 4–5; MAIER, G.: *Der Brief des Jakobus*. Wuppertal – Gießen 2004, s. 42; WITHERINGTON III, B.: *Letters and Homilies for Jewish Christians. A Socio-Rhetorical Commentary on Hebrews, James and Jude*. Downers Grove, IL – Nottingham 2007, s. 395–401; BLOMBERG, C. L. – KAMELL, M. J.: *James*. Grand Rapids, MI 2008, s. 27–35; MCCARTNEY, D. G.: *James*. Grand Rapids, MI 2009, s. 8–32; MOO, D. J.: *James. An Introduction and Commentary*. Nottingham – Downers Grove, IL 2009, s. 19–31; MCKNIGHT, S.: *The Letter of James*. Grand Rapids, MI 2011, s. 13–38.

⁶⁹ Poukazuje se na několik míst v listu (Jk 1,6.11; 3,11; 5,7), ze kterých by mohlo být vyrozuměno, že Palestina je zemí, kde byl tento list sepsán. Srov. HADIDIAN, D. Y.: *Palestinian Pictures in the Epistle of James*. Expository Times 63, 1951–1952, s. 227–228.

⁷⁰ Srov. JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 118.

⁷¹ Názor, podle kterého Jakub znal a použil 1 Petr, zastávají např. POPKES, W.: *Der Brief des Jakobus*. Leipzig 2001, s. 39–40; ALLISON, jr. D. C.: *A critical and exegetical commentary on the Epistle of James*. New York, NY 2013, s. 69–70. Existuje též domněnka, že První list Petrův čerpá z Jak. Srov. např. SCHLATTER, A.: *Der Brief des Jakobus*. Stuttgart 1932, s. 67–73. SLEEPER, C. F.: *James*. Nashville, TN 1998, s. 27–28; WITHERINGTON III, B.: *Letters and Homilies for Jewish Christians. A Socio-Rhetorical Commentary on Hebrews, James and Jude*. Downers Grove, IL – Nottingham 2007, s. 397.

⁷² MUßNER, F.: *Der Jakobusbrief*. Basel – Freiburg – Wien 1987, s. 35–36 předpokládá závislost 1 Klem na Jak a vyjmenovává 15 paralelních míst. Tento názor zastávají i další autoři, např. MAYOR, J. B.: *The Epistle of St. James. The Greek Text with Introduction, Notes and Comments*. London 1892, s. li–lii.

⁷³ JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 75–79 se domnívá, že Hermův Pastýř literárně závisí na Jakubově listu. Takto též např. MOO, D. J.: *James. An Introduction and Commentary*. Nottingham – Downers Grove, IL 2009, s. 16.

Tyto argumenty jednoznačně nepotvrzují, že Jakub, bratr Páně, který zastával významnou roli v prvotní církvi, je autorem Jakubova listu. Naprosto jistý důkaz nemáme k dispozici, avšak pro mnohé badatele se tato argumentace jeví směřovat k upřednostnění domněnky, že Jakubův list sepsal právě Jakub, bratr Páně.⁷⁴

3. Autor listu – neznámý helénistický židokřesťan

Velká část exegetů se domnívá, že Jakubův list je pseudoepigraf, který byl napsán pod autoritou Jakuba, bratra Páně,⁷⁵ a že jeho autorem byl neznámý helénistický židokřesťan, který chtěl zabezpečit jeho dědictví a svému spisu propůjčit působnost a platnost.⁷⁶

Jako odůvodnění pseudoepigrafického charakteru listu, jenž byl sepsán pozdějším autorem pod jménem Jakuba, bratra Páně, se především uvádí následující skutečnosti: 1) Řečtina Jakubova listu je velmi kultivovaná a náleží k té nejlepší v celém Novém zákoně. Autor používá rétorické jazykové prostředky, které lze sotva přiřknout Jakobovi, bratru Páně.⁷⁷ 2) V Jakubově listu není použit ani hebrejský text Starého zákona a ani jeho aramejské verze. Činí-li autor listu odkaz na biblický text, posluhuje si Septuagintou (LXX) – překladem Starého zákona do řečtiny.⁷⁸ 3) Projednávání otázky vztahu víry a skutků v Jak 2,14–26, které se děje jako u Pavla v Řím 4 s odkazem na Abraháma, předpokládá již určité dějiny působení pavlovské argumentace. 4) Rituální předpisy, které se nacházejí v apoštolském dekretu pod vlivem Jakuba (srov. Sk 15,13–21), nehrají v listu žádnou roli, což by se nezbytně očekávalo, pokud by byl autorem Jakub, bratr Páně. Hlavní témata přísné židokřesťanské teologie jako jsou obřizka, slavení soboty, Izrael, otázky kultovní čistoty a chrámu, nemají žádnou důležitost v tomto dopise. 5) Autor listu klade důraz jen na sociální a etický význam zákona. Pojetí zákona jako „zákona svobody“

⁷⁴ Pokud jde o přehled důvodů pro autorství Jakuba, bratra Páně, viz např. JOHNSON, L. T.: *The Letter of James. A New Translation with Introduction and Commentary*. New York 1995, s. 118–121; BROER, I. – WEIDMEMANN, H.-U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Würzburg 2010, s. 603.

⁷⁵ Naproti tomu HAUCK, F.: *Der Brief des Jakobus*. Leipzig 1926, s. 33 se domnívá, že autorem listu je nějaký neznámý Jakub, který se netěšil žádné zvláštní vážnosti, a že teprve později byl tento neznámý Jakub ztotožněn s Jakubem, bratrem Páně. Srov. též METZNER, R.: *Der Brief des Jakobus*. Leipzig 2017, s. 8–10.

⁷⁶ Takto např. ROPES, J. H.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Epistle of St. James*. Edinburgh 1991 (= 1916), s. 47–52; WINDISCH, H. – PREISKER, H.: *Die katholischen Briefe*. Tübingen 1951, s. 3–4; SOUČEK, J. B.: *Dělná víra a živá naděje. Výklad epištoly Jakobovy a první epištoly Petrovy*. Praha 1968, s. 16; CANTINAT, J.: *Les Épîtres de Saint Jacques et de Saint Jude*. Paris 1973, s. 44–52; LAWS, S.: *A Commentary on The Epistle of James*. London 1980, s. 38–42; KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983, s. 364–365; DIBELIUS, M.: *Der Brief des Jakobus*. Göttingen 1984, s. 23–35; VOUGA, F.: *L'Épître de Saint Jacques*. Genève 1984, s. 18; PAULSEN H.: *Jakobusbrief*. In: Müller, G. (ed.): *Theologische Realenzyklopädie*, 16. Berlin – New York 1987, s. 488–495, zde s. 492; PRATSCHE, W.: *Der Herrenbruder Jakobus und die Jakobustradition*. Göttingen 1987, s. 209–213; SCHNIDER, F.: *Der Jakobusbrief*. Regensburg 1987, s. 16–19; RUCKSTUHL, E.: *Jakobusbrief; 1.–3. Johannesbrief*. Würzburg 1988, s. 8–9; HOPPE, R.: *Jakobusbrief*. Stuttgart 1989, s. 12–13 (český překlad: *List Jakubův*. Kostelní Vydří 2001, s. 12–13); SCHRAGE, W.: *Der Jakobusbrief*. In Balz, H. – Schrage, W.: *Die „Katholischen“ Briefe. Die Briefe des Jakobus, Petrus, Johannes und Judas*. Göttingen 1993, s. 10–11; FRANKEMÖLLE, H.: *Der Brief des Jakobus*, I. Gütersloh 1994, s. 45–54; HAHN, F. – MÜLLER, P.: *Jakobusbrief*. Theologische Rundschau 63, 1998, s. 64; BURCHARD, C.: *Der Jakobusbrief*. Tübingen 2000, s. 3–5; POPKES, W.: *Der Brief des Jakobus*. Leipzig 2001, s. 69; FABRIS, R.: *Lettera di Giacomo. Introduzione, versione, commento*. Bologna 2004, s. 26; BROER, I. – WEIDMEMANN, H.-U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Würzburg 2010, s. 601–606. Nerozhodný je MICHL, J.: *Die katholischen Briefe*. Regensburg 1968, s. 20.

⁷⁷ PAINTER, J.: *James*. In: Painter, J. – deSilva, D. A.: *James and Jude*. Grand Rapids, MI 2012, s. 40: „The Hellenistic character of the epistle of James is incompatible with what we know of James of Jerusalem.“

⁷⁸ KNOCH, O. B. – SCHOLTISSEK, K.: *Bibel: VIII. Bibelübersetzungen*. In: Kasper, W. et al. (eds.): *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. Freiburg – Basel – Wien 2006, sl. 382–385, zde sl. 382.

(Jak 1,25; 2,12), jež je ovlivněné helénistickým myšlením, autora listu zřetelně odlišuje od bratra Páně pocházejícího z Palestiny.⁷⁹ 6) V protikladu k antiošské neshodě (srov. Gal 2,11–14) se v Jak neobjevuje problematika napětí mezi židokřesťany a pohanokřesťany. 7) List Jakubův je jednou z mála novozákonních knih, která nejmenuje ani Izrael a ani židy. Recepce starozákonních postav (srov. Jak 2,21–25; 5,10–11.17–18) je možné nalézt všude uvnitř raného křesťanství. 8) Autor Jakubova listu se nazývá v Jak 1,1 „služebník Boží a Pána Ježíše Krista“, a v Jak 3,1 dává najevo, že je prvokřesťanským učitelem. S výrazem δοῦλος „služebník“ v Jak 1,1 se sice pojí zvláštní vážnost a postavení, zůstává však zarážející, že se autor listu nepředstavuje jako bratr Páně a nepoužívá označení στυλος „sloup“ (srov. Gal 2,9). Tím, že se v Jak 3,1–2 zařazuje do velké skupiny prvokřesťanských učitelů (srov. Sk 13,1; 1 Kor 12,28–29), zřiká se zvláštní autority, která mu náležela v prvotní církvi jako bratru Páně a jednomu ze tří „sloupů“ a která je patrná z antiošského konfliktu (srov. Gal 2,11–14). Kromě toho z Jak 3,1 vychází najevo nával zájemců o pozici učitele v církevní obci a s tímto spojenou krizí, což opět neodpovídá významnému postavení Jakuba, bratra Páně, v dějinách prvotní církve. 9) List Jakubův je teprve později dosvědčen ve svých dějinách působení a v dějinách kánonu (všeobecně uznán až ve 4. století).⁸⁰

Předložené argumenty pro pseudoepigrafický charakter Jakubova listu mají svou hodnotu, avšak rovněž s naprostou jednoznačností neposkytují nesporné potvrzení tohoto názoru. Nicméně lze konstatovat, že se tento názor jeví jako přesvědčivější.

4. Závěr

Z výše uvedeného pojednání o problematice autorství Jakubova listu je patrné, že tato otázka je mezi badateli neustále živě probírána a že se jedná o spornou otázku. Ti, kteří se domnívají, že autorem Jakubova listu je Jakub, bratr Páně, jsou schopni předložit argumentaci proti pseudoepigrafickému charakteru Jakubova listu. Bývá například upozorňováno na dvojjazyčnost nebo trojjazyčnost v Palestině v prvním stol. po Kr., a že řečtinu tohoto listu je možné spojovat s Jakubem, bratrem Páně.⁸¹ K zamezení těžkosti ohledně jazyka Jakubova listu se uvádí domněnka sekretáře/redaktora, jehož mateřským jazykem byla řečtina a jenž z Jakubova pověření sepsal tento list. V tomto případě se ve skutečnosti připouští existence dalšího autora listu. Někteří badatelé se domnívají, že text Jakubova listu vznikl ve dvou fázích. První fáze by zahrnovala sbírání materiálů, které přímo pochází od Jakuba, bratra Páně, zatímco v druhé fázi redaktor/vydavatel uveřejnil v upravené a doplněné formě tyto Jakubovy tradice.⁸² Ti, kteří považují Jakubův list za pseudoepigrafický spis, rovněž uvádí výhrady proti těm, kteří Jakubův list připisují Jakubovi, bratru Páně. Skutečnost, že některé tradice v Jakubově listu jsou podobny těm, se kterými se setkáváme u synoptiků a které se zvláště podobají znění pramenu Q, avšak od kterého se jeví být nezávislé, ještě nic nevypovídá o tom, že by list Jakubův musel vzniknout

⁷⁹ FRANKEMÖLLE, H.: *Der Brief des Jakobus*, I. Gütersloh 1994, s. 54 poukazuje na skutečnost, že autor Jakubova listu rituální výrazy transformuje sociálně-eticky.

⁸⁰ Pokud jde o přehledy důvodů pro pseudoepigrafický charakter Jakubova listu, viz např. SCHRAGE, W.: *Der Jakobusbrief*. In Balz, H. – Schrage, W.: *Die „Katholischen“ Briefe. Die Briefe des Jakobus, Petrus, Johannes und Judas*. Göttingen 1993, s. 11–12; KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*. Heidelberg 1983, s. 364; BROER, I. – WEIDMANN, H.-U.: *Einleitung in das Neue Testament*. Würzburg 2010, s. 603.

⁸¹ MOO, D. J.: *James. An Introduction and Commentary*. Nottingham – Downers Grove, IL 2009, s. 26.

⁸² Srov. např. POPKES, W.: *Adressaten, Situation und Form des Jakobusbriefes*. Stuttgart 1986, s. 184–188; DAVIDS, P. H.: *The Epistle of James. A Commentary on the Greek Text*. Grand Rapids, MI 2013, s. 21–22; MARTIN, R. P.: *James*. Waco, TX 1988, s. lxx–lxxvii.

v čase, kdy ještě evangelia a pramen Q neexistovaly. Je zde jednoduše nutné pouze počítat s tím, že tradice zpracované v listu a tradice, které byly použité v evangeliích, měly rozličný vývoj. Kromě toho závislost 1 Petr a spisů apoštolských otců na Jak nepřesvědčuje.⁸³

Závěrem můžeme říci, že hodnota listu Jakuba v žádném případě nezávisí na tom (stejně tak jako evangelií), zda jeho (jejich) autor byl či nebyl očitým svědkem Ježíšova veřejného působení. Tento list, který je napomenutím k činorodému křesťanskému životu víry, nepochybně náleží mezi nejvýznamnější knihy Nového zákona. Po porovnání argumentů týkajících se otázky autorství Jakubova listu je možné upřednostnit mínění, že Jakubův list lze považovat za pseudo-epigrafický spis, jehož autorem je vzdělaný helénistický židokřesťan, který měl značně velké řecké vzdělání.

doc. Dr. Petr Mareček, Th.D.
katedra historie
Pedagogická fakulta MU
Poříčí 9
603 00 Brno
Česká republika
e-mail: 110056@mail.muni.cz

⁸³ Srov. KONRADT, M.: *Christliche Existenz nach dem Jakobusbrief. Eine Studie zu seiner soteriologischen und ethischen Konzeption*. Göttingen 1998, s. 328–332. Podle SCHNEEMELCHER, W. (ed.): *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung. Band 1, Evangelien*. Tübingen 1990, s. 14: „znalost a používání Jakubova listu ... v 2. století nejsou dokazatelné“.

DROBNOSTI

**ŘEŠENÍ VZTAHU STÁTU A CÍRKVE V POLSKU A ČSR
PO PRVNÍ SVĚTOVÉ VÁLCE**

JAROSLAV VACULÍK

The problem of demarcating church dioceses to fit in with the borders of new states arose following the end of the First World War. As the pope had declared that he did not consider the successor states to be the successors of the defunct powers, the new state structures were forced to enter into negotiations with the Holy See on new arrangements of their mutual relations. Talks with largely Catholic Poland ended successfully in 1925 with the closure of a Concordat which demarcated dioceses in line with the borders of the new state and regulated mutual relations in accordance with the Polish constitution.

The religious situation in the Czechoslovak Republic was complicated by the "Away from Rome" movement which caused great numerical losses to Czech Catholicism in the first years of the republic. The number of Roman Catholics in the Czechoslovak Republic fell from 11.7 million in 1910 to 10.4 million in 1921. The greatest fall in numbers occurred in Bohemia (20 %), while the decline in Moravia and Silesia amounted to just 4 %. The industrial areas of Plzeň, Kladno, Prague and northwest Bohemia, and the Ostrava region in Moravia, were the worst affected. On the whole, more men than women left the Catholic Church. 76 % of men and 80 % of women in the Czech Lands declared themselves to be Catholics.

Key words: after WWI; Poland; Czechoslovakia; state; church.

Po skončení první světové války vyvstal problém ohraničení církevních diecézí v souladu s hranicemi nových států. Jelikož papež prohlásil, že nepovažuje nástupnické státy za nástupce zaniklých mocností, byly nové státní útvary nuceny zahájit se Svatým stolicem jednání o nové úpravě vzájemného vztahu.

Jednání s převážně katolickým Polskem skončilo úspěšně v roce 1925 uzavřením konkordátu, který provedl ohraničení diecézí ve shodě s hranicemi nového státu a upravil vzájemné vztahy v souladu s polskou ústavou. Věřící a duchovní podléhali místnímu ordináři. Sjednocené Polsko mělo 18 mil. římskokatolíků v 15 diecézích a 3,5 mil. řeckokatolíků ve třech diecézích. Pro latinský ritus existovalo pět provincií, a to hnězdensko-poznaňská, varšavská, vilenská, lvovská a krakovská, pro řeckokatolický ritus působila provincie lvovská a pro arménský ritus arcidiecéze lvovská.¹

Cenným politickým ziskem bylo podřízení apoštolského administrátora v Gdaňsku nunciovi ve Varšavě. Papež se uvolil před jmenováním arcibiskupů a biskupů ujistit se, že polský prezident nemá proti nim námitky politického rázu. Tito ordináři museli před nástupem do funkce složit přísahu věrnosti Polské republice. V neděli a ve státní svátek 3. května se kněží museli mod-

¹ BUŠEK, V.: *Poválečné konkordáty*. Bratislava: Academie, 1926, s. 33–34.

lit za zdar Polské republiky a jejího prezidenta. Biskupové, klerici a věřící se mohli svobodně stýkat se Svatým stolicem. Duchovní, řeholníci a seminaristé byli vyňati z vojenské služby.

Konkordát věnoval značnou pozornost také otázce církevního jmění, které dle čl. XIV. nemohlo být postiženo žádným právním opatřením, které by měnilo jeho určení, bez souhlasu církevní vrchnosti.² V každé diecézi měl biskup zřídit komisi, která měla dbát na záchranu starobyklých kostelů, uměleckých předmětů a archivních dokumentů. Polská vláda uznala vlastnictví právnických osob duchovních a řeholních ke všem nemovitým i movitým statkům. Otázka statků, které byly církvi odňaty předchozími okupačními mocnostmi a které se v tuto dobu nacházely v držení polského státu, měla být upravena pozdější dohodou. Až do té doby zaručoval polský stát církvi roční dotace ve výměře nikoli menší, než byla hodnota dotací, které církvi poskytovaly ruský, pruský a rakouský stát. V případě parcelování těchto statků mělo biskupství obdržet maximálně 180 ha, biskupský seminář také 180 ha a farnost 15–30 ha. Církve se tedy nevzdala zabraného majetku, který byl ve správě náboženských matic, a revindikovala jej zpět. Preferovala tak vlastní nemovitosti před státními dotacemi. Při dotacích kléru byli duchovní postaveni na úroveň státním úředníkům.

Podle článku XXIV. se církve nestavěly v cestu pozemkové reformy a byla ochotna dobrovolně se vzdát v zájmu země části majetku ve výměře, kterou sama uznala za vhodnou a sama si vybrala pozemky, které měly být v rámci reformy odprodány. Každý kongregační a řádový dům si mohl ponechat nejméně 180 ha orné půdy. Konkordát zajišťoval každé církevní právnické osobě bezpečnou základnu nemovitého majetku.

Ve školské oblasti se církve omezovaly na své vlastní pole působnosti, tj. na vyučování a učitele náboženství. Povinné vyučování katolického náboženství se netýkalo nekatolíků. Ve všech diecézích měla katolická církev semináře. Na státních univerzitách existovaly fakulty katolické teologie.

Apoštolský nuncius přibyl do Varšavy již v roce 1917. Formální hlavou římskokatolické církve byl primas, kterým byl před rozdělením Polska metropolita hnězdenský, po vytvoření kongresového Polského království 1815 metropolita varšavský, který po sjednocení Polska v roce 1918 získal podporu nuncia i Apoštolského stolce. V té době byl varšavským arcibiskupem Aleksandr Kakowski (1861–1938), který podpořil májový převrat Józefa Piłsudského v roce 1926.

Hlavou řeckokatolické církve byl lvovský arcibiskup Andrej Šeptyckij, který byl za Velké války vypovězen ruskou vládou do Suzdal. Řeckokatolíci duchovní byli velmi aktivní již v době rakouské monarchie, protože představovali jádro nepočetné ukrajinské inteligence. Z ukrajinských poslanců rakouského parlamentu tvořili řeckokatolíci kněží 40 %.³ Řeckokatolická církev měla hustou síť farností: v arcidiecézi lvovské 789, diecézi stanislavovské 435 a přemyšlské 759. Působily zde tři mužské a jedna ženská řehole.⁴ Počet duchovních uniatské církve prudce rostl: z 1676 v roce 1924 na 2375 v roce 1938. Řeckokatolíci duchovní svou politickou angažovanost manifestovali zvláště v obdobích největšího napětí v polsko-ukrajinských vztazích. Naproti tomu lvovský metropolita arménského ritu aktivně podporoval polské národní demokracie, kteří prosazovali polonizaci východního pohraničí.⁵

² Konkordat Polski 10. 2. 1925, Artykul XIV. Dostupné na <http://spep.prf.cuni.cz/dokument/konpol.htm>, [Cit. 18. 5. 2014].

³ SANOJCA, K.: *Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo – wschodnich województw Drużej Rzeczypospolitej*. Kraków 2013, s. 356.

⁴ Podrobněji MYSHCHYSHYN, I. – TCURA, S.: *Contribution of orders and institute of consecrated life of Ukrainian Greek-Catholic Church to the formation of national consciousness of Ukrainian children and youth*. In: *Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal* 6, 2014, 1, s. 20–29.

⁵ CZUBIŃSKI, A.: *Dzieje najnowsze Polski do roku 1945*. Poznań 1994, s. 122.

Polská vláda usilovala, aby nekatolické církve nebyly podřízeny zahraničnímu ústředí. Týkalo se to především církve pravoslavné, která byla početně zastoupena ve východním pohraničí, kde vedla spory o kostely, které katolíkům odebral bývalý carský režim. Pravoslavná církev byla zpočátku podřízena moskevskému patriarchátu, teprve v roce 1922 se stala autokefální a v jejím čele stanul varšavský metropolita. Organizačně se dělila na pět diecézí: varšavsko-chelmskou, grodněnskou, vilenskou, podleskou a volyňskou. Pozici pravoslavné církve v Polsku oslabovala skutečnost, že v jejím čele stála hierarchie ruského původu, která neměla pevnou podporu u řadových věřících – Ukrajinců a Bělorusů. Z jedné strany byla ohrožována expanzí katolicismu, z druhé idejemi komunismu. Pocit ohrožení a slabosti doprovázené nutností vytvořit podmínky pro nezbytnou činnost církve činil z pravoslavné hierarchie partnera vlády ochotného k ústupkům.⁶

V Polsku byly zastoupeny také obě hlavní protestantské denominace. Reformovaná církev měla konzistoře ve Varšavě a Vilně, počet věřících se pohyboval mezi 10–20 tisíci. Evangelíci augsburského a reformovaného vyznání měli na Varšavské univerzitě Protestantskou teologickou fakultu.⁷

Náboženskou situaci v ČSR komplikovalo hnutí Pryč od Říma, které v prvních letech republiky způsobilo českému katolicismu velké číselné ztráty. Počet římských katolíků poklesl na území ČSR od roku 1910 do roku 1921 z 11,7 mil. na 10,4 mil. K největšímu snížení došlo v Čechách, a to o 20 %, zatímco na Moravě a ve Slezsku šlo jen o 4 %. Postiženy byly především průmyslové oblasti Plzeň, Kladno, Praha a severozápadní Čechy, na Moravě pak Ostravsko.⁸ Vcelku odpadali od katolické církve více muži než ženy. V českých zemích se hlásilo ke katolické církvi 76 % mužů a 80 % žen.

Odpadlí katolíci se stávali buď nevěřícími nebo vstoupili do nové Církve československé, která měla v roce 1921 v ČSR 525 tis. příslušníků. Bez vyznání bylo 725 tisíc obyvatel. V hlavním městě Praze počet katolíků klesl na 58 %, zvláště na průmyslové periferii. Bezkonfesijní měli v Praze převahu hlavně v těch průmyslových odvětvích, kde převládaly odborové organizace sociálnědemokratické nebo komunistické, Církev československá pak ve vrstvách hlásících se k národním socialistům.

Vztahy mezi katolickou církví a státem se zkomplikovaly v roce 1925 v souvislosti se zavedením památného svátku M. Jana Husa. Vatikán sice protestoval, ale velice mírným tónem.⁹ Prezident Tomáš Garrigue Masaryk převzal nad oslavami protektorát a na Hradě nechal vyvěsit husitskou černou vlajku s rudým kalichem. Papežský nuncius Francesco Marmaggi odjel následujícího dne na protest z Prahy. Okázale oslavy Husa rozhořčily také katolické Slováky a Němce.

Zásluhou ministra zahraničních věcí dr. Edvarda Beneše se podařilo všechny problémy překonat několikaletým jednáním, jehož výsledky byly parafovány 17. prosince 1927 zástupci obou stran sekretářem Kongregace pro zahraniční záležitosti Franceskem Borgongini-Ducou a náměstkem ministra zahraničních věcí prof. Kamilem Kroftou. Vláda vyjádřila 20. ledna 1928 souhlas s obsahem Modu vivendi mezi ČSR a Svatým stolicem. Vstoupil v platnost 2. února 1928.

V prvé řadě bylo dosaženo shody, že žádná část ČSR nebude podřízena ordináři, jehož sídlo je za hranicemi československého státu.¹⁰ Také řeholní řády a kongregace neměly podléhat představeným provinciálních domů v cizině.

⁶ PAPIERZYŃSKA-TUREK, M.: *Miedzy tradycją a rzeczywistością*. Warszawa 1989.

⁷ KOSMAN, M.: *Dějiny Polska*. Praha 2011, s. 274.

⁸ DOLEŽAL, J.: *Český kněz*. Praha, 1931, s. 9–11.

⁹ KLIMEK, A.: *Boj o Hrad I*. Praha: Panevropa, 1996, s. 339.

¹⁰ Modus vivendi. Úmluva mezi RČS a Svatým stolicem sjednaná v lednu 1928. Dostupné na <http://spep.prf.cuni.cz/dokument/modus.htm>. [Cit. 17. 5. 2014]. Kriticky k Modu vivendi srv. HOBZA, A.: *Modus vivendi. Politický konkordát uzavřený mezi vládou Československou a Vatikánem*. Praha 1930.

Svatý stolec před jmenováním arcibiskupů a diecézních biskupů měl oznámit československé vládě jméno kandidáta, aby se ujistil, že vůči němu nejsou námitky politického rázu. Zároveň museli být československými státními příslušníky. Uvedení hodnostářů před nastoupením do své funkce museli složit přísahu věrnosti československému státu, kde slibovali, že neučiní nic, co by bylo proti bezpečnosti a integritě ČSR.¹¹

ČSR vycházela z názoru, že není důvod k uzavírání konkordátu, který by státu nemohl dát více, než zaručovaly již platné zákony. Ohraničení diecézí bylo nejen v zájmu státu, ale i církve, a proto nebyl důvod ke zřeknutí se plné státní suverenity.

Proces provádění modu vivendi trval až do druhé poloviny 30. let 20. století. S novým rozhraničením diecézí souvisela také otázka církevních statků a občasný nesouhlas věřících i hierarchie. Úprava se týkala zejména jihozápadního Slovenska, kam zasahovala maďarská ostřihomská arcidiecéze, dále slovenských diecézí Košice a Rožňava a rumunské diecéze Satu Mare, stejně jako řeckokatolických eparchií mukačevské se sídlem v Užhorodu a prešovské. V českých zemích šlo o území rakouské diecéze Sv. Hypolit a arcidiecéze Vídeň a zejména německé diecéze Vratislav.

V důsledku obtíží ze strany nacistického Německa zůstala nevyřešena otázka Kladska a slezských vikariátů. Teprve v roce 1972 bylo Kladsko připojeno k vratislavské arcidiecézi a arcikněžství Ketř k diecézi Opolí. Až v roce 1977 byla dokončena vnější delimitace, když byly slezské vikariáty včleněny do olomoucké arcidiecéze, na Slovensku byla z trnavské administratury vytvořena arcidiecéze a apoštolská administratura na území patřícímu dříve diecézi Satu Mare byla včleněna do košické diecéze. Prešovská eparchie byzantského ritu zůstala přímo podřízena Apoštolskému stolci.¹²

¹¹ BEDNÁŘ, F. (ed.): *Sbírka zákonů a nařízení ve věcech náboženských a církevních*. Praha: Husova československá evangelická fakulta bohoslovecká, 1929.

¹² NĚMEC, D.: *Modus vivendi z roku 1928 z pohledu kanonického práva*. In: *Dialog Evropa* 14, 2004, s. 30.

ZPRÁVY

Před šedesáti lety zemřel Zdeněk Hájek

Zdeněk Hájek se narodil 13. března 1894 v Suchdolu u Kutné Hory v rodině řídícího učitele. Absolvoval gymnázium v Čáslavi, kde v roce 1913 maturoval. Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze si zapsal obory dějepisu a zeměpisu. Již po roce však vypukla světová válka a Hájek v říjnu 1914 narukoval do rakousko-uherské armády. Na východní frontě padl do ruského zajetí a byl internován v zajateckém táboře v Charkově. V srpnu 1917 vstoupil do československých legií, se kterými se vracel do vlasti přes Sibiř a Vladivostok, kde se dokonce stal vojenským velitelem města. Přes Pacifik cestoval společně s pozdějším generálem Ludvíkem Svobodou a plukovníkem Emanuele Moravcem. Do Prahy se vrátil až v srpnu 1920. Pokračoval ve studiu dějepisu a zeměpisu a v roce 1923 složil státní zkoušky pro učitelství na středních školách.

Již v době vysokoškolských studií v něm vzbudil prof. dr. Jaroslav Bidlo zájem o slovanské dějiny. Za války získal z autopsie nejen znalost polských a ruských reálií, ale i jazyků. Na základě rigorózní práce o rusko-byzantských stycích do konce 10. století získal v roce 1924 titul PhDr. V té době již pracoval jako asistent prof. Bidla ve východoevropském oddělení historického semináře Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Tehdy také uveřejnil své první příspěvky v Českém časopisu historickém (ČČH), především zprávy o nové literatuře o slovanských dějinách. Z vysvědčení prof. Bidla ze 6. dubna 1925 vyplývá, že Hájek své povinnosti konal vždy svědomitě a horlivě k úplné spokojenosti ředitelství historického semináře. Prováděl katalogizaci knihovny a obstarával z veřejných knihoven knihy potřebné k seminárním cvičením i k vědecké práci.

V roce 1925 byl doktor Zdeněk Hájek ustanoven profesorem na gymnáziu dr. Josefa Kudely v Brně, kde působil až do roku 1941, kdy byl protektorátními úřady nuceně penzionován. V době své středoškolské profesury pokračoval v recenzní činnosti v Českém časopisu historickém (ČČH), kde referoval především o nové literatuře o polských dějinách. V referátě o knize K. Krejčího Poláci v Čechách v době povstání listopadového (ČČH 1932) upozornil na základě původních pramenů ze Lvovského zemského archivu na styky Františka Ladislava Riegera s delegátem Polské demokratické společnosti Lesławem Łukaszewiczem. Ve své zprávě v ČČH 1939 podstatně doplnil studii Václava Žáčka Tři čeští revolucionáři v Haliči. Těchto referátů a zpráv uveřejnil Hájek v ČČH, Časopisu Matice moravské (ČMM) a Naší vědě několik set. Vedle toho spolupracoval dr. Hájek dlouhá léta s Lidovými novinami, kde rovněž referoval o historických pracích.

Od svého penzionování v roce 1941 do konce války pracoval dr. Hájek jako archivář a knihovník Lidových novin. Po osvobození se vrátil jako profesor na gymnázium v Brně. Od roku 1946 přednášel slovanské dějiny na Pedagogické fakultě Masarykovy univerzity, kde se mohla jeho vědecká činnost plně rozvinout. Pokračoval především ve svých polonistických pracích. Zkoumal polské lednové povstání let 1863–1864 a napsal o něm řadu podrobných studií, které měly zásadní objevitelský význam pro českou i polskou historiografii. Byly to zejména studie o pobytu diktátora polského povstání Mariana Langiewiczze a jeho adjutantky Henryky Pustowojtówé na našem území. Práce Internace Mariana Langiewiczze v Tišnově (ČMM 1952) a Internace Mariana Langiewiczze v Josefově (Česko-polský sborník 1955) se zakládají na materiálu českých a rakouských archivů. Autor tu dobře zobrazil nejen osudy internovaného diktátora, ale

i diplomatické pozadí jeho internace, takže jeho studie jsou i příspěvkem k dějinám tehdejší evropské diplomacie.

V roce 1947 na podkladě svých dosavadních prací z polské minulosti a rukopisné práce o tajných haličských spolicích v letech 1831–1842 dosáhl habilitace na Filozofické fakultě MU pro obor polské dějiny. V posudku habilitační komise, kterou tvořili Rudolf Urbánek, Josef Macůrek a Jindřich Šebánek se uvádělo, že dobré metodické školení, znalost polské a české literatury i živý zájem o otázky dějin polského revolučního vývoje v první polovině 19. století přispěly k tomu, že Hájek mohl přinést vcelku cenné pojednání k polským dějinám i k moravsko-polským vztahům té doby. Úvahy podané v rukopisné části habilitační práce zachytily na základě memoárových pramenů revoluční kvas, jehož místem byla Halič v čele s Krakovem a Lvovem, a to na pozadí jeho vztahů s obecným revolučním hnutím v Evropě a zejména v polské emigraci. Jestliže studie K. Krejčího a V. Žáčka se soustředily na styky Čech s Poláky, Hájek se snažil přiblížit vztahy Moravy s polským prostředím, zejména haličským.

Dne 18. června 1947 Akademický senát MU vykonávající funkci profesorského sboru Pedagogické fakulty MU se jedenácti hlasy z dvanácti rozhodl schválit návrh, aby dr. Hájek byl jmenován mimořádným profesorem slovanských dějin na této fakultě, a to po splnění podmínky, aby byla nejprve realizována habilitace na Filozofické fakultě MU. Habilitační řízení proběhlo 24. října 1947 a bylo schváleno profesorským sborem Filozofické fakulty MU 20. prosince 1947. Jmenování docentem vřele doporučil profesor Josef Macůrek. Dne 29. července 1948 byl Hájek jmenován mimořádným profesorem slovanských dějin na Pedagogické fakultě MU.

Na této fakultě vykonával Hájek v letech 1946–1950 funkci administrativního ředitele historického semináře, v letech 1952–1955 byl proděkanem pro vědecký výzkum a po přeměně pedagogické fakulty ve Vyšší pedagogickou školu (VPŠ) zastával v letech 1954–1958 funkci vedoucího katedry dějepisu a občanské nauky. To, že literární produkce Zdeňka Hájka nebyla ještě intenzivnější, způsobily některé choroby, které se dostavily se stoupajícím věkem a jeho značné zaneprázdnění při budování pedagogické fakulty a poté Vyšší pedagogické školy.

V roce 1957 Hájek protestoval v dopisu děkanátu VPŠ proti tendencím dále snižovat rozsah učebního plánu interního a dálkového studia dějepisu, „protože to, co se na škole podává, je vědecké minimum, pod něž nelze sestoupit, má-li škola si zachovat vysokoškolskou úroveň“.

Hájek kromě ideového plánu muzea na Špilberku vypracoval také hlavní zásady pro vydávání chrestomatií pro seminární cvičení. Zdůrazňoval, že výběr pramenů musí být koordinován s látkou přednášenou v jednotlivých semestrech. Požadoval zařazovat prameny v původním znění a vedle nich český překlad. Každý prezentovaný pramen měl být uveden stručnými údaji o jeho autoru, charakteristikou příslušného díla a citací edice, ze které byl převzat. Prameny měly být opatřeny komentářem v poznámkách.

Tehdy už nemoc znemožňovala profesorovi Hájkovi soustavnější vědeckou práci. Významný brněnský odborník umírá v lednu 1958 ve věku 64 let. V roce 2018 si připomínáme 60. výročí jeho odchodu, který pro historickou polonistiku představoval nenávratnou ztrátu.

Jaroslav Vaculík

Cena Rudolfa Medka za rok 2018

Cena nese ve svém názvu jméno českého básníka, prozaika, dramatika, vojáka a čelného představitele prvního československého odboje Rudolfa Medka (1890-1940). Od roku 1916 působil v československých legiích v Rusku, odtud čerpal náměty části svého básnického díla, pětidílného románového cyklu *Anabase* i divadelní hry *Plukovník Švec*. V letech 1920–1939 byl ředitelem Památníku odboje, pozdějšího Památníku osvobození.

Cena Rudolfa Medka byla zřízena pod osobní záštitou jeho syna Ivana Medka. Klade si za cíl ocenit badatele, spisovatele, novináře a další odborníky z oblasti vědy a kultury zabývající se česko-ruskými vztahy ve 20. století. Od roku 2008 ji uděloval Nadační fond angažovaných nestraníků ve spolupráci se Slovanskou knihovnou Národní knihovny ČR. Po skončení činnosti Nadačního fondu v roce 2014 se partnerem Slovanské knihovny stal spolek *Ruská tradice*. Z historiků, kteří Cenu Rudolfa Medka obdrželi, je nutno uvést Václava Vebera (2011), Paula Roberta Magocsiho (2014) a Mečislava Boráka (2017). V letošním roce se této pocty dostalo bývalému českému velvyslanci v USA a Rusku Petru Kolářovi a profesoru Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity Jaroslavu Vaculíkovi, a to především za jeho třídílné *Dějiny volyňských Čechů*. K předání ceny došlo 16. května 2018 v Zrcadlové kapli Klementina. Laudatio o prof. Vaculíkovi přednesl vedoucí jeho katedry Mgr. Jiří Mihola, Ph.D., a to na téma *Čtvrtstoletí s Herodotem volyňských Čechů*. Profesoru Vaculíkovi blahopřáli mj. místopředseda Sdružení Čechů z Volyň a jejich přátel doc. Boris Iljuk, CSc., prof. Jelena Pavlovna Serapionova, doktorka historických věd, z Ústavu slavistiky Ruské akademie věd v Moskvě a doc. Michail Vladimirovič Kovaljov, kandidát historických věd, proděkan Saratovské státní technické univerzity v Saratově.

Lukáš Kratochvíl

Foto: J. Mihola.

Diplomové práce obhájené na katedře historie PdF MU v roce 2018

Předkládaný přehled navazuje na soupis obhájených diplomových prací publikovaný ve Sborníku prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 31, 2017, č. 1. Vedoucími prací byli doc. PhDr. František Čapka, CSc., doc. PhDr. Petr Kaleta, Ph.D., Mgr. Jiří Míhola, Ph.D., ThLic. Václav Slouk, PhDr. Kamil Štěpánek, CSc., prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc., a PhDr. Marek Vařeka, Ph.D.

- BORTLÍK, Martin: Počátek a rozvoj průmyslu v obci Lužice u Hodonína (J. Vaculík)
HLAVÁČ, Marek: K použití písemného historického pramene při výuce dějepisu (K. Štěpánek)
CHORVÁTOVÁ, Jitka: Rotmistr Petr Křivka (J. Vaculík)
CHUCHELOVÁ, Ludmila: Architektura Hradce Králové ve výuce dějepisu (K. Štěpánek)
KOUDELKA, Jiří: Vlastivědná činnost v Boskovicích v druhé polovině 20. století (P. Kaleta)
KOVÁČIK, Dušan: K didaktickému využití hraného filmu s napoleonskou tematikou ve výuce dějepisu (K. Štěpánek)
KRUŠINOVÁ, M.: Vybrané kapitoly z dějin premonstrátského řádu (V. Slouk)
LAVIČKOVÁ, Zlata: vybrané výukové jednotky dějepisu a ověření jejich účinnosti v 9. ročníku ZŠ (K. Štěpánek)
OBŮRKOVÁ, Ivana: Vývoj perleťářství v Žirovnici a Předíně do roku 1991 (M. Vařeka)
ROZMAHELOVÁ, A.: Historie a současnost pěších poutí a poutních míst v Jihomoravském kraji (V. Slouk)
RYŠAVÁ, Tereza: Perzekuce duchovních Českobratrské církve evangelické v období tzv. normalizace na příkladu případů Jana Šimsy a Jana Duse (J. Vaculík)
SOUČKOVÁ, Kateřina: Osudy vybraných vyšetřovatelů StB v Uherském Hradišti (P. Kaleta)
ŠEBESTOVÁ, Anna: Zemská organizace pokrokových žen moravských v letech 1918–1938 (F. Čapka)
ŠTĚPKOVÁ, Barbora: Ke způsobům stravování za první světové války (J. Míhola)

Jaroslav Vaculík

25 let archeologické praxe a pracovních aktivit studentů historie PdF MU ve Znojmě-Hradišti

V letošním roce si na našem pracovišti připomínáme dvacáté páté výročí obnovení archeologických výzkumů na velkomoravském hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, které pro svoje posluchače i ostatní zájemce od r. 1993 organizuje katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity ve spolupráci s Nadačním fondem sv. Hypolita. Je třeba hned v úvodu připomenout, že katedra historie PdF MU je jedinou mezi historickými ústavy a katedrami na našich vysokých školách, která jako tzv. „oprávněná organizace“ může samostatně provádět archeologické výzkumy. Za vzpomínané čtvrtstoletí se díky bohatým, mnohdy překvapivým a také jedinečným výsledkům našeho bádání podařilo prokázat nesmírný význam lokality a probudit v široké odborné i laické veřejnosti značný zájem o poznání její historie. Dnes znojemské velkomoravské centrum již můžeme řadit po bok Mikulčicím, Starému Městu u Uherského Hradiště či Pohansku u Břeclavi. Svého času, od 8.–10. století, představovala lokalita mocenské ústředí celé jihozápadní Moravy i části Dolního Rakouska. Byla současně také nárazníkovou „pevností“, chránící z jihozápadu, tohoto vojensky důležitého směru území Moravy. Představovala také přímého předchůdce středověkého města Znojma. O řadě poznatků a výsledků naší vědeckovýzkumné činnosti jsme čtenáře i na stránkách tohoto časopisu pravidelně informovali a v budoucnu hodláme odbornou i laickou veřejnost s dosaženými poznatky formou článků a studií dále seznamovat.¹

Cílem tohoto příspěvku však tentokrát nejsou konkrétní archeologické informace o výsledcích našeho výzkumu. Chceme zde poukázat i na další aktivity, prováděné v průběhu let souběžně s odborným archeologickým bádáním. Jsou zaměřené na vybudování expedice, úpravu jejího zázemí a vybavení, ale také na výstavbu nového muzea Velké Moravy se stálou expozicí. Hodláme se dotknout také postupného budování malého archeoskanzenu, vytvářeného v rámci experimentální archeologie.

Tyto vedlejší aktivity jdou ruku v ruce s hlavní činností, kterou představuje vlastní archeologické bádání. Samotné počátky terénních výzkumů na Hradišti mají hlubší než jen zmíněnou 25letou historii a je dobré si je jen připomenout. Drobné terénní zásahy a šetření zde již v závěru 19. století provedl J. Palliardi² a na jejich základě přinesl první informace o Hradišti a jeho osídlení. Následně zde pouze příležitostně zachraňovali archeologické památky F. Vildomec, J. Weidenthaler a A. Hudec. Zásadní zlom nastal v r. 1949, kdy F. Kalousek, tehdy profesor našeho historického semináře zahájil se svými posluchači na znojemském Hradišti výzkumy, které byly plánovány jako dlouhodobé a systematické. Představovaly vůbec první archeologické terénní bádání na Masarykově univerzitě. Posluchači prof. Kalouska, budoucí učitelé dějepisu, absolvovali speciální seminární cvičení „Základy archeologické teorie a praxe“ a touto cestou tak dostali nejzákladnější školení pro odbornou práci v terénu i při dalším zpracování materiálu. Cvičení byla velmi kladně hodnocena s poukazem na velký přínos pro učitele dějepisu, kteří vybavení zkušenostmi i specifickými znalostmi mohou v rámci svého pedagogického působení daleko zasvěceněji a lépe dějepisnou látku předávat svým žákům. Přimo na lokalitě tehdy postupně

¹ KLÍMA, B.: *Hradiště sv. Hypolita ve Znojmě. Deset let archeologických výzkumů velkomoravského centra (1986–1995)*. In: Sborník prací PdF MU, řada spol. věd č. 17, 3–65. Brno 1999; týž: *Zdroje pitné vody ve vývoji osídlení Hradiště sv. Hypolita*. In: Sborník prací PdF MU, řada spol. věd roč. 24, 3–18. Brno 2010; týž: *Archeologické výzkumy katedry historie PdF MU na velkomoravském hradišti sv. Hypolita ve Znojmě v letech 1996–2005*. In: Sborník prací PdF MU, řada spol. věd roč. 31, č. 2, 8 124. Brno 2017.

² PALLIARDI, J.: *Přehledný výsledek mého letošního bádání archeologického*. In: ČVMSO VIII, 153–161. Olomouc 1891.

vyrůstala expedice, vybavená z prostředků pedagogické fakulty. Do organizace výzkumu se výrazně zapojili budoucí učitelé fakulty, především J. Sýkora, K. Boudný, S. Julínek, a další. Od r. 1954 však prof. Kalousek přenesl výzkum na Filozofickou fakultu, kde začal opět působit, a tak archeologický výzkum na naší fakultě zanikl. V dalších letech se noví spolupracovníci již rekrutovali pouze z řad posluchačů archeologie FF. Mezi nimi lze jmenovat pozdější profesory FF MU B. Dostála, DrSc., V. Podborského, DrSc., nebo doc. J. Tejrál, DrSc., PhDr. J. Pavelčíka, CSc., z AÚ AV ČR a další. Tehdejší výzkumy však nedokázaly naplnit původní očekávání prof. Kalouska. Přes velkou snahu se např. nepodařilo zachytit pozůstatky velkomoravské církevní architektury, která už byla tehdy známá ze Starého Města i Mikulčic a od jejichž základového zdiva, jak dnes již víme z našich výzkumů, byla sonda prof. Kalouska vzdálena necelé čtyři metry. Navíc na Hradišti existovaly problémy i s prováděním samotných skrývek v zahradách místních obyvatel. K tomu ještě přistupovaly i čistě odborné potíže, které výzkum komplikovaly. Byl to především nedostatek hlinitého pokryvu skalní ostrožny, na níž mnohdy skalní skelet vystupuje až na úroveň dnešního povrchu. Samozřejmě že mělký hlinitý pokryv byl na stále osídlené lokalitě po staletí často porušován, obracen a tím se nálezová situace značně poničila. Nálezy se promíchaly a mnohdy k průzkumu zbyla pouze do skály max. 25cm zahloubená dna sídlištních objektů a také ojedinělých i skupinových hrobů. Z těchto vážných důvodů se v r. 1957 prof. Kalousek rozhodl ukončit výzkumy na Hradišti a pozornost celého svého týmu zaměřil na Pohansko u Břeclavi. Tam záhy došlo k závažným objevům velmožského dvorce, kostela i bohatého pohřebiště. Znojenské Hradiště zcela osířelo a v následujících letech mu ze strany archeologů nebyla věnována vůbec žádná pozornost. A to i přesto, že v jeho 21 ha rozsáhlém areálu docházelo vzhledem k čilé výstavbě rodinných domů, ale také při velkých liniových stavbách (vodovod pro Znojmo, plynofikace ad.) i terénních úpravách k velkému ničení hmotných památek. U nich neproběhl žádný archeologický dozor a tyto akce nebyly doprovázeny potřebným archeologickým výzkumem. Uvedená smutná situace přetrvávala až do r. 1986. Tehdy se na ředitelství AÚ AV ČR v Brně dostala zpráva o záměru města Znojma vykoupit část zahrad hradištských obyvatel a vybudovat zde řadovou zástavbu s více než 40 novými rodinnými domy. Pokud by se takový projekt realizoval, tak by vlastně celá významná lokalita byla zničena a definitivně by ztratila možnost promluvit o své bohaté velkomoravské historii. Do situace tehdy okamžitě zasáhl ředitel AÚ prof. J. Poulik, DrSc., a autora těchto řádků pověřil kromě úkolů v Mikulčicích také vedením dlouhodobých výzkumů na Hradišti sv. Hypolita a v jeho zázemí. Tak zde byla zahájena nová etapa archeologického bádání, která měla přinést a také již za uplynulá léta přinesla zásadní informace o velkomoravském mocenském centru ve Znojmě. Počátky naší práce byly hodně těžké. S velkým štěstím se podařilo zabezpečit maličkou kancelář v místním statku, kterou jsme s kolegou technikem využívali jako pracovnu, ubytovnu, kuchyňku i místnost pro přijímání návštěv. Spolupracovníky na výzkum jsme hledali v řadách znojenských důchodců. Školní statek, spravující a využívající hospodářský areál však zde pomalu končil svoji činnost a budovy prodal novému majiteli Družstvu Práče. Noví vlastníci měli velké plány. Areál hodlali přebudovat v centrum pro chov závodních koní. Stávající obyvatelé a uživatelé čtyř bytových jednotek obdrželi nové byty a měly se zahájit velké stavební práce, u kterých bylo třeba archeologického dohledu. Tak jsme se v r. 1988 stali jedinými obyvateli opuštěného statku. Do této situace zasáhly události listopadu 1989 a majitelé nedávno nabytých nemovitostí si uvědomili, že nová doba nebude přát jejich záměru a nastoupí vlna restitucí. Proto údajně jen za symbolickou cenu všechny nemovitosti prodali původním majitelům – řádu křižovníků. Pozemky však vlastnilo město Znojmo. Záhy tehdy zmizela vstupní dřevěná vrata a celý hospodářský areál se otevřel nájezdům různých sběratelů kovů, barokních ostění, cihel, tašek, ale i odpojených elektrických vedení, které bylo vytrháno ze zdí, litinových sloupů ze stájí

a dalšího materiálu. Nastoupila totální likvidace areálu, k níž křížovníci jen přihlíželi. Údajně proto, že nevlastnili pozemky, o které se hned po revoluci začali s městem soudit. Zatím tady řádili nájezdníci, kteří si počínali opravdu vandalsky. Než jsme stačili zabezpečit větší prostory pro práci a s křížovníky se domluvit na formě užívání a pronájmu, byly opuštěné byty dokonale zničeny a vyrabovány. Dva z bytů jsme se však rozhodli nejnnutněji upravit a tak vznikl základ naší budoucí archeologické expedice s depozitářem a laboratoří.

Na jaře r. 1993 došlo ke změně v institucionální patronaci nad znojemským výzkumem. Vedoucí výzkumu pracovně přešel z Archeologického ústavu na Pedagogickou fakultu MU a spolu s ním se tak katedře historie po čtyřiceti letech vlastně vrátil zpět její archeologický výzkum. Zahájili jsme novou etapu terénních bádání, která byla plánovaná jako dlouhodobá a soustavná. Hned jsme požádali o zapsání mezi „oprávněné archeologické organizace“, které bylo kladně vyřízeno. Neměli jsme však nic a podmínky pro výzkum byly téměř bojové. První terénní bádání s posluchači o prázdninách, zapisované jako „Letní archeologická praxe“, se rychle blížilo, a proto bylo třeba zabezpečit vše potřebné – rýče, lopaty, kolečka, drobné nářadí a pomůcky pro studenty, ale také pomůcky a potřeby pro dokumentaci i evidenci. Současně bylo také nutné alespoň základním nábytkem vybavit expedici, hlavně místnosti pro ubytování posluchačů. V této činnosti byl nepostradatelným partnerem Nadační fond sv. Hypolita, ustavený Pedagogickou fakultou MU a Rytířským řádem křížovníků s červenou hvězdou v Praze. Oba zakládající subjekty hned v začátku činnosti pomohly. Řád křížovníků nám za symbolicky poplatek pronajal dva objekty /byty/ v hospodářském areálu původního statku u kláštera ve středu Hradiště. Fakulta poskytla základní kancelářský nábytek, některé starší přístroje a dodnes hradí spotřebu energií (elektrina, plyn, voda), které jsme postupně do bytů zaváděli. Ze zanikající vojenské posádky ve Znojmě jsme získali patrové vojenské postele pro studentskou ubytovnu a další inventář jsme si postupně opatřovali z vlastních prostředků i od sponzorů Nadačního fondu.

Neobývané byty však byly po několika letech opuštěné, souvislém vykrádání všeho kovového a ničení zcela zdevastovány. Zůstaly v nich mnohdy jen holé zdi bez oken a dveří, s vytrhaným elektrickým vedením, prohnílou dřevěnou podlahou a v jedné místnosti i propadeným stropem. Přímou katastrofální stavu se zborcenou klenbou a polozřícenou střešní konstrukcí se nacházely hospodářské objekty v těsném sousedství expedice, a to i přesto, že měly stavebně-historickou hodnotu. Byly to barokní stáje s původně krásnými klenbami, které dosud patří do seznamu památkově chráněných objektů. Barokní cihly z kleneb si pro zkrášlení interiéru svých „lechťavých“ příhraničních podniků nechal připravit údajně jeden z majitelů těchto zařízení. Národní památkový ústav v tomto případě naprosto selhal. Ale i v dalších staveních hospodářského komplexu vypadala situace podobně (viz obr. 1 a 2). Staronový majitel – Řád křížovníků se o majetek vůbec nestaral, ač měl povinnost provádět jeho údržbu a ochranu. Ve střeše chyběly tašky a do objektů při dešti hodně zatékalo. Jeden z bytů, o kterém jsme uvažovali jako o budoucí, samostatné ubikaci pro studenty neměl ani připojení na vodovod a kanalizaci (obr. 3). Proto nás tak kromě každoročního terénního výzkumu čekaly velké úkoly, které jsme společně se studenty, absolventy, dalšími spolupracovníky a nadšenci museli rychle řešit. Vyhlašovali jsme různé víkendové brigády, pracovali jsme o svátcích, ve chvílích volna i v mimopracovní době prázdninového výzkumu a postupně jsme objekty opravovali. Každý přiložil ruku k dílu, společný výsledek byl znát a byli jsme na něj právem hrdí. Málokdo si z dnešních posluchačů, kteří v současnosti ubytovnu o prázdninách užívají, dokáže představit, kolik úsilí, nepohodlí a dobrovolné práce bez nároku na nějakou odměnu vykazovali jejich starší kolegové a kolik puchýřů jsme při této činnosti ošetřili. Od všech problémů se tehdy odhlíželo a kolegové naopak tuto činnost prováděli se zájmem a zápalem pro věc, protože jsme si budovali „svoji výzkumnou základnu“. Vytvářel se výborný, aktivní tým, který si vedle výzkumné a budovatelské práce na

Obr. 1. Polorozpadlá barokní stáj /památkově chráněný objekt!!!/ s rozebranými klenbami a střechou, čekající na zbourání, přímo navazuje na ubikaci studentů. Foto: B. Klíma

Obr. 2. Zbytky dalšího hospodářského objektu u archeologické základny. Je neuvěřitelné, že tyto „památkově chráněné objekty“ do r. 1988 byly upravené, funkční s ustájeným dobytkem, se zapojenou elektrinou a tekoucí teplou vodou. Foto: B. Klíma

expedici užíval i společné chvíle se zábavou a odpočinkem. Dnešním studentům tyto skutečnosti připomínáme a věříme, že k vykonanému dílu svých předchůdců budou při pobytu ve Znojmě přistupovat nejen jako k určitému vzoru a příkladu vzájemné spolupráce, hodnému následování, ale také s určitou úctou a pokorou. Budou si základny vážit, dále zde pracovat, studovat, bádát, základnu opatrovat a také vylepšovat.

Od samého počátku chyběly finanční prostředky, potřebné k rychlejšímu budování expedice. A tak jsme oslovovali případné sponzory, vypracovávali různé projekty s žádostmi o dotace, které směřovaly na město Znojmo, Jihomoravský kraj i ministerstvo kultury. Jen některé z nich se ale dočkaly kladné odezvy. Každoročně však náš výzkum podpořilo město Znojmo, na jehož pozemku jsme vlastně působili. Postupně jsme se proto také věnovali úklidu a úpravě areálu. Město platilo hlavně kontejnery, které jsme naplňovali stavebním rumem, vyváženým sem jako na černou skládku a také volnými, rozházenými zbytky rozebíraných staveb. Poskytnuté finanční prostředky ve výši 30–50 000,-Kč však město směřovalo především na samotné archeologické bádání. Tedy terénní výzkum, jeho zabezpečení, pomůcky a také skřívky bagrem i opětovné zahrnutí a úpravy zkoumaných ploch. Po domluvě s vedoucí odboru kultury Ing. M. Čejkovou a s jejím doporučením jsme částí těchto prostředků uhradili také několik obědů našim studentům. Objednávali jsme je v agropodniku Mašovice. Oběd v hodnotě 50 Kč vlastně představoval jedinou odměnu studentům za jejich osmihodinovou odvedenou práci. Tato praxe byla ze strany městského úřadu pojmána nejen jako přímá podpora výzkumu, ale i jako určitá forma poděkování za práci studentů pro prohloubení poznání o nejstarší historii Znojma. Záhy však byla ukončena osobním zásahem jednoho kolegy, shodou okolností také archeologa, který se začal výrazně politicky angažovat a našel uplatnění v pozici vedoucího odboru na MÚ. Oznámil nám, že se poskytnuté peníze nemohou projít, že tuto naši praxi na jednání zastupitelstva napadne a bude „rozporovat“. Od poskytnutí obědů studentům jsme proto ustoupili. Od té doby si studenti museli i obědy platit sami a pracovali tak již zcela zdarma, jen za zápočet, ale bez nároku na nějakou další odměnu.

Obr. 3. Účastníci jednání velké archeologické komise v r. 2001 poslouchají zprávu o výzkumu před zdevastovaným, neobydleným objektem budoucí ubytovny studentů. V pozadí je část další polorozpadlé hospodářské budovy (detail na obr. 2). Foto: P. Čermáková.

Pouze ve dvou případech se podařilo uzavřít s investory staveb smlouvy o provedení záchranného archeologického výzkumu, z nichž jsme získali větší objem finančních prostředků. Použili jsme je ke stavebním úpravám expedice a hlavně její studentské části.

Měnili jsme propadené dřevěné podlahy, instalovali rozvod elektřiny, zavedli vodovod a kanalizaci, opravili střechy, vyspravili krytinu, ve spolupráci se zednickým mistrem zazdívali okna, dveře, dělali nové omítky, místnosti vymalovali a konečně postupně vybavovali nábytkem. Obdržené finanční prostředky z projektů a sponzorských darů jsme tak dokázali ještě zúročit vlastní prací. Během několika let jsme ubikaci opravili a zabezpečili tak slušné bývání s kompletně vybaveným zázemím pro 16–18 spolupracovníků. Každý ze skupiny přispěl jak mohl a po dokončení byl hlavně objekt ubikace studentů pokládán za společné dílo všech, na které jsme byli pyšní. Budovatelské práce se však po rekonstrukci studentské ubikace nezastavily a pokračovaly dále. Ve spolupráci s MÚ jsme zahájili systematickou úpravu prostředí okolo expedice. Vykáceli a vykopali jsme keře a odstraňovali různé navážky černých skládek, které nám sem v době naší nepřítomnosti naváželi různí stavebníci.

Vzhledem k dotazům všetečných novinářů, kteří pozorně sledovali naši činnost, i turistů a zájemců o historii, ale současně také díky hojným archeologickým nálezům, které plnily depozitář, jsme začali vážně uvažovat o vybudování expozice, která by návštěvníkům představila nejen výsledky naší práce, ale hlavně bohatou historii velkomoravského hradiště. Do středu pozornosti se dostala velká, dvakrát vyhořelá a polorozpadlá budova staré stáje v sousedství expedice, z níž zůstalo jen křovinami a stromy zarostlé obvodové zdívo s částečně propadeným stropem (obr. 4). Řád křižovníků s našim záměrem vybudovat muzeum souhlasil a tak jsme se dali

Obr. 4. Výměna staré, propadené střechy na rodinném domě, dnes studentské části expedice – ubytovně.
Foto: B. Klíma.

Obr. 5. Opravovaný interiér ubikace studentů s novou hrubou omítkou je připraven pro zabudování elektroinstalace. Foto: P. Čermáková.

Obr. 6. Pohled na rozpadlou, vyhořelou starou stáj – budoucí muzeum Velké Moravy. Foto: B. Klíma.

do několikaleté, náročné práce. Tento záměr našel u kolegů plnou podporu. Měli jsme štěstí, neboť se postupně vytvořil početnější, stálější tým kolegů, kteří na Hradiště pravidelně jezdili, pracovali nejen na výzkumu v terénu, v postupně vybavované laboratoři, prováděli technické a dokumentační práce, ale ve volných chvílích ještě pomohli s dalším budováním, tentokrát již muzea. Jádrem tohoto týmu, který s vedoucím výzkumu doc. PhDr. B. Klímou, CSc., řešil a plánoval veškerou činnost, tvořili kolegové: Mgr. L. Kratochvíl, Mgr. E. Smejkalová, Mgr. P. Čermáková, Mgr. J. Kováčik, Mgr. L. Bílek, Mgr. R. Šohaj ad.

Nebyli to však jen studenti a absolventi. Na tomto místě bych vzpomněl otcovského přítele pana učitele Mgr. R. Michálka z Prahy. Každým rokem přijížděl i s manželkou a synem na Hradiště, aby si jako velký archeologický fanoušek „zahrabal“ na výzkumu a něco pěkného objevil. Do Znojma jezdil téměř 20 roků a kdyby již v pokročilém věku nebyl nucen podstoupit operaci kyčelních kloubů, tak bychom jej vítali ještě déle. Dobře ovládal také měření a kreslení, které jsme mu svěřovali. Jeho syn zase dokázal příkladně přiložit ruku k dílu a zapojoval se hlavně do budování muzea.

Zájem kolegů a vzájemná soustavnější spolupráce hlavně na poli archeologie se ještě prohloubily od r. 2007, kdy nás čekal jedinečný objev. Ten částečně zpomalil budování muzea. V době „dušiček“, za sychravého a chladného počasí, jsme konečně po 22 letech usilovného bádání, narazili na první hroby centrálního velkomoravského pohřebiště. Stalo se tak při hloubení základových pasů nového rodinného domu manželů Šobových, v místech západního předpolí Hradiště. Zde se na mírně skloněném svahu k jv. nalézala v širším areálu lokality jediná mocnější vrstva spraše. Aby mohl stavebník hned na jaře zahájit práce, tak jsme v týmu dvanácti kolegů ještě v listopadu na ploše celého budoucího stavení provedli záchranný výzkum a pečlivě prošetřili a zdokumentovali prvních 29 hrobů s bohatým inventářem. Stavebník se v budoucnu již chtěl „vyhnout“ archeologům a tak nás hned po ukončení prací v r. 2007 vyzval k dalšímu pokračování průzkumu pohřebiště v následných letech. Na tuto výzvu jsme rádi přistoupili a do letních prázdnin podnikali všechny potřebné přípravné kroky k dlouhodobějšímu, jedinečnému výzkumu. Opět nám pomohla finanční pomoc města Znojma, ale zahájena byla také finanční podpora Pedagogické fakulty a tak jsme s přispěním i dalších drobnějších sponzorů /včetně vedoucího výzkumu/ každým rokem dokázali shromáždit potřebných 80 000,- Kč k skutečnění a zabezpečení všech prací. Od roku 2008 se všechny naše aktivity spojené s výzkumem velkomoravského pohřebiště a zpracováváním materiálu i informací plně rozvinuly a nastoupila i spolupráce mezioborová. Pravidelně jsme na letním terénním výzkumu přivítali studenty archeologie z FF Univerzity v Hradci Králové, kteří zde pod vedením vedoucího výzkumu absolvovali svoji letní praxi. Dlouhodobě také stále udržujeme úzké kontakty s týmem antropologů doc. RNDr. Evy Drozdové, PhD., z Ústavu experimentální biologie PřF MU a společně publikujeme odborná pojednání.³ Sami antropologové si v průběhu dalších let již odebrali na 150 vzorků ke studiu starobylé DNA, pochvalně se vyjadřovali k neporušenému, výborně vypreparovanému a dochovanému kosternímu materiálu, který umožní dobře provádět náročný výzkum. Studují chrup, defekty a zranění na kostrách. Velmi dobrou, již letitou spolupráci udržujeme také s Ústavem materiálového inženýrství FS VUT v Brně – nejprve s doc. Ing. Justem, CSc., prof. Ing. L. Ptáčkem, CSc., prof. Ing. K. Stránským, DrSc., Ing. M. Ptáčkovou, CSc., a v posledních letech s Ing. P. Doleželem, PhD. Tito odborníci po stránce metalografie a RTG zkoumají nalezené kovové předměty, jejich charakter i způsob výroby. V široké oblasti konzervace a restaurování jsme angažovali několik vybraných studentů prof. RNDr. J. Příhody, CSc.

³ Odborné informace jsou hlavními tématy samostatných studií a článků. Na tomto místě je nebudeme citovat. Pozornost jim věnujeme ve studiích, připravované pro publikování v příštím čísle Sborníku prací PdF MU.

z PřF MU a navíc se jedna z kolegyně našeho týmu Mgr. et Bc. Eva Smejkalová rozhodla vystudovat tento obor, který úspěšně absolvovala. Převzala tak povinnosti hlavní konzervátorky, které vedle svého učitelského povolání stále vykonává. Tito odborníci k nám do Znojma pravidelně přijíždějí a my jsme rádi, že je můžeme přivítat dnes již v důstojném prostředí naší expedice.

V této době si také několik studentů našeho týmu, fanoušků do archeologie, rozhodlo na základě zkušeností ze Znojma zapsat na FF MU tento obor jako třetí v rámci svého vysokoškolského studia. Vyrůstali tak tedy noví odborní spolupracovníci, z čehož jsme měli velkou radost. I když neuvažovali o profesionálním uplatnění v oboru archeologie, tak si uvědomovali a vyzdvihovali přínos získaných znalostí pro svoje budoucí pedagogické působení, jako učitelů historie.

Vedle náročného výzkumu pohřebiště jsme však nepřestali pracovat na projektu muzea. Úkol byl nesmírně náročný a vyžadoval nejen naši pracovní sílu, ale každoročně také alespoň základní finanční prostředky, především k zakoupení dřeva na stavbu střechy a zaplacení práce stavebním firmám. Ty se podařilo získat prostřednictvím předkládaných projektů města Znojma. Nejprve však bylo třeba náš vysněný objekt budoucího muzea vyčistit. Jen při vyčištění stropu jsme vyvezli jedenáct velkých kontejnerů rozbítených tašek, odpadu, hlíny, popela i rozpadlého dřeva. Následně jsme pomohli zednickému mistrovi vyzdít železobetonový věnec na obvodovém zdivu, na něhož tesařská firma uložila dřevěnou konstrukci střechy. Již použitou starší krytinu /dle NPÚ povinné bobrovky/ jsme v počtu 45 000 kusů získali jako již použité se životností 15–20 let ze střechy slavkovského zámku, kam se pokládala nová krytina. Tuto akci jsme za účasti 26 kolegů zabezpečili jednodenní brigádou ve Slavkově, tašky naložili, převezli a ve

Obr. 7. Vyklízení místy propadeného stropu stáje s porostem keřů, stromů a téměř 40 cm mocnou vrstvou popela, hlíny i tašek. Magistři L. Kratochvíl a R. Šohaj odstraňují náletové dřeviny a připravují prostor ke kompletnímu vyčištění. Foto: B. Klíma.

Obr. 8. Interiér stáje – budoucí muzejní expozice před zahájením prací. Foto: B. Klíma.

Obr. 9. Upravujeme interiér muzea. Domíchávač přivezl a vysypal první hromadu betonu na podlahu. Všichni jsme se chopili lopat a srovnávali hustou kašovitou hmotu, než ztvrdne. Foto: B. Klíma.

Znojmě opět vyložili. Podobné brigády se uskutečnily při následném pokládání krytiny, ale také při betonování podlahy v „muzeu“.

Budování muzea, zahájené v r. 2003 postupovalo pomalu, dle našich pracovních i finančních možností. Při jedné z brigád nás navštívil velmistr a generál Řádu křižovníků s červenou hvězdou ThDr. J. Kopejsko, OCr. Přijel se podívat, jak zachraňujeme a opravujeme zdejší stavení, která byla dle posudků statiků přes svou stavební hodnotu a památkovou ochranu určena již spíše k demolici. Při setkání jsme s panem velmistrem tento problém diskutovali. Pochválil nás, že se o křižovnický majetek dobře staráme a jak řekl „děláme bohulibou práci“, která by se měla ocenit. Vznikla tak myšlenka darování zachráněných objektů Nadačnímu fondu. Tento dar jsme jako výraz poděkování od Řádu křižovníků přijali v r. 2011, a tím jsme se vlastně zavázali pokračovat v další náročné práci.

Velkým impulzem pro dokončení výstavby muzea a instalování expozice se stalo jubileum 1150. výročí příchodu Konstantina a Metoděje na Velkou Moravu, které jsme vzpomínali v r. 2013. Naše snažení jsme navázali právě na toto jubileum a opět díky schváleným projektům, předloženým na Městský úřad ve Znojmě a Úřad Jihomoravského kraje v Brně se podařilo získat finanční prostředky nejen na dokončení stavebních úprav, vnější omítky objektů, ale i vybavení vlastní stálé expozice moderními vitrínami a panely. Po architektonické stránce nám hodně pomohli studenti architektury VUT v Brně, kteří vypracovali celkem devět projektů uspořádání vlastní expozice. Nejvíce se líbil projekt dnes již ing. arch. Martina Šikuly a ten jsme také realizovali. Kolegové architekti se však ještě zamýšleli také nad komplexní situací a využitím celého hospodářského areálu, k němuž nám poskytl rovněž několik velmi zajímavých projektových ře-

Obr. 10. Stálá expozice „Velkomoravský Znojem“ v nově vybudovaném muzeu na Hradišti. Foto: P. Čermáková.

šení. Dopředu jsme s nimi totiž konzultovali naši dlouhodobou vizi vybudovat na Hradišti vedle vědeckovýzkumné archeologické expedice, muzea a archeoskanzenu také výchovně vzdělávací i kulturní centrum, úzce provázané s Pedagogickou fakultou Masarykovy univerzity. Představovali jsme si a stále si ještě představujeme, že by zde mohla vedle odborné a vědecké práce, konferencí ad. probíhat i blokova výuka studentů, různé semináře, terénní praxe (biologie, zeměpis), cvičení, jazykové kurzy ale také např. různé aktivity s dětmi, jako letní tábory, dětské dny i kulturní akce – koncerty, a to za přímého působení našich posluchačů. Zde se však již pohybujeme za hranicemi současných reálných možností, možná v oblasti utopie, neboť realizace takové představy by si dle projektantů vyžádala přibližně 70 mil. Kč.

Práce se podařilo včas dokončit. Vernisáž se za přítomnosti představitelů města Znojma, Jihomoravského kraje i PdF MU uskutečnila 19. 6. 2013. Akci, které se zúčastnilo na 1500 návštěvníků, doprovázelo odhalení sochy sv. Rostislava, slavnostní mše, ale také potom malé divadelní představení, hry pro děti, vystoupení skupiny historického šermu, ukázky práce kováře a dalších mistrů středověkých řemesel. Program ukončil večerní koncert cimbálové muziky Hradišťan s Jiřím Pavlicou. Otevřením muzejní výstavy „Velkomoravský Znojem“ jsme s kolegy uzavřeli hlavní, dlouhodobější etapu našeho snažení. Velmi pochvalné komentáře návštěvníků v knize návštěv nás moc těšily a stále těší. Na svoje dílo jsme patřičně hrdí. Dává nám také možnost zapomenout na mnohdy krušné a náročné chvíle těžké práce, mnohdy i nezdaru, nepochopení a dokonce i záměrné kladení překážek a problémů ze strany některých úředníků a dokonce i kolegů archeologů.

Mezi nemilá „překvapení“ patřila již v závěru r. 2013 také zcela zásadní změna v názorech nového vedení Řádu křižovníků na darované objekty. Kroky pana velmistra J. Kopejska byly dle

Obr. 11. Pasoucí se koně v areálu před muzeem Velké Moravy. Vpravo ubytovna studentů s venkovním posezením. Budova muzea focena ze stejného směru jako na obr. 6. Foto: P. Čermáková.

církevního práva označeny jako protiprávní, nepravomocné a nový velmistr nás požádal o navrácení opraveného majetku, pro něhož původně nebylo záchrany. Rozpadal se, byl vandalsky rozebírán, ničen a jeho ruiny odsouzeny spíše k úplné likvidaci. I samotný klášter v sousedství je od r. 2007 dodnes opuštěný, s minimálním využitím. Opravené a rekonstruované objekty však již byly hodné pozornosti. V této komplikované věci jsme dosud nijak s Křižovníky nepokročili a vše budeme ještě asi řešit v souvislosti s výsledkem soudního procesu o pozemky mezi městem Znojmem a Řádem, který stále probíhá a jehož definitivní rozhodnutí očekáváme v tomto roce.

Ani po zprovoznění muzea jsme se však nezastavili. Vedle každoročně probíhajícího archeologického výzkumu pohřebiště jsme záhy zahájili práce i na rozšíření expozice o venkovní exponát. V nejvyšším místě vnitřního velkomoravského hradu, kde jsme v letech 1996–2001 prozkoumali základy starobylého velkomoravského kostelíka, jsme prostor pečlivě upravili a do výše 40cm nad úroveň terénu jsme nad původní základy kamenným zdívem vyzdili celý půdorys této stavby a k němu umístili velký panel s obsáhlou informací o tomto významném objevu. Na již prozkoumané ploše v blízkosti kostela i muzea jsme potom v rámci experimentální archeologie zahájili výstavbu první repliky slovanského stavení – polozemnice. Její budování postupovalo pomaleji, než jsme si představovali. Především těžba a dovoz rákosu na pokrytí střechy byla komplikovaná a časově omezená. Se svolením ochránců přírody mohla být prováděna vždy jen do konce února, a to vzhledem k začínajícímu hnízdění ptactva. Rákos jsme tedy sváželi postupně tři roky a vždy pokryli část střechy. Polozemnici se podařilo dokončit a tak si dnes mohou všichni návštěvníci prohlédnout tento první objekt plánovaného malého archeoskanzenu. V jeho sousedství, kde jsme výzkumem zachytili přítomnost dávné středověké vinice se podaři-

Obr. 12. Stavíme repliku velkomoravského obydlí – polozemnice, jako první z objektů malého archeoskanzenu. Pracovní tým magistrů: J. Kováčik, P. Koupil, ad.

Obr. 13. Pohled na hotovou polozemnici, ohradu pro kozy a vinohrad s včelím úlem – první část malého archeologického skanzenu. Foto: B. Klíma.

lo vysadit malý vinohrad a vedle něho jsme upravili také poličko, připravené pro setbu. I při této činnosti jsme však narazili na výtky a připomínky pracovníka NPÚ, který kritizoval absenci odborné konzultace při budování repliky slovanského stavení i půdorysu kostela. Asi si ale neuvědomil, že vedoucí výzkumu má více než dostatečnou kompetenci k tomu, aby po čtyřiceti letech aktivního působení v oboru a bohatých zkušenostech z výzkumu v Mikulčicích i ve Znojmě dokázal zodpovědně a dobře usměrnit a řídit budování zmíněných objektů.

U nově vybudovaného muzea jsme nejen my, ale především pak návštěvníci a turisté hodně postrádali potřebné zázemí – kancelář s infocentrem a sociálním zařízením. Postupně se nám však značně zredukoval původní tým spolupracovníků. Absolventi odešli, založili si svoje rodiny a rozptýlili se do všech koutů republiky. Nová, mladá generace o Znojmo již takový zájem neprojevovala. Přesto jsme se odhodlali k další velké stavební akci, kterou již prováděly odborné firmy. Stala se jí záchrana a oprava renesanční věže z r. 1619 se vstupní bránou do historického areálu Hradiště. Objekt se nalézá v areálu a těsné blízkosti muzea. V patře měl původně svoji místnost dráb a v severním přístavku se nacházela obecní šatlava. Jeho vzhled však výrazně utrpěl různými novověkými úpravami a byl tak hodně pozměněn. V samotném klenutém průjezdu Křížovnicí v závěru 19. století upravili obývací místnost pro svého lesníka, z nichž poslední, starý pan Janoušek zde bydlel až do své smrti v r. 1988. Budova byla rovněž velmi poničena. Již v devadesátých letech jsme museli opravit její střechu a komíny. Po získání obrázku původní podoby věže pocházejícího z r. 1675 a následně také kresby G. Monsorna z r. 1820 jsme se rozhodli celou tuto krásnou stavbu přiblížit svému původnímu vzhledu a v jejím přízemí vybudovat potřebnou kancelář muzea s infocentrem a chybějícím sociálním zařízením pro návštěvníky. Již v r. 2013 začala příprava projektové

Obr. 14. Poničená a vzhledově zcela změněná budova původní věže se vstupní bránou z r. 1619. Foto: P. Čermáková.

Obr. 15. Hradební věž se vstupní bránou na kresbě G. Monsorna z r. 1820.

Obr. 16. Současný, celkový pohled na vstupní prostor do areálu muzea Velké Moravy s rekonstruovanou věží – bránou a před ní částí malého archeoskanzenu. Na opravenou budovu expedice (v pozadí vlevo) navazuje vlastní objekt staré stáje s muzejní expozicí. Foto: B. Klíma.

dokumentace. Vedle hlavních archeologických prací na centrálním velkomoravském pohřebišti, kde jsme každým rokem pečlivě prozkoumali průměrně 70–100 bohatě vybavených hrobů, jsme tak zahájili další velkou stavební etapu oprav historického objektu. Opět se v prvních dvou až třech měsících každého roku pracovalo na přípravě několika podrobných projektů s žádostmi o dotaci a finanční pomoc. Nyní bych především vyzdvihl podporu Jihomoravského kraje a také občasnou pomoc MK ČR, na které jsme se s projekty obraceli prostřednictvím města Znojma.

Tento, zatím poslední realizovaný projekt dosud probíhá a zvolna postupuje ke svému závěru. Mezi návštěvníky budí velkou pozornost a zájem. Předpokládáme, že se jej do letošních letních prázdnin podaří v základní podobě dokončit, aby byl objekt infocentra se sociálním zázemím již funkční a dobře sloužil široké veřejnosti. Tak se naše muzeum se svým zázemím stane nejen dalším plnohodnotným turistickým centrem Znojma, ale současně také bude na poli vědy, výuky, vzdělání a popularizace dobře reprezentovat Pedagogickou fakultu Masarykovy univerzity.

V samotném závěru bych si dovilil všem spolupracovníkům, studentům, přátelům, sponzorům a institucím moc poděkovat za to, že pomohli při vzniku a rozvoji všestranného a náročného díla. Že přiložili ruku k dílu, poskytli finanční podporu a zasloužili se o budování centra výzkumu, výuky, poučení o historii Velké Moravy na Hradišti a její muzejní propagaci mezi širokou veřejností.

Samotné čtenáře těchto řádků pak srdečně zveme k návštěvě Znojma-Hradiště.

Bohuslav Klíma

ANOTACE

KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleon I. Generál Bonaparte (1769–1804)*. Třebíč: Akcent, 2017. 487 s.

Historik a autor literatury faktu Jiří Kovařík patří bezesporu mezi plodné populizátory historických témat, zejména problematiky napoleonských válek. Do tohoto období zavádí čtenáře také jeho nejnovější práce přibližující osobnost a životní příběh Napoleona Bonaparta v letech 1769–1804 (od narození po získání císařské koruny). Na vydání tohoto prvního svazku by měl v roce 2018 navázat svazek druhý popisující další období života této významné avšak rozporuplné a legendami opředené osobnosti dějin. Máme na Napoleona Bonaparta nahlížet jako na vynikajícího válečníka vzešlého z Velké francouzské revoluce, který dal národu např. zákoník Code civil nebo jako na dobyvatele, nešťáka se využití všech prostředků (např. masakr ve městě Jaffa, využívání propagandy), dosazujícího na trůny Evropy své příbuzné a soupevníky? To Kovaříkova práce (naštěstí) nesdílí – nabízí však informace, na základě kterých si čtenář může sám vytvářet názor. Informace, kterých v české literatuře přes význam tématu není příliš. Přestože je osobnost Napoleona Bonaparta důležitá také pro vývoj našich dějin, není této osobě věnována v naší historiografii adekvátní pozornost (sám autor mluví v tomto ohledu o smutné situaci, která ho vedla k sepsání práce). Doplňme pouze, že ve výčtu prací uváděných Kovaříkem absentují popularizující práce Stanislava Wintra.

Práce je rozdělena do šesti hlavních kapitol, členěných dále do řady podkapitol. Zvolen byl pro biografii typický chronologický popis. Práce sleduje život budoucího císaře Francouzů od jeho dětství, nechybí přiblížení Napoleonových vojenských studií a jeho důstojnických začátků. Zajímavý je popis Bonapartova myšlení jakožto korsického vlastence, jeho chladného vztahu k začátku francouzské revoluce i jeho další cesty a kariéry v průběhu revoluce (jejíž vývoj je v publikaci možné sledovat na pozadí vyprávění Napoleonova příběhu). Celkově nabízí první část knihy pohled na Napoleona jako na člověka (zatímco v naší literatuře jej známe téměř výhradně jako vojevůdce).

Další část práce již představuje Bonaparta jako válečníka, získávajícího postupně triumfy a e-polety. Přičemž tato část knihy zaujme zejména fanoušky vojenské historie, ostatní mohou v této fázi ztratit pozornost v popisu bojů, rozložení armád a pohybů vojsk. Obšírnému popisu této problematiky se ale autor píšící monografii o významném vojevůdci samozřejmě vyhnout nemohl. Čtenář je tak seznámen s popisem bojů o Toulon, Napoleonovými triumfy v Itálii či jeho podílem na porážení vendémairového povstání. Nechybí také obšírný popis jeho tažení do Egypta a dále do Orientu (včetně popisu tamních státních zřízení, kolonizačního a objevitelského aspektu výpravy a politické činnosti Napoleona na dobytých územích). Přiblížen je také Napoleonův návrat do Evropy a jeho uchopení moci jakožto prvního ze tří konzulů (později doživotního; přiblížena je podoba nového režimu). Popsán je také vznik tzv. Záložní armády a její utajený vstup do Itálie přes Alpy a šťastné vítězství Francouzů v bitvě u Marenga. Nechybí popis souběžně se odehrávajících bojů na území dnešního Německa a následné uzavření míru v Lunéville (včetně popisu uspořádání Svaté říše římské po uzavření smlouvy). Pozornost je věnována také dalšímu vývoji situace (např. sblížení Francie s Ruskem ukončené zavražděním cara Pavla I., ze kterého Kovařík obviňuje britské agenty). Dále je přiblížen následný příklon Ruska k Velké Británii a eskalace vztahů těchto mocností k Francii (např. kladení požadavků ze strany Británie, francouzská příprava flotily a armády pro invazi do Anglie, poprava vévody d'Enghien z rodu Bourbonů Francouzy, likvidace vnitřní opozice proti Bonapartovi).

Autor seznamuje čtenáře nejen s průběhem bojů, nechává je nahlédnout také do nitra francouzské armády (složení, její vývoj a reformy, nálady a nemoci v průběhu tažení apod.). Při-

blíženo je Napoleonovo vojenské myšlení a používaná taktika i zdroje, ze kterých Bonaparte vycházel (učitelé, autoři, kteří jej inspirovali, Napoleonův vlastní přínos) nebo role propagandy a ideologického působení, pomocí které vytvářel vlastní legendu. Pozornost je věnována také vztahu budoucího císaře k ženám. Nechybí popis atentátů, které byly na Napoleona spáchány (včetně jejich vyšetřování a následných čistek). Přiblíženo je také obnovení vztahu Francie s katolickou církví (popis konkordátu) nebo snahy o reformu francouzského zákonodárství (zákoník Code civil). Kniha je zakončena popisem průběhu vyhlášení císařství v roce 1804 včetně přiblížení vzniku nového dvora a šlechty.

Práce je doplněna 15 mapami a více než 170 vyobrazeními (fotografie, portréty). Mimo hlavní text jsou v blocích představeny další informace, potřebné pro pochopení představovaných souvislostí (např. významné osobnosti). Nechybí také citace dokumentů (dopisů, úředních textů, proklamací apod.) nebo přepisy pamětí, vhodně doplňující hlavní text.

Autor píše čtivě, patrný je populárně-naučný a popularizační charakter práce. Text představuje také mnoho zajímavostí a dobových historek. Nejedná se o klasickou historickou práci, odkazy na zdroje konkrétních údajů jsou buď obecné nebo zcela absentují (chybí klasický poznámkový aparát). Práce však nabízí českému čtenáři málo známé nebo zcela neznámé údaje vycházející z řady dokumentů. Z toho důvodu je třeba vydání publikace přivítat a doporučit ji k přečtení.

Miroslav Jireček

JIROUŠEK, Bohumil: *Josef Kalousek. Historik v národní společnosti druhé poloviny 19. století*. Praha: ARSCI, 2018. 287 s.

Z pera českobudějovického historika mladší generace je to již sedmá biografie významného českého historika 19. či 20. století. Po Antonínu Rezkovi (2002) následovali Josef Macek (2004), Jaroslav Goll (2006), Josef Klík (2011), Jaroslav Charvát (2011), Karel Stloukal (2014) a nyní Josef Kalousek.

Josef Kalousek (1838–1915) patřil k významným osobnostem české občanské společnosti své doby, k okruhu nejbližších spolupracovníků Františka Palackého a Františka Ladislava Riegra, reprezentujících staročeskou Národní stranu. Byl nejen historikem, do jehož přednášek se zapisovali jak posluchači filozofické, tak i právnické fakulty, ale začínal jako gymnaziální profesor a novinář a krátce působil v roli poslance českého zemského sněmu. Upozornil na sebe již svou habilitační prací z roku 1871 *České státní právo*, která se stala jedním ze základních spisů české historické vědy 19. století. Tento spis představoval až do vzniku ČSR podkladový materiál pro argumentaci českých politických elit.

Kalousek je také jedním z aktérů sporu o Rukopisy královédvorský a zelenohorský. Byl považován za jejich velkého obhájce. Jiroušek ukazuje, že Kalousek byl důležitým zákulisním hráčem celého sporu, který čile korespondoval s jejich zastánci i odpůrci. Kriticky se vyjadřoval o T. G. Masarykovi, o kterém v dopisu J. Gollovi uvedl, že „smělostí a energií sice mnohým lidem imponuje, ale ...neznalost vlastních vědeckých cílů a cest,... nevyspělost a přenáhlenost činí jej nezpůsobitelným, aby vyhověl své přílišné ctižádosti“.

Josef Kalousek je rovněž spjat s počátky českého agrárního dějepisectví. Svě Řády selské a instrukce hospodářské pojal jako edici listin platných pro celou zemi, vrchnostenských předpisů i drobných pramenů selského práva. Vedle dokončení edice pramenů plánoval také stručné dějiny selského stavu, k čemuž již nedošlo.

Autor Kalouskovy biografie podává podrobný přehled přednášek, které tento významný historik až do akademického roku 1906–1907 vypisoval a uvádí také jejich vybrané posluchače.

Tím naznačuje, že ne všechny historiky, zejména ty, kteří se věnovali českým dějinám, můžeme řadit k tzv. Gollově škole.

Ve svém díle B. Jiroušek přistupuje ke Kalouskovi ze široké historické perspektivy, ukazuje jeho vztahy s kolegy na fakultě a všímá si také toho, nakolik je veřejná činnost slučitelná s vědeckou kariérou.

Jaroslav Vaculík

Istoki čechoslovackoj gosudarstvennosti i Rossija. Minsk: Kolorgrad, 2018. 164 s.

Při příležitosti stého výročí samostatného Československa vydalo Centrum euroasijských studií Ruské státní sociální univerzity – filiálky v Minsku kolektivní monografii nazvanou Zdroje čechoslovenské státnosti a Rusko. Všechny kapitoly z pera ruských, běloruských, slovenských a českých historiků obsahují řadu cenných poznatků přibližujících vztah Ruska a Rusů k Čechům a Slovákům od konce 19. století až do roku 1945.

K nejvýznamnějším patří studie Alexandra Jurjeviče Polunova, proděkana Fakulty státní správy Moskevské státní univerzity, která přibližuje zájem vrchního prokurátora Nejsvětějšího synodu ruské pravoslavné církve Konstantina Petroviče Pobědonosceva (1827–1907) o tzv. českou otázku v Rusku, jmenovitě o české imigranty ve Volyňské gubernii. Pokyny, které Pobědonoscev dával v 80. letech 19. století ministru lidové osvěty I. D. Děľjanovovi, ministru vnitra Dmitriji A. Tolstému a jeho náměstkovi Vjačeslavu K. Plevemu, směřovaly k co nejrychlejšímu sjednocení Čechů s pravoslavnou církví a ruským pravoslavným státem. V tom mu pomáhal jeho blízký spolupracovník Jefim Michajlovič Kryžanovskij, který se již předtím zasloužil o rusifikaci polského školství v Kongresovce po lednovém povstání roku 1863.

Docent téže fakulty Oleg Rudolfovič Ajrapetov poukázal na aktivity ruských Čechů na počátku první světové války. Zajímavým je údaj, že návrh na přejmenování Sankt Petěrburgu na Petrograd vzešel z řad petrohradských Čechů. Pozornost je věnována jak demonstracím ruských Čechů na podporu válečného úsilí Ruska, tak i myšlence „husitských družin“, která vedla ke vzniku České družiny.

Na vnímání čechoslovenských legií současnými ruskými médii se soustředila Anna Sergejevna Sumskaja, docentka Uralské federální univerzity v Jekatěrinburgu. Na základě mezivládní dohody Ruské federace a České republiky z roku 1999 byla plánována realizace 58 památníků legionářům. Zatím jich bylo realizováno pouze patnáct, z toho pět na Urale. Podle autorky, čím slabší ekonomika regionu a čím větší materiální problémy obyvatelstva, tím ostřejší je reakce vůči „cizákům-okupantům“.

O postavení karpatských Rusů v meziválečné ČSR se zajímal Kirill Vladimirovič Ševčenko, vedoucí Centra euroasijských studií v Minsku. Uvádí, že z 372 řeckokatolických farností v USA (z celkového počtu 837), které se zúčastnily referenda v listopadu 1918, hlasovalo 67 % pro připojení uherské Rusi k ČSR. Československá vláda neměla jasno, kterou ze dvou národnostních orientací na Podkarpatské Rusi – ruskou nebo ukrajinskou – má podporovat. Proukrajinské pozice zaujímalí komunisté, sociální demokraté a lidovci, zatímco konzervativní a národně orientované strany – národní socialisté, národní demokraté a agrárníci sympatizovali s rusofily. Předseda národních socialistů Václav Klofáč poukazoval v dopisu T. G. Masarykovi v roce 1931 na tradiční germanofilství ukrajinského hnutí.

Docent Moskevské státní univerzity Jurij Arkadjevič Borisjonok se pokusil o komparaci názorů na Rusko čechoslovenského prezidenta T. G. Masaryka a předsedy polské královské vlády v době rakousko-německé okupace Kongresovky Jana Kucharzewského, autora sedmi-

dílné práce o Rusku Od bílého do rudého carismu. Borisjonok připomíná, že pražský profesor, který se podepisoval Foma Osipovič, navštívil Rusko celkem čtyřikrát (1887, 1888, 1910 a 1917–1918) a tudíž, na rozdíl od svého polského kolegy, který v Rusku žil od narození do roku 1914, nemohl proniknout do ruské problematiky dostatečně hluboko.

Týž autor spolu s Alexandrem Alexandrovičem Šiškovem z běloruského Polocka přiblížil životní pouť ruského důstojníka a československého generála Sergeje Nikolajeviče Vojcechovského, narozeného v roce 1883 ve Vitebsku. V roce 1917 byl přidělen k československým legiím a po Velké válce se dostal i s rodinou do ČSR. Jeho vojenské kvality ocenili jak generální inspektor československé armády gen Jan Syrový, tak i náčelník hlavního štábu gen. Ludvík Krejčí. Generál Vojcechovský se stal v roce 1935 velitelem vojenského okruhu v Čechách se sídlem štábu v Praze. Po druhé světové válce se už 12. května 1945 ocitl v rukách sovětské bezpečnostní organizace Smerš a 15. září téhož roku byl v SSSR odsouzen na devět let do nápravně-pracovního tábora.

Anotovaná kolektivní monografie nepochybně přivede čtenáře k zamyšlení nad různými aspekty rusko-českých a sovětsko-československých vztahů od konce 19. století do poloviny 20. století.

Jaroslav Vaculík

BAYEROVÁ, Adéla a kol.: *Slavkov u Brna v době světových válek*. Slavkov: BM typo, s. r. o. 2017, 394 s.

K poměrně bohaté převážně regionální produkci o tomto moravském městě se slavnou historií, zejména k bitvě „tří císařů“ z 2. prosince 1805 (u Austerlitz), z pera nejen domácích, ale i cizích autorů, se koncem roku 2017 připojila se skoro čtyřmi stovkami stránek (394) kolektivní monografie, skládající se z několika kapitol, soustředující se na představení této lokality v době obou světových válek ve 20. století – první a druhé. Děje jsou vcelku rovnoměrně rozptýleny do těchto dvou hlavních kapitol, na jejichž tvorbě se podílelo šest autorů.

Společným „jmenovatelem“ se stalo představení válečných hrůz obou konfliktů s jejich dopadem na život místních obyvatel prostřednictvím vybraných časových i obsahově dramatických dějů. Z let „Velké války“ (1914–1918) se ústředním mottem stala legionářská historie s doplňujícími příběhy slavkovských rodáků. Osudy mnohých z nich jsou pak detailněji rozebrány a přiblíženy. Cenný materiál představují připojené jmenné seznamy s bohatým fotografickým materiálem. Čtenáře jistě zaujme i dění s přesahem do poválečných let, jako aktivity kolem instalace pomníku prezidenta T. G. Masaryka, návštěva francouzského maršála Louise Francheta d'Espèrey ve městě v roce 1930 nebo epizoda spojená s pobytem generála Radoly Gajdy. Určitá nesourodost až nahodilost ve výběru témat se projevila v přiblížení života a díla místního rodáka Ferdinanda Pražského (Slavkovského), který svými četnými literárními i organizačními aktivitami, jako prací *Slavkovská antologie* o 2 077 stranách nebo vybudováním místního muzea, se jistě zasloužil o propagaci města.

Druhá kapitola přináší volný výběr témat z let válečných i bezprostředně poválečných (1938–1945), který je uveden vstupním textem podávajícím na zhruba třiceti stranách (s. 233–264) odbojovou činnost a perzekuci obyvatel Slavkova v letech protektorátu. Svou kvalitní úroveň se poněkud vymyká ostatním příspěvkům, kterým chybí redakční propojenost. Přitom hned následující tři (osud slavkovských Židů, osvobození města koncem dubna 1945 a vznik pomníku padlým sovětským vojákům) k tomu přímo vybízely. Zbývající dvě drobnější zamyšlení a připomenutí předchozí vyslovenou připomínku ještě více znásobují (seznam obětí z řad slavkovských občanů,

prezident E. Beneš ve Slavkově), když zařazení jinak velmi vhodných devíti vzpomínek pamětníků by více slušel samostatný přílohový oddíl, kam bylo možné vsunout i čtyři strany připomínající poněkud specifickou zajímavost o poválečných slavkovských poštovních známkách.

Práce vznikla s přispěním místních obyvatel, kteří jak svými vzpomínkami, tak často poskytnutím dobových fotografií a písemného materiálu pomáhali vytvářet dynamiku podání jednotlivých dějových epizod. Charakter práce připomíná dějový sborník coby významný příspěvek k novodobým regionálním dějinám, poskytující též možnost integrace výsledků regionálního historického výzkumu do širších souvislostí národních dějin. V anotované publikaci se autorům podařilo detailně rozkrýt vybrané klíčové momenty dějinných souvislostí menšího města, které se vázaly na nejtragičtější léta minulého století. Tím se vytvořil text, který dozajista zaujme především místní veřejnost, k čemuž přispěl i jeho čtivý styl. Dá se předpokládat, že přispěje rovněž ke kvalitní reprezentaci města i vůči zahraničí. Lze vyslovit přání, aby vznikalo více podobných prací.

František Čapka

UHLÍŘ, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava 1939–1942. Srdce Třetí říše. Praha: Ottovo nakladatelství, 2017. 704 s.*

Fotoreportéři ČTK (České tiskové agentury) byli od prvních dnů okupace vysíláni ke všemu významnému dění v tehdejším protektorátu. Vznikl tak unikátní pramen dosud historiky většinou opomíjený. Z původních zhruba deseti tisíc fotografií vybral Uhlíř ty zásadní, doplňující snímky z fotoarchivu německého státního ministra pro Čechy a Moravu Karl Hermanna Franka a z osobní pozůstalosti ministra školství a lidové osvěty protektorátní vlády Emanuela Moravce, uložené v Národním archivu. Stranou nezůstaly rovněž fotografie z Vojenského ústředního archivu–Vojenského historického archivu, stejně jako unikátní snímky osobního fotografa Adolfa Hitlera Heinricha Hoffmanna, uložené v Bavorské národní knihovně.

Opomenuty nebyly ani sbírky českých regionálních archivů a muzeí. Černobílé fotografie jsou proloženy vybranými dokumenty, vyhláškami, plakáty, dobovým tiskem, mapkami i plány, což dohromady vytvořilo harmonický a plastický obraz prvních let protektorátu, bezpochyby jednoho z nejtragičtějších a nejvypjatějších období českých moderních dějin.

Čtenář je vtažen do děje kompletně publikovaným textem mnichovské dohody z konce září 1938 a následnými emotivně působícími silnými okamžiky, které zásadním způsobem ovlivnily dění v příštích dnech, týdnech a měsících. Tak například detailnější pohled na roztřepaný podpis státního prezidenta Emila Háchy na tzv. berlínském protokolu z poloviny března 1939 je dokladem toho, jakému tlaku byli dozajista vystaveni naši státní představitelé. Podobně dokonalá a přesvědčující dokumentace prvních okupačních dnů z Prahy, Brna, Pardubic, Zlína, Jihlavy a z dalších měst Čech a Moravy má silnou vypovídací hodnotu. Záběry z návštěvy A. Hitlera, z mohutných přehlídek a z návštěv vysokých říšských vládních a vojenských představitelů musí u čtenářů ještě dnes vyvolat mrazení a strach. Významná část publikace je věnována několikaletému působení zastupujícího říšského protektora R. Heydricha v protektorátu. Zvláštní reakci pak vyvolávají záběry ze všedního každodenního života včetně vánoční nadílky dětem a z vánočního projevu E. Háchy na Pražském hradě.

Představenou publikaci je možné označit za reakci na současný stav výzkumu dějin Protektorátu Čechy a Morava, kdy se poukazuje na situaci, že žádná česká vědecká instituce se tomuto klíčovému období našich moderních dějin nevěnuje programově s odpovídající pečlivostí, a to přesto, že bohaté archivní materiály domácí i zahraniční provenience přímo vybízejí

ke studiu a k následné interpretaci. Skutečnost, že autor označil až 96 % publikovaných fotografií v takto souhrnné podobě za poprvé zveřejněné, opravňuje k tvrzení, že anotovaná práce svým dokumentačním materiálem napomůže historikům najít odpověď na řadu otázek zahrnujících tematiku z nadpisu práce. Kniha je také určena široké veřejnosti s tím, že poskytuje čtenářům dostatečný prostor, aby se mohli vcítit do dobové atmosféry. Je přirozené, že svou autenticitou ji mohou náležitě ocenit i vysokoškolští studenti, publicisté a novináři, stejně jako učitelé dějepisu na českých školách.

František Čapka

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd, roč. 32, 2018, č. 1

SEZNAM AUTORŮ

doc. PhDr. František Čapka, CSc., Brno, Česká republika, e-mail: capka@ped.muni.cz

prof. Alexandr Nikolajevič Galjamičev, doktor historických věd, Státní univerzita Černyševského, Astrachaňská 83, 410012, Saratov, Ruská federace, e-mail: galyamichev57@mail.ru

Mgr. Ondřej Hýsek, Ph.D., Akademia Gymnázium, Rašelinová 11, 628 00 Brno-Líšeň, Česká republika, e-mail: hysek@akademy.cz

prof. dr hab. Michał Jarnecki, Pedagogicko-umělecká fakulta v Kaliszi Univerzity A. Mickiewicze v Poznani, ul. Nowy Świat 28-30, 62-800 Kalisz, Polsko, e-mail: mmjarnecki@poczta.onet.pl

Mgr. Miroslav Jireček, Ph.D., katedra historie, Pedagogická fakulta MU, Poříčí 9, 603 00 Brno, Česká republika, e-mail: 135695@mail.muni.cz

doc. PhDr. Karel Konečný, CSc., FF Univerzity Palackého, tř. Svobody 671/8, 779 00 Olomouc, Česká republika, e-mail: kone.k@centrum.cz

doc. PhDr. Jaromír Kovárník, CSc., Filozofická fakulta UHK, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové, Česká republika, e-mail: jaromir.kovarnik@uhk.cz

doc. Galina Nikolajevna Ksenžik, doktorka historických věd, Ústav historie a etnologie Č. Č. Balichanova, ul. Ševčenka 28, 480 021 Almaty, Kazachstán, e-mail: migkz@ya.ru

doc. dr. Petr Mareček, Th.D., katedra historie, Pedagogická fakulta MU, Poříčí 9, 603 00 Brno, Česká republika, e-mail: marecek@ped.muni.cz

Mgr. Petr Sedláček, Historický ústav AV ČR, Veverí 97, 602 00 Brno, Česká republika, e-mail: sedl.petr@gmail.com

PhDr. Kamil Štěpánek, CSc., katedra historie, Pedagogická fakulta MU, Poříčí 9, 603 00 Brno, Česká republika, e-mail: stepanek@ped.muni.cz

prof. PhDr. Jaroslav Vaculík, CSc., katedra historie, Pedagogická fakulta MU, Poříčí 9, 603 00 Brno, Česká republika, e-mail: vaculik@ped.muni.cz

OBSAH / CONTENTS

STUDIE / STUDIES

KOVÁRNÍK, Jaromír: <i>Objevy letecké prospekce zaniklých středověkých vesnic na jižní a jihozápadní Moravě / Discoveries of Aerial Prospecting of Extinct Medieval Villages in Southern and Southwest Moravia</i>	3
SEDLÁČEK, Petr: <i>Listinný materiál ke vztahu Jana Železného a města Litomyšle / Written Material about the Relationship between Jan Železný and Litomyšl</i>	25
VACULÍK, Jaroslav: <i>K podílu vojenské správy na repatriaci bývalých zajatců po Velké válce / The Contribution of the Military Administration on the Repatriation of Former Prisoners after the Great War</i>	39
ČAPKA, František: <i>České socialistické odbory při zrodu Československa v roce 1918 / Czech Socialist Unions at the Birth of Czechoslovakia in 1918</i>	47
JARNECKI, Michał: <i>Zmierzch tzw. „Ruskiej akcji” w świetle nowych wyzwań i priorytetów czechosłowackiej polityki zagranicznej / Twilight of the so-called Russian action in the light of new challenges and priorities of Czechoslovak foreign policy</i>	57
JIREČEK, Miroslav: <i>Bitva u Slavkova – verze 1945 osvobození obcí „slavkovského bojiště“ na konci 2. světové války / Battle of Austerlitz – Version 1945 Liberation of “Slavkov Battlefield” villages at the End of World War II</i>	71
KONEČNÝ, Karel: <i>Městská organizace Československé strany lidové v Brně v letech 1968–1972 / Municipal Organization of the Czechoslovak People's Party in Brno in 1968–1972</i>	99
ГАЛЯМИЧЕВ, Александр Николаевич: <i>История Чехии в трудах учёных Саратовского университета / Czech History in the Works of the Scientists of the Saratov University</i>	113
КСЕНЖИК, Галина Николаевна: <i>Историография и обзор источников по исторической географии степных областей Казахстана XIX – начала XX века / Historiography and an Overview of the Sources on Historical Geography of the Steppe Regions of Kazakhstan in the 19th and the Beginning of the 20th Century</i>	119
HÝSEK, Ondřej: <i>Výuka moravských zemských dějin na gymnáziu Akademia v Brně / Teaching of Moravian History at the Akademia Grammar School in Brno</i>	141
ŠTĚPÁNEK, Kamil: <i>Tematika i symbolika československých známek v období 1948–1989 a jejich dějepisný didaktický potenciál / Theme and Symbolism of Czechoslovak Stamps in the Period 1948–1989 and Their Historical Didactic Potential</i>	147
MAREČEK, Petr: <i>Co lze říci o autorovi Jakubova listu / What Can Be Said about the Author of Jakub's Letter</i>	158

DROBNOSTI / PARTICULARITIES

VACULÍK, Jaroslav: <i>Řešení vztahu státu a církve v Polsku a ČSR po první světové válce / The Solution of the Relationship between the State and the Church in Poland and Czechoslovakia after the First World War</i>	170
---	-----

ZPRÁVY / NEWS

Před šedesáti lety zemřel Zdeněk Hájek (J. Vaculík)	174
Cena Rudolfa Medka za rok 2018 (L. Kratochvíl)	176
Diplomové práce obhájené na katedře historie PdF MUv roce 2018 (J. Vaculík)	177
25 let archeologické praxe a pracovních aktivit studentů historie PdF MU ve Znojmě-Hradišti (B. Klíma)	178

ANOTACE / ANNOTATIONS

KOVAŘÍK, Jiří: <i>Napoleon I. Generál Bonaparte (1769–1804)</i> . Třebíč: Akcent, 2017. 487 s. (M. Jireček)	194
JIROUŠEK, Bohumil: <i>Josef Kalousek. Historik v národní společnosti druhé poloviny 19. století</i> . Praha: ARSCI, 2018. 287 s. (J. Vaculík)	195
<i>Istoki čechoslovackoj gosudarstvennosti i Rossija</i> . Minsk: Kolorgrad, 2018. 164 s. (J. Vaculík)	196
BAYEROVÁ, Adéla a kol.: <i>Slavkov u Brna v době světových válek</i> . Slavkov: BM typ, s. r. o. 2017, 394 s. (F. Čapka)	197
UHLÍŘ, Jan Boris: <i>Protektorát Čechy a Morava 1939–1942. Srdce Třetí říše</i> . Praha: Ottovo nakladatelství, 2017. 704 s. (F. Čapka)	198

SEZNAM AUTORŮ / LIST OF CONTRIBUTORS	200
---	-----

INFORMACE PRO AUTORY

Časopis *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd* vychází dvakrát ročně a je otevřen pluralitě názorů. Přijímá proto všechny tematicky se vztahující příspěvky. Rukopisy jsou anonymně posuzovány dvěma recenzenty a z jejich hodnocení vychází redakční rada při přijímání rukopisů. S výsledky recenzního řízení je autor redakcí seznámen v nejkratším možném termínu. Nevyžádané rukopisy redakce nevrací.

K úpravě rukopisu:

- 1) Rukopis napsaný na počítači odevzdejte na CD (WP nebo Word) nebo zašlete na e-mailovou adresu redakce vaculik@ped.muni.cz.
- 2) V textu, prosím, dodržujte tyto pokyny:
Celkový rozsah textu je maximálně **45 000** znaků (včetně mezer), a to včetně poznámek pod čarou a abstraktu a klíčových slov v angličtině.
Cifru procent píšeme vždy takto **20 %**, nikoliv takto 20%.
Název monografie, časopisu, článku nebo studie píšeme vždy kurzivou, nikoli jinak (např. v uvozovkách). Příklady: *Český lid*, *České menšiny v Evropě a ve světě* (Praha 2009) aj., nikoli „Český lid“, „České menšiny v Evropě a ve světě“ (Praha 2009) aj.
Přesné datum (včetně dne a měsíce) uvádíme vždy takto: **7. 6. 1935**, nikoli 7.06.1935.
Časový rozsah uvádíme vždy takto: v letech **1939–1945**, nikoli 1939 – 1945 nebo takto 1939-1945.
Rozsah stránek je uveden takto. **s. 7–10**, nikoli s. 7-10.
Pokud citujeme periodickou tiskovinu, tak č. značíme u všech časopisů a novin jako **č. 1**, nikoli n 1, Nr. 1, № 1, No. 1 aj.
- 3) Poznámkový aparát připojte na stránkách pod čarou, nikoli souhrnně za celým textem.
- 4a) V odkazech na archivní prameny dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakovaném odkazu jen jeho vžitá zkratka), značka a název fondu (sbírky), karton, inventurní číslo, signatura, název nebo popis dokumentu.
- 4b) V odkazech na odbornou literaturu i publikované texty ve funkci pramenů dodržujte toto pořadí údajů: **Monografie:** Jméno autora (v pořadí PŘÍJMENÍ – verzálkami, křestní jméno – iniciálou) – spoluautoři: *Název. Podnázev* (kurzivou). Místo vydání, rok vydání, rozmezí stran. **Stat' ve sborníku:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název. Podnázev* (kurzivou). In: Editor sborníku – spolueditoři (obdobně jako u autora monografie, ale ne verzálkami) s doplněním zkratky (ed., respektive edd.): *Název sborníku. Podnázev* (ne kurzivou). Místo a rok vydání, rozmezí stran. **Stat' v časopisu:** Autor stati – spoluautoři (viz výše): *Název. Podnázev* (kurzivou). *Název časopisu* (případně ročník), rok vydání, případně číslo, rozmezí stran. **Stat' v denním tisku:** *Název novin*, přesné datum, rozmezí stran.

Vzory citací:

Monografie:

ČAPKA, F. – SLEZÁK, L. – VACULÍK, J.: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno 2005.

Stat' ve sborníku:

VACULÍK, J.: *Die Reemigration in der Tschechoslowakei 1945–1948*. In: Heumos, P. (ed.): *Heimat und Exil. Emigration und Rückwanderung, Vertreibung und Integration in der Geschichte der Tschechoslowakei*. München 2001, s. 99–110.

Stat' v časopisu nebo periodickém sborníku:

ŠTĚPÁNEK, K.: *History of Silesia in 17th–20th Centuries and Current Textbooks of History*. Czech-Polish Historical and Pedagogical Journal 3, 2011, No. 1, s. 13–18.

VACULÍK, J.: *Optanti z Podkarpatské Rusi v letech 1945–1948*. Slezský sborník, 1997, 95, č. 1–2, s. 140–146.

Stat' v denním tisku:

Národní práce, 19. 10. 1943, s. 2.

Archivní materiál:

Moravský zemský archiv v Brně, f. C 145 Státní soud, oddělení Brno, k. 311, inv. č. 1377, fol. 496–498, vyjádření Jaroslava Turečka.

Dvě nebo tři jména se navzájem oddělují pomlčkou s mezerami. Rozpětí stran se uvádí pomlčkou bez mezer (viz výše).

5) Připojte **abstrakt a klíčová slova** v anglickém jazyce.

Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, řada společenských věd bude s potěšením publikovat anotace a recenze nejnovější knižní a časopisecké produkce domácí a zahraniční a jeho redakce za ně předem děkuje.

Redakce

**Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity,
řada společenských věd 32, 2018, č. 1
(History and Didactics of History)**

Vydala Masarykova univerzita, Žerotínovo nám. 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

Vychází 2× ročně
Ročník 32, číslo 1, datum vydání 30. 6. 2018

Tisk: TYPOARTPRES Brno

MK ČR E 19943
ISSN 1211-6068 (Print)
ISSN 2571-0427 (Online)